

MAGYAR NYELVŐR

142. ÉVF.

*

2018. ÁPRILIS–JÚNIUS

*

2. SZÁM

Dayka Gábornak *Aorthographia* címet kapott, kéziratban fennmaradt magyar nyelvű, nyelvészeti jellegű írásáról

1. Bevezetés. A tervem az, hogy a nyelvtudomány-történet keretében bemutassam a mindössze huszonnyolc évet élt, sajátos hangú 18. századi költőnek, Dayka Gábornak a kéziratban fennmaradt nyelvtani, egyáltalán nyelvészeti irányultságú munkáit. A sorrendet illetően a Dayka-kutatáshoz alapot nyújtó Dayka Gábor Összes Művei című kötetet követem (az adatait l. DGÖM). Ez a kötet egyébként tartalmazza Dayka Gábornak – költői és prózai alkotásain kívül – a következő nyelvtani, nyelvészeti jellegű írásait: „Grammatikák és grammatikai jegyzetek: 1. Magyar nyelvű grammatikai tárgyú írások: a) *Aorthographia* és b) Grammatikai feljegyzések. – 2. Proludium in Institutiones Linguae Hungaricae. – 3. Ternio Grammaticae Hungaricae 1794” (DGÖM 7). Meg kell jegyezmem, hogy bár e munkáknak se a pontos keletkezési idejét, se egymás utáni következésük sorrendjét nem lehetett bizonyítottan megállapítani, a DGÖM-ben alkalmazott és idézett sorrend látszik logikusnak és követendőnek. A kötet tartalmazza az eredeti szövegeken kívül – ha idegen nyelvűek – azok fordítását is, továbbá minden szöveg után a széles körű rálátással megírt jegyzeteket, amelyek megemlékeztek a kéziratról, az illető szöveg megjelenéséről, valamint közölnek szövegkritikát, és „Magyarázatok” címen tárgyalják az illető mű keletkezés- és fogadástörténetét, valamint közölnek számos fogalmat, jelenséget megvilágító megjegyzést. Egyébként a filológusi feldolgozást a lehetséges teljességre, a rendszerességre, a minden lényeges kérdésnek az utánajárására, a logikus felépítésre, a pontosságra, valamint a világos megfogalmazásra való törekvés jellemzi (l. részletesen: DGÖM 64–9).

Előljáróban még szólok több éve tartó Dayka-kutatásaim első eredményéről, a *Mi vitte Dayka Gábort, a költőt a nyelvtanírás, egyáltalán a nyelvtudomány felé?* című tanulmányról (Szathmári 2016). Összefoglalásszerűen visszaulok arra a négy tényezőre, amely fontos szerepet játszott Daykának a nyelvészet felé fordulásában. 1. Az indíttatást mindenekelőtt a jellemében, az egyéniségében kell keresnünk. Daykát szinte minden – a nyelvvel kapcsolatos – kérdés érdekelte. Ezek kutatásához azonban megvoltak a megfelelő (lényeglátó, elvonatkoztató, a logikus következtetést biztosító, a rendszerező, az elméleti háttért vizsgáló stb.) képességei is, és megvolt a szorgalma, valamint a mindenkori felkészültsége. – 2. A közvetlen indíttatást – különösen a nyelvtaníráshoz – a tudományos ambíciókon kívül a magyar grammatika gimnáziumi oktatása szolgáltatta. Dayka ugyanis ambiciózus tanár is volt, aki célszerűen megszerkesztett magyar nyelvtant akart tanítványai és a tanárok kezébe adni. – 3. A nyelvtudomány felé fordulását segített-

te aztán számos idegen nyelvnek korai, nyelvtanilag is megalapozott elsajátítása. A klasszikus nyelveken: a görögön, a latinon és az idevehető héberen kívül tudott németül, franciául, olaszul, angolul, valamint az általa legtöbbször szlávnak emlegetett nyelven, vagyis minden bizonnyal szlovákul is. Egyébként sokat adott a nyelvek felépítésére, rendszerére és általában az elméleti háttérre, az általános nyelvészet tanulságaira. – 4. Az eddig említett jellemzők egyenesen vezették el Daykát a negyedik idevágó tényezőhöz: a fordításhoz. Abban az időben az ilyen fordítások szinte azonos értékűnek számítottak az eredeti művekkel. Talán nem kell külön hangsúlyozni, hogy a fordítás mindig két nyelv teljes világának az egybevetése, és hogy a fordítástudomány milyen szervesen kapcsolódik a nyelvészet-hez. (A négy tényező részletes leírását l. Szathmári 2016.)

2.1. Ezek után rátérek a „Magyar nyelvű grammatikai tárgyú írások” fejezet első, *Aorthographia* című darabjának a **bemutatására** (l. a szöveg: DGÖM 227–33, a kapcsolódó jegyzetek: uo. 602–5). Ez a **cím** azonban a közlésben kapcsolós-zárójelben szerepel, és ez azt jelenti, hogy nem eredeti. Valójában Földi Jánostól, Kazinczy közeli barátjától származik, aki egyébként költő, nyelvtanító és orvos volt. Földi ezt írta Kazinczynak 1791. március 9-én válaszképpen arra a levélre, amelyben Kazinczy felkérte Dayka írásának a bírálata: „Vettem a’ minap hozzá-m küldött Dayka »Aortho- vagy Disorthographiáját«” (KazLev. II. 234). Nos, a DGÖM sajtó alá rendezői az *Aorthographia* cím mellett döntöttek.

De mit takar az *Aorthographia* szó? Az *a-*, *an-* előtag görög eredetű szavakban az utánuk álló szó által kifejezettnek a hiányát vagy tagadását jelenti, azaz a címet így értelmezhetjük: ’helyesírástalanság’. Tehát Dayka írása Földinél eleve elmarasztaló címet kapott. A negatív értékelést tovább erősíti Kazinczynak egy hónappal később Döme Károly barátja számára küldött levelében található következő mondat: „Dayka, most eggy istentelen heterographiát csinált...” (KazLev. II. 189). Jellemző a nagyon negatív hatású *istentelen* jelző és az *orthographia* szó elé tett *hetero-* előtag, amely ’külön-, más’ jelentést hordoz. Így az egész címbeli megjelölés valójában ’értéktelen helyesírástalanság’-ra utal. Földi azonban részletes, kemény hangú bírálatban is részesítette Dayka írását (l. KazLev. II. 234–41). Erről azonban később, az *Aorthographia* bemutatása után szólok.

A címmel kapcsolatban felmerülhet a kérdés, hogy Daykának az *a* – kinyomtatva – mintegy hatoldalnyi írása valójában ortográfia-e. Természetesen a dolgozat több ponton érinti az írásmódot is, a szélesebb értelemben vett helyesírást. De mintegy központi kérdése mégis sokkal inkább hangtani jellegű, és nyelvünk hangzásán belül az „eufónia-kakofónia”, közelebbről az egyhangúság (monotónia) körébe tartozik.

2.2. Dayka *Aorthographia* címet kapott dolgozatával kapcsolatban (a továbbiakban így rövidítem: Aorth.) fontos kérdés: mikor, milyen hatásra, milyen célból és milyen körülmények között íródott? Mindjárt hozzáteszem, ez szorosán összefügg azzal is, hogy vajon Dayka mint a magyar nyelv és irodalom tanára – tehát időben 1792-től – közelebbről a grammatikaoktatás miatt fordult a magyar nyelvtudomány felé, vagy pedig már korábban, tudományos ambícióinak a hatására érdeklődött a nyelv, a grammatika problémái iránt?

Nos, ami az Aorth. **keletkezésének idejét** illeti, az alábbiakra következtethetünk Kazinczy és Földi János már említett levélváltásából. Földi ugyanis már 1791. március 9-én Kazinczynak írt válaszlevelében jelzi, hogy Dayka írását „a minap” megkapta, de sok tennivalója miatt a kért véleményével még nem tudott elkészülni (KazLev. II. 170). Továbbá – mint szintén utaltam rá – Kazinczy hírt adott Dayka írásáról levélben Döme Károlynak is 1791. április 10-én (KazLev. II. 189). Mindez azt mutatja, hogy Dayka írásának már 1791. elején készen kellett lennie. Tehát Dayka minden bizonnyal a pesti központi szemináriumban eltöltött idő alatt, esetleg Egerbe való visszatérése után, azaz 1778 és 1791 között írhatta ezt a munkáját. A központi szemináriumi három év egyébként sokrétű szellemi gazdagodást hozott Dayka számára. Az 1791. november 21-én a nádornak, illetve a Helytartótanácsnak címzett tanári állásért folyamodó, latin nyelvű levelében a következőkre hivatkozik önmagával kapcsolatban: „... saját kezdeményezésére és minden szívesség nélkül klerikusként a pesti központi szemináriumban sikerrel tanítottam a magyar nyelvet” (DGÖM 674, az eredeti szöveg helye: uo. 394: az idegen nyelvű idézeteket a DGÖM fordításában közlöm, de természetesen megadom az eredeti idegen nyelvű szöveg leőhelyét is). Aztán Dayka a pesti szemináriumban magyar társaságot is alapított a hazai nyelv művelésére, valamint azzal a céllal, hogy idegen nyelvű (szépirodalmi?) műveket fordítsanak magyarra. Érthető tehát, Kabdebó Lóránt megállapítása Dayka-monográfiájában, hogy tudniillik Dayka körül szinte szellemi műhely alakult ki (Kabdebó 1968: 9).

Már az eddig említettek is amellett szólnak, hogy Dayka igen korán érdeklődhetett nyelvi-nyelvészeti kérdések iránt, és hogy tudományos tervei lehettek már a grammatika iskolai tanítása előtt. Számomra ezzel kapcsolatban mégis leg-erősebb bizonyíték Dayka saját vallomása. A Proludium in Institutiones Linguae Hungaricae című munkájának bevezetésében ugyanis – ahol éppen az áttanulmányozott külföldi és magyar grammatikákkal, valamint saját megírandó nyelvtanával kapcsolatos töprengéseit, elgondolásait adja elő – többek között a következőt jegyzi meg: „alig töltve **huszadik évemet** [az én kiemelésem, Sz. I.], mikor erre a gondolatra [értsd: az úgynevezett filozófiai grammatika megírására] gondoltam” (DGÖM 608, a latin eredeti: uo. 246; az utóbb említettekre még, majd a maguk helyén visszatérek). Ez azt jelenti, hogy – mivel Dayka 1768-ban született – már 1788-tól „izgatták” nyelvi-grammatikai kérdések. Joggal emelte ki hát a DGÖM, hogy „Dayka 1787-től legalább 1793-ig foglalkozott behatóbban a magyar nyelv grammatikájával” (604).

3.1. Daykának *Aorthographia* címet kapott, magyar nyelvű dolgozatát a DGÖM a 227–35. lapon közli az egyes nyomtatott sorok megszámozásával (a továbbiakban az idézetek, hivatkozások helyét a sorok számának megadásával jelzem).

Ez az írás az *e, a* hang túl gyakori előfordulásáról és csökkentésének esetleges módjairól, továbbá a hosszú szavak lerövidítésének lehetőségeiről és egyéb idevágó jelenségeiről szól. **Tárgyát** illetően tehát valójában a stilisztikának a „jó-hangzás” (Daykánál „jó-hangozat”) vagy eufónia, illetve a „rosszhangzás” vagy kakofónia, közelebről az „egyhangúság” vagy „monotónia” elnevezésű fejezetébe tartozik. A dolgozat rövid tartalmi **bemutatása** kapcsán induljunk ki Dayka nyelvi

felfogásának abból a – mondhatnánk – alaptételéből, hogy a magyar nyelvet szépnek tartotta. És ebben a dolgozatában ennek a „szép”-nek ellentmondó jelenségekről értekezik. Mindjárt a dolgozat elején ezt írja: „A’ki tudja miben áll a nyelv szép volta [...], a’kinek füle nem tompúlt-meg a’ sokszor vissza mondott ugyan azony egy bötü izetlen voltának észre-vételére, könnyen el-hiteti magával, hogy a’ magyar-szó még egyszer olly gyönyörű leend, ha végetlen E magán-hangzóinkat a’hol a nyelv tulajdonsága kívánja [...] vagy engedi [...] ő bötüvel váltjuk-föl, remény-lem, nem fog heába való tsevegésül vádolni” (41–6. s.: ezentúl a „sor” szót „s.”-re rövidítem). Majd meg is mondja, mi teszi izetlenné egy-egy hang gyakori előfordulását: „...az annyiszor vissza-mondott bötük, akár magán-hangzók légyenek, akár mással hangozzanak, **el-untatják hallomásunkat** [az én kiemelésem, Sz. I.] egyenlő bé-nyomásaikkal a’ nyelv’ szép-volta rovására” (125–8. s.).

3.2. Dayka dolgozatának rövid **tartalmi ismertetésében** a következő sorrendet követem. Először összefoglalom a dolgozat fogyatékosait, negatívumait. Azután felsorolom, milyen nyelvi jelenségeket vesz Dayka vizsgálat alá annak érdekében, hogy az *e*, *a* hang stb. gyakoriságának csökkentésével az eufóniát erősítse. Illusztrálásképpen csupán néhány jelenség tárgyalásának az eredményét mutatom be, és egy a ma számára is fontos megoldandó problémára mutatok rá. Végül a Dayka-dolgozat értékelésének teljessé tétele céljából megállapítom, hogy a dolgozatban a tudományosság, közelebről a nyelvészet felé mutató bizonyos vonások – ha csak csírájukban is – megjelennek.

A negatívumok felsorolását kezdem azzal, hogy nem volt szerencsés maga a témaválasztás. Az egyhangúságnak, benne az *e* hang stb. helyettesíthetőségének a részletes vizsgálata nem tartozott az érdeklődés középpontjában álló és sürgető megoldást váró feladatok közé. Daykánál viszont szinte túlzottnak mondható jelentőséget kap. Felvetett továbbá szinte megoldhatatlannak tűnő kérdést is: egyáltalán változtatható-e a nyelv, és ha igen, hogyan, mikor és milyen mértékben. Aztán elterjeszthető-e az új változat, és így tovább. Alapvető negatívuma aztán Dayka írásának, hogy hiányzik belőle a logikusan végiggondolt felépítés, valamint – mind az egész írást, mind a részleteket illetően – a rendezettség. Ezt nemcsak a bevezetés és a befejezés hiánya jelzi, hanem az is, hogy ugyanannak a kérdésnek a tárgyalására többször visszatér, méghozzá nem mindig hasonló felfogásban. Felvet aztán a témához nem tartozó problémákat is. És még folytathatnám a sort. De talán a legfeltűnőbb Dayka írásában az, hogy a mondanivaló megfogalmazása gyakran nem világos, zavaros, sőt egyszer-egyszer érthetetlen is. (Csak zárójelben utalok még egy sajnálatos körülményre. Dayka a dolgozatban egyáltalán nem hivatkozik szakirodalomra, csupán egy „nyelv-tanító”-ként emlegetett valószínűleg többek által írt, akkoriban készülő munkára utal. De vele kapcsolatban semmilyen adatot nem közölvén, magam nem tudtam a nyomára akadni.)

Lássuk tehát Dayka milyen nyelvtani jelenségekben, továbbá milyen jellegű szótípusokban találta meg a lehetőségeket, hogy az egyhangúságot csökkentse. Úgy látom, kutatása alapjának azokat a grammatikai jelenségeket – elsősorban névszó- és igeragozási formánsokat – kereste, amelyek nyelvtörténeti, nyelvjárástörténeti fejlődésük során két alakváltozatot fejlesztettek ki, illetve az olyan

szótípusokat választotta ki, amelyek hasonló utat jártak be. A két változat közül aztán elsősorban a magas hangú elemek esetében a nem *e* hangot, a mélyhangú-aknál a nem *a*-t tartalmazó változatot (néha inkább kemény szavakkal) írta elő a nyelvközösség számára, például: „az embereknek életék” alakkal szemben „az embereknek életök” vagy „az emberek’ életök” formát javasol (207–19. s.); „a kér-énk” igealakkal szemben a „kér-ők” (165–4 és több helyen), a „per” szóalakokkal szemben a „pör” formát (200–2 és több helyen); valamint az „állapat” változattal szemben az „állapot” formát (56–7). Maguk a vizsgált jelenségek a szerző javaslataival együtt a következők:

1. Az egyébként gazdag magyar alaktanon belül Dayka írása először is a névragozás körébe tartozó formánsváltozatokkal foglalkozik: a) birtokos személyjelek (korábban személyragok): egyes szám harmadik személy (211–3. s.), többes szám harmadik személy (207–10. s.); b) az *-i* többes szám jele (214–9. s.); az egyes és többes szám harmadik személyben a *-je*, *-jek* elhagyása (219–22. s.); c) a birtokos szerkezetekben a *-nek* birtokosrag elmaradása (204–10. s.).
2. Részletesebben és többször tárgyalja Dayka az igeragozáson belül az igeragozás-fajtákban, az igemódokban, az igeidőkben, sőt bizonyos igetőtípusok ragozásában jelentkező formánsváltozatokat (az itt említettek miatt nem felbontva, hanem együttesen tudom megjelölni az igeragozásba tartozó jelenségeket: 54–73. s., 161–86. s., 223–7. s., 240–50. s.).
3. Szerepelteti a szerző a szóképzést is: tudniillik foglalkozik a műveltető és a szenvedő igék keveredésével, valamint a *-tattatik*, *-tettetik* képzőhalmazos formák kiszorulásával (223–7. s., l. még 228–37. s., továbbá e jelenség történetéhez l. Szathmári 1968: 424–5).
4. Szintén többször visszatér Dayka a lexikai elemek közül az *e*-vel és *ö*-vel előforduló szavak problematikájához, benne zárt *e*-vel kapcsolatos kérdésekre (76–85. s., 86–120. s., 191–203. s.; erről a témakörrel később is szövegek).
5. Fontos szerepet szánt Dayka egyes szóalakokban bizonyos formánsok elhagyásának, egyáltalán a szavak lehetséges rövidítésének (pl. „melléje” helyett „mellé” 251–2. s. „beszéllettem” helyett „beszéltem”, l. 21. s.).

3.3. A Dayka írásában sorra kerülő jelenségek összefoglaló említése után – mintegy illusztrálásként – néhány részletet felidézve röviden igyekeztem megvilágítani Dayka tárgyalásmódját.

A nyelvtani jelenségek közül a birtokos személyjelekkel kapcsolatban az egyes szám harmadik személyről így nyilatkozik: „Evel és Ivel egy iránt iratnak, ’s mondatnak, p.o. kedve, kedvi, szere, szeri” (211–2. s.). Tehát – szólít fel a szerző – éljünk az *-i* változattal. Hogy akkor az *i*-s változat mennyire volt elterjedve, arról nincs kimutatás, ma a Magyar grammatikában csak *-e* szerepel (l. Keszler szerk. 2000: 191). A „se szeri, se száma” kifejezésben az *-i* megőrződött.

A lexikai elemeket illetően a *per* ~ *pör* típusú szavak problematikájára többször visszatér Dayka, így ennek felidézése szinte tükrözi eljárás- és gondolkodásmódját. Már a 75–86. sorban kiáll az *ö*-ző változatok mellett, de sok a bizonytalanság

benne. Mint már utaltam rá, még a költők eljárását is tanulmányozza. Szabadon kiválasztott tíz egysoros versrészletet Péczeli (Daykánál Péczeli) József Henriás című művéből, többsornyit a Zayrból és kilencsornyit Ányos Pál Gondviselés című verséből, de csak azt tapasztalja, hogy azokban az *e* hangok „úgy egybe-
gyültek” (120. s.), vagyis az *ö*-s változatok alig fordulnak elő bennük (az egészlet l. 85–120. s.). Egy kissé elmélyültebben szól Dayka a 191–205. sorok közötti szakaszban a zárt *e*-ről, és ismét kiáll az *ö*-s változatok használata mellett, jóllehet bizonytalanság így is marad benne. Ezt a részt a következővel kezdi: azt nem vitatja, van-e nyelvünkben középhangú *e* (így nevezi a zárt *e*-t). Még nem vizsgálta meg ugyanis – írja – ennek a hangnak az önálló voltát, tulajdonságait, változó helyzetét, hangozását stb. Bizakodással folytatja: „De ha valósággal volna” (195. s.) „[...] helyettük „mindenütt rövid öt lehetne bé-hozni” (196. s.), és szinte felkiált: „E’ kép hány Ektől szabadulnánk meg!” (198–9. s.). Majd azt olvashatjuk a továbbiakban, hogy „ha nintsen is valóságos közép-hangú *Enk*” (199. s.), mégis igaz marad az, hogy „vagynak szavaink, mellyekben az *E* s *Ö* föl- tserélhetők” (200. s.). Azután ilyen példákat hoz: „föl, fel (super), per, pör, fedez, fődöz, zeng, zöng ’s a’ t.” (201. s.).

Egyébként, ha összehasonlítjuk Dayka ezen írását egy korunkbeli nyelvművelő tanulmány idevágó részével – például az MTA 1980-ban és 1985-ben kiadott kétkötetes Nyelvművelő kézikönyvnek az egyhangúság kérdésével foglalkozó soraival (NymKk. II. 1278–9, szerzője Szende Aladár) – akkor azt kell megállapítanunk, hogy végkövetkeztetéseiket illetően lényegében megegyeznek, még hasonló példákat is emlegetnek. Persze az 1985-ös írás egy kissé részletesebb, de azt mindkettőből hiányolom – ez különösen érvényes az 1985-ös megjelenésére –, hogy a két alakváltozat felhasználását nagyban befolyásoló olyan különbségek feltárása elmarad, mint például az *ö*-zö változat milyen beszélt és írott műfajban, milyen nyelvi rétegben használható; megőrizte-e valamelyest a táji származás hangulatát stb.; nem vált-e régiessé, archaikussá és így tovább.

És ezzel el is érkezünk a *per* ~ *pör* típusú szavak használatának napjainkban is valójában megoldatlan – és tudomásom szerint – nem is igen vizsgált fő kérdéséhez. Mielőtt erről szólnék, engedtessek meg, hogy egy idevágó emlékem felidézsem, és egy magammal kapcsolatos szubjektív megjegyzést tegyek. Íme az emlék. A Magyar Nyelvtudományi Társaságnak valamelyik, 1980-as években tartott közgyűlése utáni beszélgetésen – Bárczi Géza, Benkő Loránd és mások mellett – a kiváló kolozsvári professzor, Szabó T. Attila is részt vett, mivel akkor ő vette át a Révai Miklós-díjat. Beszélgetés közben szó esett az én főtítkári beszámolómról is. Azt megdicsérvén – hirtelen és szokatlanul felemelt hangon – csaknem megfeddett engem, minthogy előadásomban a *mondhatnánk* igealakot használtam a szerinte nyilván odavalóbb *mondhatnók* helyett. Tudomásom szerint ugyanis Kolozsváron és az erdélyi városokban – talán főleg az értelmiségiek nyelvében – még élt az anyaországban már elavulttá lett *-nók*-os változat. Ez egyébként azt mutatja, hogy még az egyhangúság csökkentése céljából sem igen lehet visszahozni a korábbi nyelvváltozatokat a már elfogadott, jobbára általános használatúvá vált formák helyébe. – És a szubjektív megjegyzés a következő: magam a Tiszántúlról, erősen *e*-zö vidékről való vagyok, ott éltem 25 éves koromig,

de ma sem mondom, továbbá nem írom le például a *fölött*, *föl ö-ző* változatot a *fel*, *felett e-ző* változatok helyett.

Az utóbb mondottak alapján tehát van még tennivalója a nyelvtudománynak, a stilsztikának, hogy az egyhangúság mérséklésének és ezen belül az *e* hang megnyugtató helyettesítésének – egyáltalán a helyettesíthetőségnek – a kérdésben tisztán lássunk. Ehhez mind nyelvtörténeti (a zárt *e* korábbi rendszere; mely szavakban, nyelvtani jelenségekben, formánsokban mutatkozott az *ö* hang: milyen volt a két alakváltozatú szavak, jelenségek stílusértéke, gyakorisága stb.), mind mai nyelvi kutatásokra (milyen kommunikációs helyzetben, milyen használati értékkel fordulnak elő stb.) lenne/lesz szükség. Természetesen mindehhez előmunkálatok vannak, a nyelvtörténetet illetően például a Kiss Jenő és Pusztai Ferenc szerkesztette, 2003-ban megjelent, csaknem ezeroldalas Magyar nyelvtörténet, és jól hasznosíthatók az értelmező és tájszótárak is.

4. Mint már jeleztem, Dayka írásának a teljesen reális értékelése érdekében szólnom kell e dolgozat néhány, a nyelvtudomány felé mutató, tulajdonképpen pozitív vonásáról is.

1. Az egész dolgozat rendszerezetlenségével szemben az ott tárgyalt névés igeragozásbeli, két alakváltozatú jelenségek, illetve lexikai elemek csoportosítása, bemutatása arról tanúskodik, hogy Dayka már az iskolai nyelvtanoktatás megkezdése előtt foglalkozott nyelvhasználati, nyelvtani, tehát a nyelvtudomány körébe is tartozó kérdésekkel.

2. Daykának a nyelvészet felé fordulását jelzi továbbá, hogy szerepelteti a nyelvtörténetet is, több szó eredetének, jelentésbeli alakulásának a vizsgálatával. Ír a *kerít*, *kerül*, valamint a *körít*, *körül* szavak összefüggéséről (74–6. s.) és az *idétlen* és a *tetéz*, *tetöz* létrejöttéről (153–8. s.). Egyébként ez az állításunk akkor is helytálló, ha Dayka elgondolásai, következtetései nem állják meg a helyüket (l. TESZ.).

3. Daykának már ebben a dolgozatában is igazolható, hogy kutatásait is segíti korai és mindig gyarapodó idegennyelv-ismerete. Több ízben összehasonlítja nyelvünk hangjait, hangrendszerét, hangzását idegen nyelvi (német, szláv, francia, angol stb.) megfelelőikkel (l. pl. 123–4., 128. s. stb.).

4. A szerző jó nyelvérzékét bizonyítja, hogy világosan látja a magyar szórendnek a rendkívül sokféle kifejezésbeli lehetőséget biztosító voltát. Mindjárt a dolgozat elején (12–6. s.) írja, hogy „néhány Írótskák a ’német nyelv’ szabásai szerint helyhetik [...], szavainkat ’s meg-akarnak fosztani azon szabadságtól, mellyel a magyar szerte rakja a ’Beszéd’ részeit!!!” (13–5. s.). Itt ismét megjegyzem, hogy a 191–203. sorok között valóságos kis tanulmányt tesz közzé a *per-pör* típusú szópárokról.

5. Dayka vizsgálataiban rendszerint a közvetlen nyelvhasználatból indul ki, de többször fordul célzatosan az írói, költői nyelvhez is. Mint korábban említettem, ebben a dolgozatában például az *e-s* és *ö-s*, két alakváltozatú szavakban az *ö-s* alakúak számbavétele céljából Péczeli Józseftől és Ányos Páltól több verssort is idéz (l. 85–121. s.) Továbbá bármennyire is elmarasztalható a szerző írása a megfogalmazás tekintetében, arról sem feledkezhetünk meg, hogy több alka-

lommal él – különösen ha nyelvünk szépségéről esik szó – emeltebb, már-már költői stíluseszközökkel, többek között költői képpel (l. pl. a „hidra” szó nagyon „beszédese” metaforaként szerepel a 139–43. sorok közötti leírásban). Nagyon hatásosnak bizonyul aztán a következő – szintén nem ritkán alkalmazott – eljárása: olyan tagadva kérdő mondatok felsorakoztatása, amelyekre a válasz csak igenlő lehet (pl. az *e*-nek a túlzott használata ellen hadakozik a négy egymás után következő, „Nem elég...?” kezdetű mondattal, 131–5. s., vö. 76–80. s.). Hasonlóan paralelizmus az idézetek folytatása is, csak ebben az esetben a kérdő mondatok határozott tagadó választ sugallnak (135–7. s.). Gyakori aztán ebben a dolgozatban is a jól alkalmazott ismétlés.

6. Dayka bizonyos érdemének tudom be azt is, hogy dolgozatát magyar nyelven írta, és a „terminus technicusok”-at is magyarul nevezte meg vagy írta körül. Természetesen az itt említett – pozitívnak tekintett – vonások ebben a dolgozatban csak csírájukban jelentek meg, igazán jellemzőek majd a néhány év múlva, 1794-ben megírt nyelvtanaira lesznek.

5.1. Hátra van még Dayka Aorth.-jával kapcsolatban **Földi János** – már említett – szigorú és kemény hangú bírálatának rövid bemutatása és mondanivalójának mérlegre tétele. Földi János korának jeles nyelvtudósa volt, a klasszikus és akkori nyelvekből többet tudományosan is ismert, továbbá jól hasznosítható, magyar nyelvű grammatikát írt, amelyben el tudott szakadni a latin nyelvtől, valamint a nyelvhasználatra, benne a szólások nyelvi tanulságaira tette a hangsúlyt (l. Földi 1790). Utalok arra is, hogy Benkő Loránd A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első korszakában című munkájában Földi Jánost is – Dayka Gáborral együtt – „a kor irodalmi és nyelvi életében intenzívebben részvevő, e téren erős érdeklődést mutató írók, költők (Csokonai, Kazinczy, Pétzeli, Vályi stb.) közé sorolja” (Benkő 1960: 460). Ugyancsak Benkő Földit „a középső magyarországi szerzők írásbeliségét a legfelsőbb fokot képviselő normatív típusba helyezi” (Benkő i. m. 459).

Földi János – mint már utaltam rá – Dayka Aorth.-járól szóló bírálatát Kazinczy kérésére 1791-ben levélben írta meg (l. Földi 1791). Ezúttal a csaknem nyolccoldalas bírálat részletes elemzésére nincs terünk, csupán annak mintegy az alaptételeit, illetőleg a Dayka írására vonatkozó közvetlen megállapításait sorolom fel, hozzájuk fűzve megjegyzéseimet.

5.2. Földi bírálatában Dayka írásának rendkívül éles szavakkal megfogalmazott teljes elmarasztalása után – csak helyeselhetően – kimondja egy-egy nyelv jellemzésével kapcsolatos – mintegy – alaptételét: „Minden nyelvnek természetének van egy olly tulajdon fő Pontja [...], a’ mellyben áll az az ő tulajdon Nota characteriscicája, melly azt más minden egyéb Nyelvektől megkülönbözteti. Ez pedig rész szerint áll a’ Nyelvnek hangjában, rész szerént a’ Nyelv’ szavainak minden nevedéseknek Analógiájában” (Földi 1791: 234). Azután arra utal, hogy ha valamely hang a többiekénél gyakrabban fordul elő, „az még nintszen azon nyelvnek tsúfítására” (uo.), majd meggyőző példákat hoz a régi görögből, a héberből, a latinból arra, hogy egyik nyelv sem tekintette „tsúf”-nak a gyakoribb

hangot, és „...nem igyekezett magát attól megtisztítani” (uo.). Az ilyen hang az illető nyelvnek tehát „nem tsúfítása és motska, hanem tsak önnön tulajdona, sajátja és természete” (i. m. 235). Ezt követően viszonylag részletesen jellemzi a „lágý, könnyen folyó, kényes és kellemetes” (uo.) magyar nyelvet, bemutatván – mintegy igazolásképpen – magánhangzóink „bővségét” (i. m. 235–6). Kitért arra is, hogy háromféle *e* hangunk van: „hosszú *é*, rövid *e* és alaton vagy letsapolt *e*” (uo.), és példának a mind a három hangot tartalmazó *élelem* stb. szót hozva, vagyis harmadikként a zárt *e-t* említi külön. Majd arra is rámutat, hogy az *a*, *e*, *o*, *ö* – általa „társas”-nak nevezett – hangok „legszorosabban önnön magokkal kívánnak társíttatni. Ebből foly az *a*’ tsudálatos tulajdonsága Nyelvünknek, melly más Nyelvekben éppen lehetetlenség, hogy mi egész Beszédeket, Rendverseket ’s énekeket [...] folytathatunk tökéletes értelemmel, tsupán csak egy magánhangzóval élvén ezek között” (i. m. 236).

5.3. Földi ezután tér át Dayka javaslatainak a bírálatára amelyekkel az *e* hang túlzott előfordulását akarta csökkenteni. Először valójában megismétli – csak más szavakkal – alaptételét: az *e* sem „rút” hangja nyelvünknek, hanem a többi hanggal együtt a magyar nyelv „igaz eredetiségét és másoktól való különbözőségét igazolja...” (i. m. 237). Egyébként Földi az *e-t* szép hangnak tartotta, de persze hozzáteszi, hogy bár „uralkodó” magánhangzó, és hogy „egy jó ízlésű írónak sem szükség szorgalommal öszve hordani kifogyhatatlan *E*-inket” (i. m. 237–8). Mintegy összegezésként megállapítja: „...nincs szükség *e* jelenség orvoslására Nyelvünknek sok rontásával” (i. m. 238). Majd nagyrészt sorra veszi indoklásait, középpontba állítva Daykának – szerinte megalapozás nélküli – eljárás módjait. Én összefoglalva szólok róluk, mivel Földi többször visszatér bírálatában ugyanarra a jelenségre, és mert általánosabb, Dayka javaslatain túlmutató kérdéseket is felvet.

Felveti mindjárt a nyelv pallérozásának problémáját. Ha az *e* hangokat más magánhangzókra változtatjuk – írja –, ahogy Dayka javasolja, ebben az esetben meg kellene változtatni a hasonló helyzetű *a*, *o*, *u* hangokat is. Viszont akkor – hangsúlyozza Földi – már új nyelvet hoznánk létre, és a magyar nyelv pallérozása nem ezt jelenti (l. i. m. 238). Ezután megvizsgál Földi több olyan magánhangzót, amelyet Dayka felhasznál az *e* megváltoztatására. Előbb azonban meg kell jegyezni, hogy Földi – mondhatnánk: nagyobb perspektívából – és a vizsgált jelenségekkel kapcsolatban nyelvtörténeti, dialektológiai és a korabeli nyelvi norma alakulásával összefüggő megjegyzéseket is tesz. Tehát nem fogadja el, hogy például az *e-t* *ö*-vel helyettesítsük, de nem fogadja el az *ü*-s ejtést sem, úgyszintén ellene van az *e* hang *i*-vel való pótlásának, egyáltalán az *i*-zésnek („ez utálság és tsúfság” írja a 239. oldalon, egyébként ezt a jelenséget még Sylvesternél is elveti). Meg is indokolja miért: mert ez a szóejtés „nem is legszebb, nem is az egész Nemzeté”, a „dialectusok körébe tartozik”. Majd így folytatja: „Mert attól, hogy *e* változtatások elfogadásával – a németekéhez hasonlóan – két nyelv jönne létre nálunk is.” Végül így kiált fel: „Az istenért Írók, ójátok ettől magatokat!” (i. m. 238). Tehát Földi valóban kiáll az akkor még alakuló nyelvi norma mellett.

Földi vizsgálódásaiba bevonta a nyelvtörténetet is (i. m. 240). Megállapítja, hogy régi írásainkban több volt az *ö*, *ü*, de utal arra is, hogy később több ezek közül *e*-re, *i*-re változott, „de némelly régiséget szeretőknél mai napság is sok a *pör*, *vörös*, *üdő*, *föd*, *födöz*, *förödik*, *üdvösség*, *szű*, *hű* stb. Mellyek másoknál: *per*, *veres*, *idő*, *fed*, *fedez*, *feredik*, *idvesség*, *sziv*, *hív* stb.”(uo.). Az előzőeket „régieskedés”-nek, archaizmusnak nevezi, és némi megvetéssel tekint rájuk. A megváltozott formákat pártolja. Ezzel világossá tette azt is, hogy egy-egy szó vagy nyelvtani forma két alakváltozatban szerepelhet, és az egyes változatok más jelentésárnyalatot vagy stílusértéket kaphatnak.

Kitér Földi a jóhangzás, az eufónia (szerinte „kedvesebb szólás”) fontosságára, sőt el is túlozza a szerepét: „az Euphonia egyedül az, melly időről időre naponként változtatja leginkább a’ Nyelveket” (uo.). Természetesen visszautasítja, hogy „tsonkításokkal fogyasszuk e’ feles hangu *e*-inket” (i. m. 239). Csúfosnak és illetlennek tartja őket.

„Proton pszeudosz”-nak, azaz téves kiinduló álláspontnak minősíti – joggal – Daykának azt a többször hangoztatott elgondolását, amely szerint sok régi *ö* hang *e*-re változásának az oka „A Tóttal (értsd szlovákkal) és némettel való társalkodás” (i. m. 239), vagyis hogy azok az *ö* hangot nem tudván kiejteni, *e*-t mondtak helyette. Földi tiltakozását részletesebben kifejtve (uo.) főként azzal indokolja, hogy éppen „a tisztább beszédű Vármegyékben” (uo.), ahol tehát csak magyarok éltek, és így ott szlovák és német hatásról nem beszélhetünk, éppen ott kevés az *ö*-k, *ü*-k száma, tehát az *e*-zés az uralkodó forma. (A Földi fejtegetésének – különösen a „hangcserének” a tárgyalásába ezúttal nem bocsátkozhatunk bele.)

Földi – mintegy összefoglalásként – hangsúlyozza hogy nyelvünk hangzásának Dayka és mások által kifogásolt, valamint változtatásra ítélt jelenségei a magyar nyelvnek éppen „az eredeti igaz voltát jelentik” (i. m. 240). És Földinek a korábbi megállapításait figyelembe véve röviden így folytathatnánk: nincs szükség önkényes változtatásokra. Levelének a végén óva inti Kazinczyt is – persze most már a teljes magyar nyelvet tekintve: „Te pedig Barátom ne engedd magadat az illyenek által eltsábbíttatni” (i. m. 241).

5.4. Befejezésképpen így foglalhatjuk össze Földi bírálatának lényegét: nem tudott megmaradni Daykának az *e* hang helyettesítésére gyakran irreális, kicsinyes és zavaros javaslatainál, hanem ezeken felülemelkedve a nyelv hangzásából kiindulva is a nyelv egészének az általa helyesnek vélt szemléletéről tett vallomást. Tehát Dayka részjavaslatait nem vette sorra. Ehelyett az egyhangúságon messze túlmutató ilyen kérdésekről szólt tanulságosan: nyelvünk hangzásbeli szépsége, a nyelvjárások és a nyelvi norma, a zárt *e* ügye, a német és a szlovák nyelv hangzásbeli hatásának kérdése stb. Természetesen vitatható megállapítást – különösen mai szemmel – Földinél is találunk. (Csak zárójelben jegyzem meg, hogy Földi bírálatából csupán a Dayka-dolgozattal összefüggő kérdésekről szóltam, a többitől nem.)

Egy – valójában szubjektív – hiányérzetem maradt: a bírálat írójának egyetlen – legalább halvány – biztató szava sem volt az immár a nyelvi, nyelvészeti kérdések vizsgálata felé is forduló költőhöz.

SZAKIRODALOM

- Benkő Loránd 1960. *A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Dayka Gábor: *Aorthographia*. In: DGÖM 227–33.
- DGÖM = *Dayka Gábor Összegyűjtött Munkái*. In: Régi magyar költők tára, XVIII. század. Sajtó alá rendezte: Balogh Piroska, Bódi Katalin, Szép Beáta, Tasi Réka. Universitas Kiadó, Budapest, 2009.
- Földi János 1790. *Magyar Nyelvkönyv avagy Grammatika*. Közzéteszi Gulyás Károly. A Magyar Tudományos Akadémia kiadása, Budapest, 1912.
- Földi János levele Kazinczynak 1791. In: *KazLev*. II. 234–41.
- Kabdebó Lóránt 1968. *Dayka Gábor költői pályája*. Miskolc.
- Keszler Borbála (szerk.) 2000. *Magyar Grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Kiss Jenő és Pusztai Ferenc (szerk.) 2003. *Magyar nyelvtörténet*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Meiner, Johann Werner 1781. *Versuch einer an der menschlichen Sprache abgebildeten Vernunftlehre oder philosophische und allgemeine Sprachlehre*. Leipzig.
- NymKk. = Grétsy László – Kovalovszky Miklós (főszerk.): *Nyelvművelő Kézikönyv*. I. k. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980; II. kötet, 1985.
- Szathmári István 1968. *Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Szathmári István 2016. Mi vitte Dayka Gábort, a költőt a nyelvtanítás, a nyelvtudomány felé? *Magyar Nyelvőr* 140: 462–8.

Szathmári István

professor emeritus

ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék

SUMMARY

Szathmári, István

On Gábor Dayka' unpublished paper *Aorthographia*

On Gábor Dayka' unpublished paper *Aorthographia* This paper presents and discusses an early linguistic paper written by the 18th-century poet Gábor Dayka, with special reference to a rather dismissive contemporary criticism by János Földi. After sketching the way in which Dayka turned toward linguistics and clarifying how the title of Dayka's paper came into being, as well as the exact time when the paper was written, the author delineates its topic, reviews its structure, and comments – unfavourably – on some of its recommendations, conclusions, and claims concerning the replacement of the sounds e and a, allegedly occurring too often in Hungarian, as well as other features causing monotony. The author agrees with Földi's deprecating opinion concerning lack of systematicity, unfounded recommendations, and often incoherent wording that sometimes goes as far as unintelligibility. However, he also points out and exemplifies certain progressive or favourable traits in Dayka's paper.

Keywords: Gábor Dayka, Ferenc Kazinczy, János Földi, history of Hungarian linguistics, monotony, alterability of language.

Körkép a magyar helyesírásról – áttekintés a 12. kiadás után¹

2015 szeptemberében lépett érvénybe A magyar helyesírás szabályainak 12. akadémiai kiadása, és azóta letelt a türelmi idő is: a 2017-es érettségien már az új szabályok szerint kellett javítani és minősíteni a dolgozatok helyesírását. A 12. kiadás fogadtatásának reflexív értékelése ugyan még nem történt meg, ám a kezdeti többnyire pozitív sajtóvisszhang is hamar nyugvópontra jutott. Az elmúlt időszakban a helyesírási bizottság tagjai több fórumon is beszámoltak a munkájukról és a változtatásokról (pl. Keszler 2015; Tóth 2017; a tulajdonnevekről: Laczkó 2016). A következőkben a megőrzés és a változás kettősségében fogom áttekinteni és értékelni helyesírásunk jelenlegi állapotát.

A dolgozatban három alapvető kérdéskört érintek. (1) Először röviden szólok a magyar helyesírás státuszának a mibenlétéről. (2) A második részben felvázolom a helyesírási rendszert a normaként értelmezett alapelvek bemutatásával, a mondanivalóm középpontjába azt a kérdést helyezve: vajon nehéznek tarthatjuk-e a magyar helyesírást? (3) Végül kitekintek arra is, hogy összegzően milyen változások következtek be 2015-ben, valamint hogy milyen jövőbeli feladatai vannak a helyesírás szakembereinek a 12. kiadás megjelenése után.

1. Nézzük meg először a **státusz** kérdését. A helyesírás kérdésköre alapvetően a nyelvi tervezéshez tartozik, és mint ilyen két fő megközelítési szempont jellemzi: a státusz- és a korpuszkérdés (vö. Kloss 1969; Tolcsvai Nagy 1998a, 1998b, 2003). Induljunk ki abból a fontos tényből, hogy az európai nyelvek többségének igen régóta létezik írásbelisége. Az írásbeliség pedig előbb vagy utóbb megteremti annak az igényét, hogy ennek a formája egységes és szabályozott legyen, és ez az írásgyakorlók körében elfogadottá váljon. Miért van erre szükség? Nem azért szabályozzuk az írásbeliségünket, hogy alapvetően megkönnyítsük az írott szövegek rögzítését, tehát magát az írást, hanem azért, hogy a befogadóhoz, az olvasóhoz a lehető legkönnyebben, leggyorsabban és leghatékonyabban jusson el a mondanivalónk, vagyis a lehető legsikeresebb legyen az írásbeliségben az olvasó figyelmének az irányítása. Mi következik mindebből? Az, hogy a helyesírás normája jelentősen el fog térni a nyelv bármelyik részének, például a kiejtésnek, a szókészletnek vagy akár a nyelvtannak a normájától. A helyesírási norma ugyanis a többitől eltérően a következőképpen jellemezhető (Tolcsvai Nagy 1998a; Laczkó–Mártonfi 2004, 2008; Laczkó 2004, 2006a): a) alapvetően **mesterséges**

¹ A dolgozat a 2018 márciusában a krakkói Jagelló Egyetem magyar szakos hallgatóinak készült kézirat anyag bővített változata. Megfogalmazásmódjában ennek következtében szándékoltan a didaktikai szempontoknak megfelelően egyfajta célirányos retorizáltságra törekedtem.

képződmény, amely nem szükségszerűen és teljes mértékben követi a nyelv természetes változását, vagyis relatíve zártnak nevezhető; b) viszonylag **tudatos** produktum, amelyet az iskolában kell megtanulnunk, attól a pillanattól kezdve, hogy írni tanulunk; c) nagyon fontos benne egy technikai jellegű mozzanat: az ismétléseknek azonosíthatóknak kell lenniük; d) és végül a helyesírás jellemzően kevésbé van kitéve az úgynevezett szociokulturális összetevőknek, mint amilyen a szituáció vagy a kontextus. Mindebből pedig az következik, hogy azokban a nyelvekben, amelyekben a helyesírás kodifikációja megtörténik, azt egy, az erre az írásgyakorlók által felhatalmazott testület végzi el.

Európában két jellegzetes, jóllehet nem kizárólagos mintát találunk: az egyik az akadémiai helyesírás, a másik pedig a kiadói. Az első minta jóval gyakoribb: ez azt jelenti, hogy a Tudományos Akadémia feladata a helyesírás kodifikálása, gondozása (Franciaországban például már az 1700-as években megtörtént a kodifikáció). A másik esetben, például a német nyelvterületen, ugyanezt egy kiadó (a német vonatkozásában például a Duden Kiadó) végzi el, és az írásgyakorlat ehhez alkalmazkodik, ezt tekinti presztízsértékűnek. Magyarországon 1832 óta létezik helyesírási szabályozás. A szabályozás feladatát tehát a megalakulása óta a **Magyar Tudományos Akadémia** (1832-ben még Magyar Tudós Társaság) hajtja végre. Az elmúlt közel 190 évben ez a státusz a magyar írásgyakorlatban alapvetően nemhogy nem kérdőjeleződött meg, ellenkezőleg: a 20. század közepére olyan magas presztízse lett, hogy bár nyilvánvalóan semmiféle jogi háttere nincsen, mégis kötelező érvényűnek tekintik az írásgyakorlók.

Az első szabályzat megjelenése, amely még a pesti írói körnek készült belső használatú kiadvány volt, beleilleszkedik a nyelvújítást lezáró akadémiai szenderdizációs törekvésekbe (vö. Laczkó 2006a további szakirodalommal), az 1954-es tizedik és az 1984-es tizenegyedik kiadás pedig már megteremtette azt a kodifikációs egységet, és kialakította azokat a normatív alapelveket, amelyek a további kiadások alapjául is szolgálnak. A 20. század második felére pedig létrejöttek az úgynevezett helyesírási „tartományok” is. Köztudott tény, hogy a helyesírásra egy írásgyakorló nyelvi közösségben nem mindenkinek egyformán van szüksége. Maga az írás szabályozása, a helyesírás – ahogy ezt fentebb is hangsúlyoztam – tehát alapvetően azt a legfontosabb célt szolgálja, hogy a befogadót, azaz az olvasót segítse abban, hogy a lehető legegyszerűbben jusson el a szövegek teljes értelemszerkezetéhez. Nagy részben a szövegek típusától függ az, hogy ezek előállítására, nyelvi megszerkesztettsége, helyesírása milyen kívánalmaknak tesz eleget. Ebből következően a kiadók szerkesztőinek másként van szükségük a helyesírás ismereteire és alkalmazására, mint egy kisiskolásnak, és megint másként kell viszonyulnunk a szaknyelvi szövegek nyelvi állapotának a kívánalmaihoz (lásd alább).

Mi történik az Akadémián a helyesírás szabályozásakor (vö. Keszler 2015)? A testület kijelöl egy közel 40 fős bizottságot, amelyiknek az a feladata, hogy bizonyos időközönként felülvizsgálja a meglévő szabályzatot, és döntsön arról, hogy szükség van-e változtatásra, módosításra, vagy ami a legfontosabb: a szabálypontok bővítésére. A **helyesírási bizottság** nagyobb részben a nyelvtudomány képviselőiből áll, de nem kizárólagosan. Minden tudományterület delegál

egy-egy képviselőt, azaz jelen van a matematikus, az orvos, a fizikus, a mérnök, a közgazdász és így tovább. A magyar gyakorlatnak megfelelően a helyesírási bizottság feladata valójában kettős. A legfontosabb és központi feladat a **helyesírási szabályzat** gondozása. Ennek jelenleg tehát a 12. kiadása van érvényben, amelyet 2015-ben helyezett hatályba az Akadémia. A szabályzatot kell a helyesírási „tartományok” központi elemének tekinteni. Másrészt azonban a **szaknyelvi helyesírások** megalkotása és gondozása is akadémiai kompetencia, és ez a második tartomány, amely szoros összefüggésben és átfedésben van a szabályzattal, attól normájában alapvetően nem tér el. A szaknyelvek írásbeliségének specifikus kérdéseivel nyilvánvalóan nem tud egy központi szabályzat foglalkozni, így a 20. század folyamán a különböző tudományterületek felől erős igény mutatkozott arra, hogy létrejőjenek a különféle szakmai szabályzatok és szótárak is.

Érdeemes röviden kitérni a szaknyelvi helyesírásokra. Kétféle megoldási lehetőség kínálkozik a szabályozásukra. Ha egy szakterület olyan **terminológiával** rendelkezik, amely az írásgyakorlatban nem tér el az alapvető szabályoktól, tehát ugyanazok a nyelvi tényezők alakítják, csak jellegzetes speciális vonásokat mutat (például ilyen az orvosi nyelvben a latinos vagy a magyaros írásmód kérdése, vö. Bősze 2009), akkor alapvetően elég, ha a terminológiát szaknyelvi helyesírási szótárak tartalmazzák, külön szabályzatra nincsen szükség. Akkor azonban, ha egy szakma **nómenklatúrával** rendelkezik, azaz a terminusok leírásában nem a köznyelvi szabályok az irányadók, akkor szükség van külön szabályzat kidolgozására is. Jellegzetesen ilyen a kémia szaknyelve, az állatrendszertan, a növényrendszertan vagy a földrajzi nevek írása (lásd pl. összefoglalóan Mártonfi 2018). Nézzük meg mindezt egy egyszerű példával. Két népszerű madárfajta Magyarországon a fekete rigó és a sárgarigó. Az elnevezésük nyelvi felépítése teljesen megegyezik: mindkettő minőségjelzős szerkezet, az utótag a *rigó*, az előtag színnév. Am az íráskéjük különbözik, a *fekete rigó* különírandó, a *sárgarigó* viszont egybe. Itt tehát nem a nyelvi felépítés a perdöntő a helyesírásban, hanem az, hogy az egyik faji jelzős fajnév, a másik nemzetségnév. Egyszerűbben fogalmazva: a fekete rigó tényleg rigó, ám a sárgarigó varjúféle madár. Ebből az egyetlen példából is könnyen belátható, hogy a nómenklatúrával rendelkező szaknyelvek esetében a bonyolult helyesírási szabályozást külön szabályzatba kell foglalni az adott szakma számára, és ezt a köznyelvben is figyelembe kell venni, ha szükség van rá. Ezzel szemben például a fizika a terminológiai leírásában nem tér el az alapvető, a nyelvi viszonyokat tükröző helyesírási rendszertől, így a fizika számára elegendő a terminusokat szótárba foglalni a szaknyelvi kiadványokat írók, készítőik számára, külön szabályzatra nincsen szükség (vö. Mártonfi–Sólyom 2018). Lássunk erre is egy példát: *elektromostöltés-sűrűség*. Miért kötőjeles az írásmódja (annak ellenére, hogy még a szabványokban is *elektromos töltéssűrűség* formában szerepel)? Azért, mert az *elektromos töltés* különírandó jelzős szerkezet, amelyet ellátunk a *sűrűség* utótaggal. A *töltéssűrűség* önmagában összetett szó, vagyis egybe kell írni. Ha azonban leírjuk így: *elektromos töltéssűrűség*, akkor a jelző a teljes összetételre fog vonatkozni, vagyis a *töltéssűrűségre*, ami természetesen nem igaz. Ennek megfelelően a jelzős szerkezetet egybeírjuk, és a *sűrűség* utótagot pedig kötőjellel kapcsoljuk a pontos értelmezhetőség érdekében. Ugyanúgy járunk el tehát,

mint bármelyik hasonló felépítésű közszoji szerkezet esetében, például: *használt-ruha-bolt* (nem a bolt használt, hanem a ruha) vagy *köztársaságielnök-választás* (nem a választás a köztársasági, hanem az elnök). A szabályzat 11. kiadásában mozgósabályként szerepelt ez az írásmód, a 12. kiadásban a szabály maga nem, ám az elnevezése megváltozott, a többszörös összetételek részbe került (lásd alább is).

A magyar helyesírás a szaknyelvek szabályozásában meglehetősen jól áll. Az elmúlt néhány évtizedben megszületett a műszaki, a katonai, az orvosi, a kézművi, az állat- és növényrendszertani, a földrajzi névi helyesírási szabályozás, és remélhetőleg még idén megjelenik a fizikai helyesírási szótár. Természetesen további igények is felmerülnek, így akad további teendő, adós az Akadémia például a csillagászati helyesírás megalkotásával (vö. pl. Kozma 2007; Hargitai et al. 2010).

A helyesírási szabályzat és a hozzátartozó köznyelvi helyesírási szótár (2017), valamint a szaknyelvi helyesírások mellett a Magyar Tudományos Akadémia elkészíti a szabályzat alapján azt az egyszerűsített változatot is, amelyet az alsóbb iskolafokok használhatnak, és ezt tekinthetjük a következő tartománynak. Ennek ma a címe: *Kis magyar helyesírás* (Siptár–Keszler–Tóth 2016, a 11. kiadás iskolai változata *Helyesírásunk* címmel volt forgalomban: Fábrián–Gráf–Szemere 1999). Ennek célja a mindenkori szabályzat didaktikailag közérthetőbb formában való megjelenítése. A helyesírási szabályzat, az egyszerűsített változat és a szaknyelvi változatok mellett létezik egy negyedik tartomány, a helyesírási kézikönyv, amely szabálymagyarázatokkal, kivétellistákkal és ajánlásokkal rendkívül bőven tárgyalja a magyar helyesírás rendszerét. Ez a kiadvány 2004-ben jelent meg először az Osiris Kiadónál *Helyesírás* címmel. Tartalmaz egy részletes, szöbökrokkal rendelkező szótárt is. Jóllehet a kézikönyv kétszerzős munka (Laczkó–Mártonfi 2004), és nem viseli magán az Akadémia logóját, szellemiségében teljes mértékben követi az akadémiai helyesírást, és a professzionális írásbeliségben széleskörűen elfogadottá vált.

2. Térjünk át arra a kérdésre, hogy milyen a mai magyar helyesírás, és mik a nehézségei. Másképp fogalmazva: nehéz-e a magyar helyesírás? Magyar anyanyelvű írásgyakorlók elég határozott válasza szerint: igen, ez egy meglehetősen nehéz rendszer. De vajon miért? A kérdés megválaszolásához hívjuk segítségül az úgynevezett alapelveket, nézzük meg, mik is ezek pontosan.

2.1. Helyesírási alapelveken én azokat a normákat értem, amelyek a szabályok rendszerét alakítják. Három alapelvet különböztetünk meg: a hangjelölést, az értelemtükröztetést és a hagyományt. Ezek közül az első és legalapvetőbb a **hangjelölés**. Tudjuk azt, hogy a magyar írás latin betűs és betűíró, ami azt jelenti, hogy az írás legkisebb egységei, a betűk nem szavakat vagy szótagokat rögzítenek, hanem hangokat jelölnek. Természetesen ez így nem pontos, hiszen valójában a hangoknak absztrakt formáit, azaz a fonémákat jelöljük velük. Így ezt az alapelvet szaktudományosan **fonematikus alapelv**nek nevezzük. A magyar ábécé 40 betűt tartalmaz, a magánhangzók és a mássalhangzók között jelentős jelölésbeli különbséggel. Feltűnő, hogy a kétjegyű, illetve az egyetlen háromjegyű összetett

betűt csak a mássalhangzó-rendszerben használjuk, míg a magánhangzók kizárólag egyjegyűek. A mássalhangzók között a *j* felső helyzetű pontja kivételével² nincsen egyetlen mellékjeles betű sem, a magánhangzók között alkalmazzuk a két pontot (*ö, ü*), és a hosszúság jelölése ékezettel (egy, illetve két vonás) történik. A mássalhangzók hosszúságát ezzel szemben betűkettőzéssel oldjuk meg. Ebből is nyilvánvaló, hogy a két rendszer történetileg eltér egymástól: amíg a mássalhangzók a magyar középkori rendszerre vezethetők vissza, addig a magánhangzók jelölésében cseh hatás érvényesül, a Husz-féle helyesírási reform adaptálása.

A hangjelölés alapelve kétféle írásmódot foglal magában: az egyik a **kiejtés szerinti írásmód**. A szavak nagy részét a szerint kell leírni, ahogyan a köznyelvben (sztenderdben) kiejtjük, a kiejtett hangoknak megfelelő fonémákat rögzítjük. A *barát* főnévben a [b + a + r + á + t] hangoknak megfelelő fonémákat jelölő betűket írjuk le. A másik ide tartozó írásmód a **szóelemzés**. Ez csak a mássalhangzókat érinti. A kiejtés során bizonyos egymás mellé kerülő mássalhangzók képzésekor módosulások következnek be, amelyeket nem jelölünk a leírásakor (ezek a hasonulás vagy az összeolvadás). Mit is teszünk valójában ilyenkor? Szétbontjuk a toldalékos vagy összetett szavakat elemeikre, és ezeket az elemeket egymástól függetlenül írjuk le a kiejtésüknek megfelelően. Nézzük például a *barátság* főnevet. A *t* és az *s* találkozásakor a kiejtésben összeolvadás következik be, és hosszú [ccs]-t ejtünk: [baráccság]. A szó leírásakor azonban nem ezt követjük. Szétszedjük a szóalakot a két szóelemre: *barát* + *ság*, és eszerint rögzítjük írásban a főnevet. Mindez nagyon alapvető a magyar helyesírásban. A magyar anyanyelvi beszélők számára egészen kisiskolás korban ez az eljárás begyakorlotta válik, rutinná alakul, hiszen az írástanulás során elsődleges fontosságú. Ha ez így van, okoz-e bármilyen nehézséget?

A helyzet az, hogy okozhat, és fontos ezzel tisztában lenni. Két okot említek. Egyrészt azt, hogy amíg a helyesírás mesterséges képződmény, ahogy már szó is volt róla, a kiejtés természetesen módon változhat, ám az írásképp nem szükségszerűen, de legalábbis nem azonnal követi a kiejtés esetleges megváltozását. Erre jó példa volt az *árbóc* főnév. A korábbi, latinus kiejtésnek megfelelően a helyesírási szótárak rövid *o*-val írták elő. Időközben a magyarban az ejtémód hosszúra változott, ám ezt a helyesírás nem követte. Egyszerűen szólva: nem hallgathattunk a fülünkre. Ha a szabályos formát akartuk leírni, akkor meg kellett tanulnunk: a hosszú *ó*-s ejtés ellenére röviddel kell rögzítenünk. (Ez szerencsére az 2015-ös új szabályzatban megváltozott, most már az *árbóc* a kiejtésnek megfelelően íródik. Hasonló, a magánhangzó-jelölést érintő változások még a következők: *lám-pabúra*, *immunis*, *irreverzibilis*, *reverzibilis*, *sámánizmus*, *sátánizmus*, *okarina*, *nüansz*, *rubeola*, *bédekker*.) Nézzünk egy mássalhangzós példát: a *mállik* ige hosszú *ll*-lel íródik, a kiejtés azonban erősen a rövid *l* felé hajlik. (A mássalhangzó-jelölés vonatkozásában megváltozott szavakra példák, ez esetben minimális módosítás történt: *esszencia*, *paralel*.)

² Miként az *i* pontjának mellékjel volta, úgy a *j* pontjéé is vitatható, hiszen nincs a magyarban pont nélküli változatuk, valamint a pont nélküli nagy *I* és *J* ugyanazt a fonémát jelöli, mint a ponttal ellátott kisbetűs alak.

A másik ok ennél nehezebb problémát jelent. A kiejtésnek megfelelő írásmód a köznyelvi kiejtést veszi alapul. Akkor, ha a köznyelvi ejtésben stabilan rögződött formákról van szó, ez nem okozhat gondot. Ismét a magánhangzók köréből említek először példát: az *o/ó* és az *ö/ő* stabilnak tekinthető alapon a magyar kiejtésben. Ezzel szemben az *i/i*, *u/ú*, *ü/ű* már korántsem. Ezekben az esetekben területileg is jelentős eltérések mutatkozhatnak. A *dicsér*; *ígér* és *kíván* igék köznyelvi kiejtése a regionalitás következtében egyaránt megfelelő röviden és hosszan is. A helyesírás azonban csak egy lehetőséget enged meg. Aki a *dicsér*-t hosszú [í]-vel ejti, az *ígér* és a *kíván* igét röviden, annak meg kell tanulnia, hogy a helyes rögzítés a következő: *dicsér*; *ígér*; *kíván*. És csakis így tesz eleget a helyesírás előírásainak. Nézzünk néhány mássalhangzós példát: *szőlő*, *köpeny*, *briliáns*. Aki ezeket a főneveket hosszú [l]-lel, illetve [p]-vel ejti, ugyancsak meg kell tanulnia, hogy a szó leírásakor rövid a mássalhangzó. Azt, hogy milyen arányban tér el a rögzítésünk a köznyelvi kiejtéstől, igazság szerint nem tudjuk pontosan. Nincsen ugyanis a magyar nyelvnek olyan, megfelelő empirikus háttérrel rendelkező kiejtési szótára, amely alapján össze tudnánk a helyesírási kodifikációval hasonlítani a szavainkat. Becslések szerint 70 százalékban a helyesírás teljes mértékben megfelel a kiejtett alakoknak, a fennmaradó 30 százalék azonban azt jelzi: érdemes ellenőrizni magunkat szótárak, online helyesírás-ellenőrzők segítségével.

2.2. A második normaként értelmezett helyesírási alapelv az **értelemtükröztes**. Az értelemtükröztes a helyesírást átszövő szabályok egymással összefüggő, nyelvi működésen alapuló rendszerszerűségét jelenti. Ide sorolhatjuk például a különírás-egybeírás jelentésen alapuló szabályait, a tulajdonnevek írásmódját vagy az írásjelezés szövegtani-pragmatikai alapjait – hogy csak a legfontosabbakat említsem. Ezekben az esetekben tehát erős nyelvi, alapvetően nyelvtani, illetve jelentéstani alapismereteket kell mozgósítani a szavak, szerkezetek, mondatok megfelelő rögzítéséhez.

a) Ha magyar anyanyelvi beszélőket megkérdeznénk, melyik részterület a magyar helyesírás legkritikusabb pontja, nem kétséges, hogy a **külön- és egybeírást** említenék meg. Az összetett szavak és a szó szerkezetek között alapvetően jelentésbeli különbség van, amely együtt járhat formai megkülönböztető jegyekkel, de nem szükségszerűen. Alapvetően két szó, szóalak természetes leírási formája a különírás, egybeírást akkor alkalmazunk, ha erre szemantikai okunk van. Nagyon egyszerűen fogalmazva: mást jelent a szerkezet különírva, mint egybeírva. A *drága kő*, különírva, azt jelenti, hogy egy olyan kő, amely sok pénzbe kerül, egybeírva azonban egy típus megnevezése, ide tartozik például a gyémánt vagy a zafír. A *sok szög* különírva több, akár különböző szög, a *sokszög* egybeírt formában azonban matematikai fogalom. A *tűzről pattant* különírva lehet például egy szikra, egybeírt alakban a jelentése főként nőkre alkalmazva kissé régies formaként 'élettel teli, talpraesett'. A jelentésváltozást a raggal jelölt viszonyok esetében kísérheti jelöletlenné válás is. Például: *koleszterinben szegény* (jelölt raggos szerkezet), de *koleszterinszegény* (egybeírt összetétel), *háznak a teteje*, de: *háztető*, és így tovább. Mi jelenti itt a nehézséget? A jelöletlenné válással kísért

összetételé válás természetesen nem: a rag elmaradása mindig egyértelműen jelzi az egybeírást. Akkor azonban, ha a szerkezet eleve ragtalan, és csak a jelentésváltozásra támaszkodhatunk, és ilyenek alapvetően a jelzős szerkezetek, bizony már felléphet nehézség, ahogy persze akkor is, ha az összetételben megmarad a rag. Ennek az az oka, hogy a szó szerkezetek és az összetételek közötti határ nem éles, sokkal inkább átmenetként lehet érzékelni, a helyesírás azonban erősen formai kritériumokkal él: egybeírom, avagy sem, a kettő közötti átmenet érzékeltetésére nincsen mód. Vajon a *tettenérés* szót hogy kell írni? Jelent-e mást egybeírva, jogi, kriminalisztikai fogalom-e, vagy sem? A *nyitvatartás* üzleti fogalommá vált-e a rendszerváltás óta? Mert ha igen, akkor a korábbi különírás már nem megfelelő. A *kis testvér*, ha azt jelenti, hogy 'fiatalabb testvér', vajon összetételnek minősül-e? A repülőgép *feketedoboza* típus megnevezéseként egybeírandó, vagy külön van, és a *fekete* színnév metaforikus jelentése érvényesül? Folytathatnánk a sort. A fenti kérdésekre a válasz: A jelenlegi szótári rögzítés értelmében a *tettenérés* mint jogi szakszó, a *nyitvatartás* mint üzleti fogalom és a *feketedoboz* egybe-, a *kis testvér* azonban különírandó. Ez utóbbin lehetne vitatkozni. (Zárójelben megemlítem, hogy a *feketedoboz*, amely egyébként köztudottan narancssárga, valamint a *nyitvatartás* írása a legutóbbi szabályzatban, 2015-ben változott különírásról egybeírásra.)

Ugyancsak nem könnyíti meg az írásgyakorlatot az úgynevezett második mozgószabály alkalmazása sem (lásd a fenti *elektromostöltés-sűrűség* példát is). Miről van szó ebben az esetben? Adott egy különírt jelzős szerkezet, például: *csuklós busz*. A szerkezet egésze kap egy utótagot: *vezető*. A *buszvezető* összetett szó. Ha azonban meghagyjuk a *csuklós buszvezető* írásformát, ez azt fogja jelenti, hogy a vezető a csuklós, hiszen a jelző már az összetételre fog vonatkozni. Így a megfelelő leírási forma: *csuklósbusz-vezető*. Vagyis az eredetileg különírt szerkezetet egybeírjuk, és az utótagot kötőjellel kapcsoljuk. A tapasztalat azt mutatja, ha egy efféle szerkezet élettelen jelentésű, akkor anyanyelvi beszélőnek sem feltétlenül tűnik fel a nem megfelelő írás: *szabad vezeték-hálózat* a *szabadvezeték-hálózat* helyett. Akkor azonban, ha élő jelentésű a szerkezet, és nem alkalmazzuk a mozgószabályt, igencsak megmosolyogtató értelmezést kapunk: *lőtt vadkereskedő* – ebben az esetben a kereskedőt lőtték le a vad helyett.

További problémát jelenthet az is, hogy az egybeírásnak kétféle formai megoldása van: a teljes egybeírás és a kötőjelezés. Kötőjelet használunk például a mozgószabály alkalmazásakor vagy akkor, ha egy háromtagú összetétel túlságosan hosszú, több mint hat szótag, például: *repülőgép-vezető, büntetés-végrehajtás, kerekasztal-konferencia* stb. Ráadásul ez a kötőjel mozoghat. Ha egy ilyen összetétel újabb tagot kap, akkor mindig a legutolsó elé kerül ki a kötőjel: *repülőgépvezető-képzés*. Ugyancsak kötőjelezünk bizonyos típusú mellérendelő összetételeket: *már-már, sült-főz, éjjel-nappal*, vagy az ún. harmadik mozgószabály alapját képező alkalmi mellérendeléseket: *kutya-macska barátság, föld-levegő rakéta*.

b) Térjünk át a **tulajdonnevekre**. Amit érdemes kiemelni ebből a nagyon komplex helyesírási kérdéskörből az értelemtükröztetés kapcsán, az a következő: természetes törekvés az írásgyakorlatban, hogy a tulajdonneveket az írásképp kiemelje,

elkülönítse. Ennek alapvető módja a nagy kezdőbetű. A magyar nyelvben állandó nagy kezdőbetűje jellegzetesen csak a tulajdonneveknek van. A több elemből álló tulajdonnevek esetében azonban nemcsak a név kezdetének kijelölésére törekszünk, hanem a névterjedelem jelölésére is. Erre többféle módszer létezik, amelyek részben összefüggnek a tulajdonnevek típusaival is:

1. Az elemek teljes egybeírása: *Magyarország, Jászfelsőszentgyörgy, Alsóörs, Gellérthegy; Szentgyörgyi, Kispál; Annamária; Fiastyúk, Kaszáscsilag; stb.*
2. Kötőjelezés: *Velencei-tó, Belső-János-dűlő, Kál-Kápolna; Nemeskéri-Kiss; Coca-Cola; Nobel-díj; stb.*
3. A különálló tagok nagy kezdőbetűs kezdése: *Gelléri Andor Endre; Eötvös Loránd Tudományegyetem; Honda Jazz, Tomi Kristály; Ománi Szultánság, Francia Köztársaság; Akadémiai Aranyérem; Nemzeti Sport, Fizikai Szemle; Bereniké Haja, Déli Korona; stb.*
4. A nyelvi felépítés (úgynevezett kétségtelen utótag) vagy sajátos helyzet: *Kiss János altábornagy utca, Baranya megye; Grinzingi borozó, Keleti pályaudvar, a Hajnali részegség c. vers; stb.*

A tulajdonnevek típusait szem előtt tartva – a fentiek összegzéseként – a többtagú nevekben az alábbi táblázat mutatja meg azt, hogy hogyan alakul a névterjedelem jelölésének a lehetősége:

1. Személynevek
 - egybeírás: *Tóthpál, Annamária*
 - kötőjelezés: *Nemeskéri-Kiss*
 - különírás, nagy kezdőbetűk: *Orosz Tóth Miklós*
2. Földrajzi nevek
 - egybeírás: *Mosonmagyaróvár, Németalföld*
 - kötőjelezés: *János-hegy, Dél-Európa, Rohonci-Arany-patak*
 - különírás, nagy kezdőbetűk: *Amerikai Egyesült Államok, Francia Köztársaság*
 - különírás, kétségtelen köznévi utótag: *Szilágyi Erzsébet fasor, Budai kistérség*
3. Csillagászati elnevezések
 - egybeírás: *Fiastyúk, Kaszáscsillag*
 - kötőjelezés: *Halley-üstökös*
 - különírás, nagy kezdőbetűk: *Északi Vízikígyó, Bereniké Haja*
4. Intézménynevek
 - különírás, nagy kezdőbetűk: *Magyar Tudományos Akadémia, Nemzeti Színház*
 - különírás, kétségtelen köznévi utótag: *Lukács fürdő, Déli pályaudvar*
5. Díjnevek
 - különírás, nagy kezdőbetűk: *Akadémiai Aranyérem*
 - kötőjelezés: *Nobel-díj, Eötvös-émlékérem*
 - különírás, kétségtelen köznévi utótag: *Életfa díj*

6. Márkanevek

- különírás, nagy kezdőbetűk: *Tomi Kristály, Alfa Romeo*

7. Címek

- különírás, nagy kezdőbetűk: *Fizikai Szemle, Nők Lapja*
- a név sajátos helyzete, szövegbe szerkesztése: a *Szerelmes szembesítés* c. verseskötet

c) Az értelemtükröztetéssel kapcsolatosan végezetül essen szó az **írásjelezésről** (részletesen Keszler 2004). Az írásjelek elsődleges funkciója az, hogy kifejezzék a különféle szerkezeti egységek jelentésbeli és nyelvtani tagolását. Ez elsősorban a mondatokra, a szerkezetekre és a szavakra vonatkozik. Ugyanakkor az írásjelek az intonációs-érzelmi tagolás eszközei is, vagyis az úgynevezett szupraszegmentális eszközökre is utalnak, így jelentős szövegtani háttérrel is rendelkezhetnek. Egyetlen, a magyarban már-már „klasszikusnak” számító, jól ismert és sokat idézett példát fogok most hozni. Nézzük meg a következő rövid szöveget, amelyet a hagyomány szerint a Bánk bán-féle összeesküvés résztvevőinek küldött az esztergomi érsek Gertrudis királyné meggyilkolásával kapcsolatban 1213-ban:

A királynét megölni nem kell félnetek jó lesz ha mindenki egyetért én nem ellenzem.

A szöveg kétféle, egymással teljesen ellentétes értelme csupán a vesszők alkalmazásával áll elő:

- *A királynét megölni nem kell, félnetek jó lesz, ha mindenki egyetért, én nem, ellenzem. (Reginam occidere bonum est timere, nolite. Et si omnes consenserint, ego non. Contradico.)*

Ez az olvasat, csupán a vesszők alkalmazásával a püspök tiltakozását fejezi ki.

- *A királynét megölni nem kell félnetek, jó lesz, ha mindenki egyetért, én nem ellenzem. (Reginam occidere bonum est, timere nolite. Et si omnes consenserint, ego non contradico.)*

Ebben az olvasatban, a vesszők áthelyezésével, a rövid szöveg beleegyezést jelent.

Tapasztalatom szerint az írásjelezés alapvetően nem könnyű kérdésköréből a leggyakoribb problémát az *és* (*s, meg, vagy*) kötőszó előtti vesszőhasználat okozza. Az alapvető szabály egyszerűnek tűnik: amennyiben szerkezeti szintű kapcsolóelem az *és*, a vessző elmarad, akkor azonban, ha tagmondatokat köt össze, ki kell tenni. A gond az szokott lenni, hogy az egyszerű és az összetett mondatok határa nem különíthető el pontosan. A legtöbb nehézséget azok a mondatok okozzák, amelyekben több állítmány található, és ezek *és* (*s, meg, vagy*) kötőszókkal kapcsolódnak. Az ilyen mondatokban meg kell állapítani, hogy csupán az állítmányok halmozottak-e, vagyis a mondat szerkezetileg egyszerű, és akkor nem kell vesszőt használni, vagy az állítmányok külön tagmondatot képviselnek, szerkezetileg összetettek, tehát kötelező a vessző kitétele. A megoldást az a lehetőség kínálja, hogy megnézzük, az állítmányoknak milyen a szerkesztettsége, vannak-e közös vagy külön bővítményeik. Nézzünk most néhány olyan példát, amelyek

az átmenetiséget képviselik (Laczkó–Mártonfi 2004; továbbá Keszler 1977, 2004, 2017):

1. Ha az állítmányoknak eltérő és közös bővítményük is van, és a közös bővítmény az állítmányok előtt áll: *Attila könyvborítókat tervezett(,) és illusztrált képekkel. Ebben a városban született, nőtt fel(,) és ismerkedett meg a férjével.*
2. Ha az állítmányoknak külön bővítményeik vannak, a közös alanyi bővítmény azonban a mondat végén áll: *Hosszú ideig futottak(,) és alaposan megizzadtak a versenyzők. Összevissza repkedtek(,) és fűlsiketítően csiviteltek a madarak.*
3. Ha az állítmányoknak külön alanyuk van, de egy vagy több közös bővítménnyel is rendelkeznek: *A tanár feladta(,) és a tanulók megírták a házi feladatot. A folyó kiáradt(,) és a vetés elpusztult a nagy eső miatt.*

2.3. Végezetül szólnunk kell a harmadik alapelvről, a **hagyományról** is (vö. Laczkó 2006b). Valójában ez az a tényező a magyar helyesírásban, amely igazán nehezzé teszi az alkalmazhatóságot. Miről van ugyanis szó? Voltaképpen a kivételekről, azaz azokról az esetekről, amikor nem tudjuk alkalmazni a két irányító rendszertényezőt, a fonematikusságot és a rendszerszerű szabályokat. A hagyomány tehát mindkét normával szemben áll.

a) A hangjelöléssel szemben ható hagyományhoz tartozik a jól ismert jelenség: a magyar írás használ egy olyan betűt, amelynek ma már nem létezik önálló hangértéke, hanem a *j*-nek megfelelő fonémát jelöli, és ez az *ly*. Ez a fonematikus jelölés részleges feladását jelenti. Azért okoz nehézséget, mert semmilyen szabály, tendencia nem kapcsolható a használatához, valójában egyenként kell megtanulni azokat a szavakat, amelyekben a /j/ fonémát *ly*-nal jelöljük. Az *ly*-os írásmódú szavak rendkívül sokféle eredetűek és különböző jellegűek. A magyar szótárak 200 feletti *ly*-nal írandó szót tartanak számon. Ezek közül azonban ma már meglehetősen sok elavultnak számít, vagy akár már ki is vészett a használatból. Új *ly*-os szó pedig nem keletkezhet, hiszen erre egyetlen lehetőség lenne: az *ly*-nal íródo képzők produktivitása, ám ezek mára teljesen improduktívvá váltak. Ennek ellenére a jelenség, különösen az írni tanuló kisgyerekek számára sok nehézséget okoz.

Az *ly* használata mellett a hangjelöléssel szemben álló hagyományhoz sorolunk minden olyan jelenséget, amikor a szavak rögzítésében eltérünk a kiejtéstől. Így ide tartoznak a régies írásmódú családnevek, például: *Gaál, Dessewffy, Batthyány, Kossuth, Széchenyi* stb. Ezekben a nevekben sok esetben a középkori magyar helyesírás sajátosságai érhetők tetten. Közszavak írásképe is őrizheti korábbi nyelvi állapot képét, például a *játszik* ige leírásakor megőriztük az eredeti *ját-* tövet, jöllehet az *sz* agglutinálódása következtében a *játsz-* tö kiejtés szerint lenne írandó, azaz hosszú *cc*-vel.

b) A helyesírásban hagyományosnak tekintjük azokat az írásmódokat is, amelyek eltérnek egy-egy írásszabály rendszerszerűségétől, tehát egyedi vagy rendszerbe foglalható kivételek. Az *akadémikus, cárizmus, enciklopédikus* stb. szavak hagyó-

mányos írásmódúak, hiszen az idegen szavak jó részében – és ez tekinthető szabályosnak – bizonyos idegen eredetű képzők előtt a tő belseji hosszú magánhangzó rövidre változik (*ironia* – *ironikus*). Hagyományosnak számít az is, hogy az intézménynevekben nem érvényesül a szótagszámlálás szabálya: *Budapesti Közgazdaságtudományi és Államigazgatási Egyetem* (Közgazdaság-tudományi helyett) vagy *Pénzügyminisztérium* (Pénzügy-minisztérium helyett).

Hagyományosnak kell tartani azoknak a tulajdonneveknek az írását is, amelyek nem latin betűs írású nyelvekből származnak, és az átírásuk nem követi a vonatkozó szabályokat. Ennek oka az, hogy az adott nevek azoktól valamelyest eltérő módon honosodtak meg a magyarban: *Anyegin* (*Onyegin* helyett) stb.

Az egybeírás és különírás körében található a legtöbb kivételesség, eltérés a rendszerjellegtől. Hagyományosnak számít az egybeírás például az *ötéves*, *bérbeadás* szavakban; az *ötéves* a rendszerbe foglalható kivételek közé tartozik, hiszen a számnévi előtagú és képzett utótagú szerkezeteket, ha két tagból állnak, annak ellenére mindig így írjuk, hogy nincsen jelentésváltozás, a *bérbeadás* azonban egyedi kivétel (egybeírjuk a különírás helyett). Ugyancsak a kialakult szokást megtartva kell egybeírást alkalmazni a *bevásárlóközpont*, *javítóműhely*, *vendéglátóipar* stb. formákban, hiszen a folyamatos melléknévi igenévi előtaggal rendelkező szerkezeteknél a különírás a szabályos akkor, ha a szerkezet valamelyik vagy mindkét tagja összetett szó. Annak ellenére, hogy a jelöletlen birtokos jelzős kapcsolatokat mindig egybe kell írni, a *férfi egyes mérközés* vagy a *férfi nemi hormon* szerkezetek hagyományosan különírandók az áttekinthető tagolás érdekében (*férfi-egyesméréközés*, *férfi-nemihormon* helyett). Jóllehet a *klasszika-filológia* és *klasszika-filológus* szavak nem laza mellérendelések, hagyományosan mégis kötőjellel kell írni őket. Ugyancsak kivételes a kötőjelezés az *obi-ugor* jelzős szerkezetben is.

A toldalékok kapcsolásában is előfordulnak kivételek. A néma betűre vagy a magyarban szokatlan betűcsoportra végződő idegen szavakhoz a toldalékokat kötőjellel kell kapcsolni. Ez alól az *Anjouk* szóalak hagyományos kivételt jelent.

A kivételek sorát lehetne még folytatni, ám szemléltetésnek ennyi is elegendő. Nyilvánvaló, hogy ha egy efféle helyesírási rendszerben, mint a magyar, túl sok a kivétel, nagyon megnehezíti a helyzetet, hiszen az a kíváncsi nem teljesül, hogy az ismétlések mechanikusak legyenek. Szerencsére a kivételek listája nem hosszú a magyar helyesírásban, ám feltétlenül érdemes tisztában lennünk azzal, hogy milyen részrendszerben vannak jelen, és bizonytalanság esetén az igényes írásgyakorlatban ilyenkor elő kell vennünk a szótárt, és ellenőriznünk kell a megfelelő alakot.

3. Természetesen nagyon sok vonatkozását lehetne még megemlíteni a magyar helyesírásnak. Nem volt szó például a negyedik alapelvnek tartható egyszerűsítés kérdéséről, de több részletkérdésről sem. A célom az volt, hogy szemléltessem a rendszert, és felhívjam a figyelmet arra, hogy a magyar helyesírás korántsem könnyű. A megfelelő alkalmazása ennek ellenére mégsem reménytelen, pusztán tisztában kell lennünk a nehézségekkel. Ez hangsúlyossá teszi azt az alapvetést,

hogy az írásgyakorlatban mindig használjuk a papíralapú vagy online szótárakat, a szabályzatot vagy a magyarázatokkal is szolgáló kézikönyvet.

Összegzésként nem haszon nélkül való áttekinteni a 12. kiadás változásait is, elsősorban azokat, amelyek az írásgyakorlat szempontjából fontosak (részletesen Keszler 2015). A változások három nagy csoportba oszthatók. Egyrészt korábban szabályozott pontok kikerülhetnek a kodifikációból teljesen vagy részlegesen, ezt sematikus $A \rightarrow 0$ formában ábrázolhatjuk. Erre akkor kerül sor, ha egy adott kérdéskör valójában nem a helyesírás szabályozása alá esik, például: a képzőváltozatok kérdése, a szavak kiejtésére vonatkozó információk, az asszonynevek variációi vagy a postai címezés. Ennél sokkal fontosabb és egyben egy új szabályzat létrehozását indukáló tényező a korábban nem szabályozott pontok kodifikációja, képlettel: $0 \rightarrow A$. Itt is beszélhetünk részleges kiegészítésekről (pl. a betűrendbe sorolás esetében a kis- és a nagybetűk megkülönböztetésére vonatkozó szabálypont, a szótagszámlálás vonatkozásában az *-i* képző megítélése, az idegen előtagok összetételei voltára vonatkozó módosítás, a két kötőjellel írandó többszörös összetételek vagy a névkiegészítők kérdése, valamint a tulajdonnevek körében megjelenő kiegészítő szabályok, vö. Laczkó 2016) vagy teljesen új pontokról (pl. a tárgynevek beemelése a szabályok közé). A leglényegesebb tényező azonban az $A \rightarrow B$ képlettel jellemezhető változtatás, vagyis amikor egy korábban szabályozott kérdéskör rendszert érintően módosul. Ez azt jelenti, hogy újra meg kell tanulni a rögzítést, a korábban már rutinizált változatok másképp működnek. A 12. kiadásban efféle változtatás az egyszerűsítés elvét érintette a magyar tulajdonnevek vonatkozásában, nevezetesen az egyéni nevek toldalékolását (*Adriennel*), valamint a *-szerű* elem írásának módosulását, azaz önállóan utótagként való kezelését (*ézszerű*).

Mint ahogy 2015 óta a 12. kiadást követte a hozzá kapcsolódó akadémiai szótár, valamint a *Kis magyar helyesírás* megjelenése, kérdés, milyen teendők hárulnak jelen pillanatban a helyesírásért felelős akadémiai bizottságra. Alapvetően a szaknyelvi vonatkozásokat kell megemlíteni. Készülőben van egy új, az orvosi helyesírást taglaló kézikönyv, amelynek jóváhagyása a bizottság feladata, érdemes lenne megújítani az orvosi helyesírási szótárt is (jelenlegi verziója: Fábrián–Magasi 1992), továbbá megjelenés előtt áll a fizikai helyesírási szótár is (Mártonfi–Sólyom 2018). Folyamatosan ülésezik a Földrajzinév-bizottság is, különböző racionalizálási javaslatokat téve a földrajzi nevek írására vonatkozóan. És igencsak fontos lenne azokon a szaktudományos területen is megkezdeni a munkát a helyesírás vonatkozásában, ahol ez még nem történt meg, például kiemelten a csillagászati helyesírás vonatkozásában. Összefüggésben a szabályzati módosításokkal megújításra vár az Osiris-helyesírás is, amely nem jelenhet meg bizottsági jóváhagyás és megfelelő lektorálás nélkül. Teendő tehát továbbra is bőséggel akad a szabályzat 12. kiadásának megjelenése után.

SZAKIRODALOM

- A magyar helyesírás szabályai*. 11. kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1984.
- A magyar helyesírás szabályai*. 12. kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2015.
- Magyar helyesírási szótár*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2017.
- Bősze Péter 2009. *A magyar orvosi nyelv tankönyve*. Medicina Kiadó, Budapest.
- Fábián Pál – Magasi Péter 1992. *Orvosi helyesírási szótár*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Fábián Pál – Gráf Rezső – Szemere Gyula 1999. *Helyesírásunk*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Hargitai Henrik – Kozma Judit – Kereszturi Ákos – Bérczi Szaniszló – Dutkó András – Illés Erzsébet – Karátson Dávid – Sik András 2010. Javaslat a planetológiai nevezéktan magyar rendszerére. In: Benkő József – Mizser Attila (szerk.): *Meteor csillagászati évkönyv*. Budapest, 280–302.
- Keszler Borbála 1977. Az egyszerű és az összetett mondat határsávja. In: Rácz Endre – Szathmári István (szerk.): *Tanulmányok a mai magyar nyelv mondattana köréből*. Tankönyvkiadó, Budapest, 111–33.
- Keszler Borbála 2004. *Írásjeltan*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Keszler Borbála 2015. Megjelent A magyar helyesírás szabályai 12. kiadása. *Magyar Nyelvőr* 139: 253–69.
- Keszler Borbála 2017. Az egyszerű és az összetett mondat határsávja. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. Műszaki Kiadó, Budapest, 455–65.
- Kloss, Heinz 1969. *Research possibilities on group bilingualism: A report*. International Center for Research on Bilingualism, Quebec.
- Kozma Judit 2007. *Csillagászati elnevezések helyesírása*. Szakdolgozat. Budapest, Kézirat.
- Laczkó Krisztina 2004. Gondolatok a helyesírási szabályzat 12. kiadásáról. In: Balázs Géza (szerk.): *A magyar nyelvi kultúra jelene és jövője 1–2*. MTA Társadalomkutató Központ, Budapest, 17–48.
- Laczkó Krisztina 2006a. Az újmagyar és az újabb magyar kor. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *A magyar nyelv*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 401–37.
- Laczkó Krisztina 2006b. A hagyomány szerepe a mai helyesírásban. In: Mártonfi Attila – Papp Kornélia – Slíz Marianna (szerk.): *101 írás Pusztai Ferenc tiszteletére*. Argumentum Kiadó, Budapest, 601–4.
- Laczkó Krisztina 2016. A tulajdonnévi helyesírás változásai az AkH. 12. kiadásában. *Névtani Értesítő* 38: 181–91.
- Laczkó Krisztina – Mártonfi Attila 2004. *Helyesírás*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Laczkó Krisztina – Mártonfi Attila 2008. *Helyesírási tanácsadó*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Mártonfi Attila 2018. Tájékoztató bibliográfia „A helyesírás kézikönyvei” témában. *Magyar Nyelvőr* 142: 246–50.
- Mártonfi Attila – Sólyom Jenő 2018. *Fizikai helyesírási szótár*. Budapest (megjelenés alatt).
- Siptár Péter – Keszler Borbála – Tóth Etelka 2016. *Kis magyar helyesírás*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Tolcsvai Nagy Gábor 1998a. *Nyelvi tervezés*. Universitas, Budapest.
- Tolcsvai Nagy Gábor 1998b. *A nyelvi norma*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2003. A nyelvi norma. In: Kiefer Ferenc – Siptár Péter (szerk.): *A magyar nyelv kézikönyve*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 411–21.
- Tóth Etelka 2017. Az MTA Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya Magyar Nyelvi Osztályközi Állandó Bizottsága 2015. évi tevékenysége. *Magyar Nyelvőr* 141: 389–96.

Laczkó Krisztina

egyetemi docens

ELTE BTK

Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet

SUMMARY

*Laczkó, Krisztina***A panorama of Hungarian orthography after the publication of the 12th edition**

The main aim of this paper is to survey and assess the present state of Hungarian orthography, in the double perspective of preservation and modification, following the publication of the 12th edition of The Rules of Hungarian Orthography. Three fundamental issues are discussed: (i) First, the overall status of Hungarian spelling is briefly reviewed. (ii) Second, the system of Hungarian orthography is sketched, and its basic principles – interpreted as norms – are introduced, with the following question in focus: Can Hungarian orthography be considered to be difficult? (iii) And third, the major changes introduced by the 2016 edition are summarised, and some future tasks of experts on Hungarian orthography after the publication of the new edition are proposed.

Keywords: spelling system, orthographic norm, orthographic status, domains of orthography, phonemic principle, semantic transparency, tradition.

A nyelvi alapú diszkrimináció vizsgálatának módszertani korlátai és lehetőségei

1. Bevezetés

A dolgozat a nyelvi alapú diszkrimináció (lingvicizmus) iskolai környezetben történő megjelenésével, illetve annak kutatómódszertani kérdéseivel foglalkozik. Mindezt a szociolingvisztika eszköztárával teszi: elsősorban nem az önmagukban, elméleti szinten létezőnek és jól körülhatárolhatónak vélt nyelvek és nyelvváltozatok állnak a középpontban, hanem az azokhoz kötődő értéktulajdonítások, attitűdök.

A tanulmány egy három évre tervezett, a nyelvi diszkrimináció pedagógiai értékelésben betöltött szerepével foglalkozó kutatás első szakaszának legfőbb tanulságait tárgyalja. A kutatás előkészítő fázisában a témához köthető szakirodalmi áttekintést követően szükségesnek látszott egy olyan módszer kidolgozása, amely lehetővé teszi a nyelvi diszkrimináció a pedagógiai értékelés kontextusában való mérését. Az erre a célra kidolgozott módszert 2016. október 26. és november 1. között, a Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem Közép-európai Tanulmányok Karán általam (is) tanított magyar szakos hallgatóinak körében próbáltam ki. Három olyan hallgatókból álló csoportot vontam be a vizsgálatba, akik biztosan megismerkedtek a leíró szemléletű és a hozzáadó módszert előnyben részesítő, a lingvicizmus problémáira rávilágító elméleti háttérrel.¹

A kutatott téma két tudományterület találkozásánál helyezkedik el: a pedagógia és a nyelvészet metszetén. Ennek legfőbb oka, hogy a vizsgálni kívánt probléma szempontjából mindkét diszciplína (vagy legalábbis azoknak egyes részterületei) egyformán releváns. Ebből kifolyólag a dolgozat első egysége a nyelvi alapú diszkriminációhoz szorosan kapcsolódó nyelvészeti és pedagógiai témaköröket, fogalmakat tárgyalja. A tanulmány második felében a kidolgozott és tesztelési módszert mutatom be. A vizsgálati módszer a hagyományos, szociolingvisztikában alkalmazott módszerek egyes elemeit ötvözi, így egy eddigiektől eltérő, a téma vizsgálatára optimalizált módszer elméleti háttérét ismertetem.

Végül a korábban említett próbamérés eredményeit és tanulságait mutatom be, a terjedelmi korlátok miatt azonban csupán az alkalmazott módszert érintő kérdések vonatkozásában. Azok az eredmények, amelyek a nyelvi alapú diszkrimináció pedagógiai értékelésben való megjelenésével kapcsolatos eredmények egy másik, önálló tanulmány tárgyát képezik, jelen dolgozat csupán említés szintjén foglalkozik ezekkel.

¹ A hallgatók az általam tanított, az Anyanyelvi nevelés módszertana című kurzus keretein belül, több órán keresztül kaptak a témakörből felkészítést – még hozzá a vizsgálat előtti hetekben. Továbbá: a kurzusok többségén, a kétnyelvű környezetből adódóan gyakran visszatérő tananyag a hozzáadó pedagógiai módszer, a kontrasztív szemlélet, illetve a lingvicizmus fogalma.

2. A dolgozat elméleti háttere

A nyelvi szocializáció és az iskolai sikeresség kapcsolatával foglalkozó kutatások két főbb csomópont köré csoportosulnak. Az egyik a családi háttér és a nyelvi szocializáció kérdésköre, kapcsolata, illetve az abból eredő, a gyermekek nyelvhasználatában megjelenő különbségek (l. pl. Bernstein 1971, 1977; Derdák–Varga 2008; Pap–Pléh 1972; Réger 1990). A másik irányvonal a pedagógusok nyelvi attitűdjére fókuszál; elsősorban arra, hogy a pedagógusok hogyan viszonyulnak az egyes nyelvváltozatokhoz, nyelvi formákhoz (l. pl. Davies 2006; Macha 1995; Szabó 2012). Ezen területek összekapcsolása csak részben valósul meg, illetve a nyelvi hátrány mint iskolai sikertelenségért felelős tényező csupán korlátozottan, inkább a következtetés szintjén jelenik meg a témával kapcsolatos diskurzusokban.

Bármelyik megközelítésről is legyen szó a fentiek közül, közös kiindulópont a standard nyelvváltozat, valamint az ahhoz kapcsolódó társadalmi és nyelvhasználói értékítéletek (azzal együtt pedig a standardtól eltérő nyelvváltozat megítélése). A témára vonatkoztatva a leglényegesebb kérdés, hogy mennyiben befolyásolja a standardtól való eltérés – értsük azt nyelvváltozatra vagy nyelvhasználati módra, kódra – a pedagógus értékelését, annak következtében a gyermek iskolai eredményességét.

2.1. A standard fogalma

A standard fogalmának értelmezése és meghatározása igen problematikus, maga a szakirodalom sem egységes ezen a téren. Alapvető nehézséget jelent annak tisztázása, hogy miként tekintünk a standardra: mint eszmény, konstruktum (absztrakció) vagy reálisan is létező, sajátos helyzetű nyelvváltozat (vö. pl. Lanstyák 2015; Tolcsvai Nagy 1998).

A probléma feloldásához a kognitív szemantika elméleti keretéből indulok ki, amelynek egyik központi fogalma a prototípuselv. Ennek lényege, hogy a kategóriá(k)ba (amelyek körvonalai nem határozottak, átfedésben lehetnek egymással) felismert tulajdonságok alapján sorolódnak be a példányok. A kategóriákba sorolás fokozat kérdése, azaz vannak központi „jó” példányok, és vannak kevésbé jók, ami azt jelenti, hogy az előbbiek több, míg az utóbbiak kevesebb tipikus tulajdonságnak felelnek meg. Tehát a kategória központi példányai a legtöbb felismert tulajdonságnak megfelelnek, míg a szélső példányok kevesebb ilyen tulajdonsággal rendelkeznek. Egyes esetekben a kategória tartalmazhat prototipikus példányt is, amely minden tulajdonságnak megfelel, illetve legjobb példányt, amely nem az összes, de a legtöbb tulajdonsággal rendelkezik – ilyenkor a prototípus helye üres marad (vö. Rosch 1977; Tolcsvai Nagy 2011: 21–31).

Ha mindezt a standard fogalmára vonatkoztatjuk, akkor elsőként azt állapíthatjuk meg, hogy a standardra tekinthetünk mind kategóriára, mind példányra egyaránt. Ha kategóriaként kezeljük a standard fogalmát, akkor az konstruktum (absztrakció), amelynek meghatározott jegyei, markerei, a kognitív szemantika

terminológiáját követve tulajdonságai vannak, például: a kodifikáció; a hivatalos érintkezésben, szituációkban ezt használják a leggyakrabban; magas a társadalmi presztízse; a társadalmi, kulturális, műveltségi vagy hatalmi elítélhez köthető; az előbbi csoport tagjai sajátítják el alapnyelveként; illetve meghatározhatnánk a standard szintaktikai, lexikai és hangtani elemeit is a tulajdonságok felsorolásánál.

A standard kategória különböző példányokat tartalmaz. A mi esetünkben bizonyos nyelvhasználók (pl. a híradósok, rádiós bemondók, budapesti hivatalnokok, ügyintézők)² standard kategóriájába sorolt nyelvváltozatai és nyelvhasználati módjai a példányok. Ezek ugyanis különböző mértékben felelnek meg a fentebb részben felsorolt tipikus kategóriatulajdonságoknak. Ebben az értelemben a standard kategóriájába sorolt, reálisan is létező példányok között is van/lehet központi példány, vagyis a legtöbb, a kategóriára jellemző tulajdonságnak megfelelő megnyilatkozás (beszédmű). Ha a példányok között található olyan, ami az összes tulajdonságnak megfelel – azaz van prototipikus példány –, akkor ez tekinthető az eszményi változatnak – csak hogy ezt a standard esetében nehéz meghatározni, hiszen az egyes nyelvváltozatok és nyelvhasználati módok érintkezésének, illetve a nyelv folyamatos változásának a következtében nem lehet statikus, éles határokat húzni a standard és nem standard változatok között és így az egyes központi példányok között sem.

Jelen dolgozatban a standardot az előbbi, kognitív szemantikai alapokon nyugvó felfogásnak megfelelően kezelem: általánosságban kategóriaként tekintek a standard fogalmára, míg konkrét esetekben mint példányra, vagyis a tényleges nyelvváltozatra.

A standard egyik fontos jellegzetessége, hogy a kereteiben megfogalmazott metanyelvi közlések sajátosságai, jellegzetességei megjeleníthetnek egyfajta idealizációt, illetve ehhez az idealizációhoz való viszonyt. Ez az idealizáció gyakran a nyelvi platonizmus ideológiájának feleltethető meg, amely ideológia szerint létezik a nyelvnek egy ideális, eszményi formája, ami független a tényleges diskurzusokban található nyelvi alakulatoktól, és az egyes nyelvi közlések, valamint formák ehhez közelítenek, vagy ettől térnek el (vö. Szabó 2010, 2012). Ez az eszményi forma sok esetben a standard nyelvváltozatnak felel meg, ilyen esetekben pedig a nyelvi standardizmus ideológiájáról beszélhetünk, vagyis arról a meggyőződésről, hogy lényegében „a standard nyelvváltozat eredendően értékesebb, magasabb rendű, fejlettebb, jobb, sőt szebb a többinél” (Lanstyák 2011: 56)

A standard nyelvváltozat többi nyelvváltozathoz viszonyított magas presztízisének egyik legjelentősebb oka az adott társadalomra jellemző nyelvszemlélet. Az európai társadalmak ideológiai felfogásának alappillére a standard változat(ok) kialakítása és fenntartása, ami az egyik legfontosabb nemzetalkotó és -összetartó entitásként racionalizálódik. Ezáltal olyan dichotomikus viszony alakul ki a standard és az azon kívül eső változatok között, amelyben a standardhoz kapcsolódó értékelések kedvezőbbek, mint a nem standardhoz tartozó értékelések. Ilyen értelemben tehát a standard fogalmát bizonyos nyelvi elemekhez kapcsolt közösségi

² Bár erről nincsenek pontos adataink, és valószínűleg nem is lehetnek éppen abból kifolyólag, hogy a standard fogalma egzaktnan nehezen határolható körül.

értékelések rendszere hozza létre.³ Mindez a gyakorlatban azt jelenti, hogy a standard nyelvváltozat használata tulajdonképpen megfeleltethető a negatív közönségi értékkel felruházott nyelvi elemeket (pl. „suk/sükölés”, „nákozás”) mellőző nyelvhasználatnak/nyelvváltozatnak (Heltai 2016).

Csakhogy a magyar gyermekek egy tekintélyes hányada nem a standard nyelvet sajátítja el otthon, ezáltal egy, az iskolaiétól kisebb-nagyobb mértékben különböző nyelvváltozattal és nyelvhasználati móddal kerül be az iskolába. A kutatások (l. pl. Kiss 1999; Kožík 2004; Vančo 2015) azonban arra engednek következtetni, hogy az iskola nagyon gyakran nem tudja (megfelelően) kezelni ezeket a különbségeket, a pedagógusok a standard nyelvváltozatot tekintik kiindulópontnak mind az iskolai kommunikáció, mind a saját értékelési-mérési eljárásuk esetében, még olyan esetekben is, amikor ők maguk nem a standard nyelvváltozatot beszélik (Kiss 1996; Menyhárt–Presinszky–Sándor 2009).

Végezetül fontos megemlíteni, hogy a standardnak nem csupán a hatalom-megtartás és -fenntartás, illetve a társadalmi elit státuszának a kiemelése lehet a funkciója. A standardnak több olyan funkciója – például az adott társadalomban, államban, gazdaságban és jogban a szövegek egyértelműsítése mint az állami és gazdasági működés, együttműködés feltétele – is létezik (vö. Garvin 1993/1998), amely szintén nagyon fontos, ám a téma szempontjából kevésbé releváns. Ugyanis a dolgozatban bemutatott kutatás annak a kérdését járja körül, hogy mi történik akkor, amikor a standard kategória egyik példányával rendelkező pedagógus ezt a példányt egy olyan példánnyal hasonlítja össze, ami kevésbé vagy egyáltalán nem hordozza a standard kategória tulajdonságait.

2.2. A nyelvi hátrány és a nyelvi alapú diszkrimináció

A standard kultúra egyik jellegzetes velejárója a nyelvi alapú diszkrimináció, más néven lingvicizmus, azaz a nyelvi alapon meghatározott emberek, embercsoportok közötti diszkrimináció, másképpen a beszélőknek a nyelvhasználatuk alapján történő hátrányos vagy előnyös megkülönböztetése (Kontra 2005; Skutnabb-Kangas 1997). Vagyis a nyelvi alapú diszkrimináció a nyelvi alapú megkülönböztetés gyakorlata, ami szorosan összefügg a nyelvi hátrány fogalmával.

A tanulók közötti különbségek egyike a nyelvi különbség: az otthon elsajátított vernakuláris anyanyelvváltozat, amely az iskolai lét és előrehaladás szempontjából többszörösen is meghatározó. Alapvetően az iskolai ismeretátadásnak a nyelv az elsődleges eszköze, ami azt is involválja, hogy az egyes pedagógiai feladatok – legyen az egy utasítás megértése vagy egy szövegértő teszt megírása – megoldása, elvégzése (a pedagógus által) meghatározott nyelvi kompetencia és repertoár meglétét, megértését és alkalmazni tudását igényli és előfeltételezi. Az egyes feladatok megoldásához szükséges nyelvi ismeretekkel, készségekkel (beleértve a kiejtésbeli, szemantikai, mondatszerkesztési és fogalmi fluenciával kapcsolatos tudást) azonban nem mindegyik gyerek rendelkezik, mivel nyelvi

³ Jóllehet ez csupán egy későbbi, másodlagos fejlemény, ami nem tekinthető kizárólagos értelmezésnek.

szocializációja során nem mindegyikőjük sajátította el ezeket (Derdák–Varga 2008; Réger 1990). Mindamellet a pedagógusok a nyelvi szocializáció különbségeiből származó eltéréseket rendszerint – a standard kultúra hagyományainak megfelelően – hibaként kezelik, javítják, és stigmatizálják a nyelvhasználó beszédét (Szabó 2012).

Ilyen esetekben nyelvi hátrányról beszélhetünk, ami szociolingvisztikai értelemben olyan, az egyéni verbális repertoárból eredő, külső (társadalmi-kulturális és szocializációs) okokból származó kommunikációs problémát jelent, amely gátolja a személyiségfejlődést és a társadalmi érvényesülést (vö. Zoller 2013). A nyelvi hátrány tehát nem más, mint nyelvi másság és ismerethiány; bizonyos fokú eltérés egy beszélő vagy beszélőcsoport nyelvhasználatában a társadalom mintaadó normaként tekinthető, elvárt nyelvhasználatához képest, illetve adott regiszter(ek) ismeretének a hiánya (M. Nádasi 2002). Vagyis a nyelvi hátrány esetében a gyermek számára az adott (beszéd)helyzetben korlátozottan vagy egyáltalán nem elérhetőek azok a nyelvhasználati eszközök, amelyek a sikeres problémamegoldást lehetővé teszik. A kérdés csak az, hogy ezekben a helyzetekben a pedagógus milyen stratégiát alkalmaz, illetve milyen attitűdöt tanúsít a tanuló felé, és egyáltalán tisztában van-e ezzel a problémával. Amennyiben ugyanis a tanulók közötti nyelvi különbséget a pedagógus (attól függetlenül, hogy ő maga milyen nyelvváltozatot beszél) nem veszi figyelembe, a nyelvi hátrány nyelvi alapú diszkriminációt eredményez. Ám a nyelvi hátrány nem feltétlen vezet / nem feltétlen kell, hogy vezessen nyelvi alapú diszkriminációhoz, pláne nem azonos vele, viszont előfeltétele a nyelvi alapú diszkriminációnak. A nyelvi hátrány csak akkor realizálódik nyelvi alapú diszkriminációként, ha az a beszélő értékelésében, megítélésében, a tényleges viselkedésében is jelentkezik valamilyen formában. Ennek következtében a nyelvhasználó, jelen esetben a pedagógus nyelvi attitűdjét még önmagában nem tekinthetjük nyelvi alapú diszkriminációnak, csakis akkor, ha az a pedagógus tényleges tevékenységében, viselkedésében (visszajelzéseiben, értékelésében) jelenik meg (vö. Giddens 2008: 380–5; Smith–Mackie 2004: 257–316).

A pedagógus negatív nyelvi attitűdökön alapuló tényleges tevékenységét, azaz a nyelvi alapú diszkriminációt tovább differenciálhatjuk aszerint, hogy a pedagógiai értékelésben hol jelentkezik: szóbeli/írásbeli jelzésekben vagy a szummatív értékelésben (osztályzatban). Az előbbi esetben nyelvi stigmatizációról beszélhetünk, ami a tanulónál a nyelvi bizonytalanság fokozódásával jár, így indirekt és implicit módon hat az ő nyelvi produkciójára, illetve teljesítményére (ezt azonban nehezen lehetne mérni, ha egyáltalán lehetne).

Amikor a nyelvi diszkrimináció a szummatív értékelésben van jelen, nem történik más, minthogy a pedagógus a tanuló nyelvi különbségét is beleszámítja az érdemjegyebe. Tehát a nyelvi diszkrimináció ezen formája nagyobb súllyal esik latba az iskolai sikertelenségben, hiszen a tanuló teljesítményéről ez a leginkább mérvadó visszajelzés a pedagógiai folyamat összes szereplője felé. Ennek következtében, ha a nyelvi alapú diszkrimináció iskolai megjelenését kívánjuk vizsgálni, nem elég a pedagógus nyelvi attitűdjét vizsgálni, hanem figyelembe kell venni az ő valódi, tényleges viselkedését is. Éppen ezért a vizsgálat a gyermek

nyelvi (azon belül szóbeli) produkciójában megmutatkozó nyelvi hátrányra fókuszál a pedagógiai értékelés szummatív (azon belül a szóbeli feleltetés) formájának a kontextusában.

2.3. A pedagógiai értékelés és a nyelvi alapú diszkrimináció

A hazai és nemzetközi szakirodalom általában háromféle értékelési funkciót különít el: 1) diagnosztikai/diagnosztikus (helyzetfeltáró) értékelést; 2) szummatív (minősítő) értékelést; valamint 3) formatív (fejlesztő/formáló) értékelést (Brasósi–Hunya–Vass 2005). A dolgozat a felsorolt három értékelési mód közül leginkább a szummatív értékelésre koncentrálna, mivel egyrészt ez a legelterjedtebb Magyarországon és a határon túli magyarlakta területeken, másrészt a kutatás módszertana ezt teszi lehetővé mélyrehatóan.

A szummatív értékelésnek több formája lehetséges, ám ezek mindegyikében közös, hogy valamilyen formában az oktatási-nevelési folyamat lezárására, öszszegzésére, a kívánatos szinthez viszonyított teljesítmény mérésére szolgálnak. Ezt általában osztályzatban (alacsonyabb korosztályok esetében: jutalmakkal, ösztönzőkkel, fekete vagy piros pontokkal stb.) fejezik ki a pedagógusok.

Az alapvető kérdés a pedagógiai mérés-értékelés folyamatában, hogy mit kíván értékelni, illetve aktuálisan mit értékel a pedagógus.⁴ Az egyik legjellemzőbb, hogy a tanuló felkészültségét, tehát az aktuális tantárgyi felkészültségét szeretnék értékelni a pedagógiai folyamat során. Az aktuális osztályzatok azonban nagyon gyakran csupán durva becslései a tényleges tudásnak, aminek két fő oka van. Az egyik a teljesítményt aktuálisan befolyásoló tényezők (pl. lelki és fizikai állapot, környezet, affektív tényezők, énkép – vö. Szabó 1993) megléte, a másik a tanár mérési és értékelési eljárása, az ezen a területen meglévő szakmai tudásának a hiányosságai, egyszerűen a tudásmérés szubjektívizmusa (Ollé–Szivák 2008; Ranschburg 2004).

A lingvizizmus a pedagógiai folyamatokban, azon belül a pedagógiai mérésben és értékelésben többféleképpen is realizálódhat. Amennyiben a nyelvi alapon történő diszkriminációt a pedagógiai értékelés pedagógus által végzett szummatív módjára vonatkoztatjuk, kétféle esetet különíthetünk el: az iskolai teljesítményt explicit és implicit módon befolyásoló nyelvi diszkriminációt. Az előbbi esetben a pedagógus nyelvi tényezőket (pl. tanuló által használt kifejezések, stílus, megfogalmazás) tudatosan beleszámít az értékelésébe, ami két dolog miatt jelent problémát. Az egyik, a már korábban említett, a kognitív elméleti keretnek megfelelő eltérés a pedagógus és a tanuló nyelvváltozata és nyelvhasználata mint példányok között. Amennyiben a pedagógus a saját és/vagy az általa prototipikusnak vélt standard kategórián belüli példányhoz viszonyítva értékel, vagy ezt is beleszámítja az értékelésbe (a tanuló és önmaga tudta nélkül), akkor minél nagyobb a dif-

⁴ A jelenleg érvényben lévő szabályzó dokumentum, a 2012-es Nemzeti alaptanterv nem ad egyértelmű választ a kérdés kapcsán, ugyanis olyan homályos, többféleképpen értelmezhető fogalmakat használ, mint például a „nyelvhelyességi problémák” (34), „helyes ejtés” (38) vagy „nyelvhelyesség” (51) kifejezések.

ferencia a két példány között, annál nagyobb a hátránya a tanulónak. A másik probléma, hogy abban az esetben, ha az értékelés nyelvi szempontjai a tanuló számára nem tudatosultak vagy nem világosak, akkor az értékelés validitása (érvényessége) sérül: nem azt méri és értékeli a pedagógus, amit eredetileg szándékozik. Különösen igaz mindez a szummatív értékelés szóbeli felelet során való alkalmazásánál.⁵

A szóbeli felelés és felettetés a legmarkánsabban nyelvileg determinált, azaz együtt az egyik legjellemzőbb módja a tantárgyi felkészültségről való számadásnak, valamint mérésének és értékelésének a magyar pedagógiai gyakorlatban. A pedagógus ilyen esetekben – általában tudtán kívül – az értékelés egyik legszubjektívebb módját választja, ugyanis a fentiekben felsorolt, az osztályzás megbízhatatlanságát megalapozó tényezők a pedagógiai értékelés ezen módjánál érvényesülnek a legerőteljesebben (vö. Szabó 1993; Ollé–Szivák 2008).

Egy 2008-as tanulmány (Ollé–Szivák 2008) többek között arról számol be, hogy a magyarországi pedagógusok a szóbeli feleletek esetében: 1. összefüggő feleletet várnak (a kommunikáció fejlesztése érdekében), amit csak szükség esetén segítenek kérdésekkel; 2. az értékelésénél törekszenek a tényszerűsége és a hibák pontos megjelölésére; 3. gyakran kettős mércét alkalmaznak, amelynek egyik eleme a teljesítmény, a másik a tanulóval kapcsolatos elvárás (azaz hogy mit lehet elvárni a tanulótól).

Az összefüggő felelet létrejöttét több, elsősorban pedagógiai-lélektani (izgalom, önbecsülés, szorongás) tényező is gátolhatja, de ezek összességében a nyelvi végtermékre hatnak kedvezőtlenül, azaz elsődlegesen a nyelvi szintre fognak kivetülni. Ez pedig – természetesen a pedagógus hozzáállásától függően – könnyen a már említett értékelési hibához vezethet, ahhoz, hogy nem a mérni kívánt tudás mérése és értékelése történik. Mivel ennek alapja a nyelvhasználati különbségekben gyökerezik, a nyelvi alapú diszkrimináció esete áll fenn – még akkor is, ha ez egyáltalán nem tudatos a pedagógus részéről.

A tényszerűsége és a hibák pontos megjelölése való törekvés is összefüggésben áll a nyelvi alapú diszkriminációval, ha a hibák keresése olyan „nyelvi hibákat” foglal magában, mint például a kiejtésbeli, mondat szerkesztési vagy stílusbeli eltérések. Természetesen ez önmagában még nem jelent nyelvi jellegű hibakeresést, ám ha összevetjük a pedagógusok nyelvi attitűdjével kapcsolatos kutatások eredményeivel (l. pl. Davies 2006; Kožík 2004; Szabó 2012), valószínűsíthető, hogy ez a nyelvi hibák jelölését is magában foglalja.

Míndezen alapján kijelenthetjük, hogy a szóbeli feleletek értékelésének szubjektívizmusában a nyelvi vonatkozások igen jelentősek, így joggal feltételezhetjük, hogy a nyelvi alapon történő diszkrimináció megjelenik a pedagógiai értéke-

⁵ Természetesen a tantervek, tankönyvek és tananyagok szakmai alapú normatív részeinek (pl. a szakki-fejezéseknek, definícióknak) a hiánya – habár ez (a standard nyelvezet miatt) erőteljesen összefügghet a nyelvi hátránnyal – következtében fellépő kedvezőtlen értékelés nem tekinthető nyelvi alapú diszkriminációnak. Az azonban már igen, ha a kedvezőtlen értékelés akkor következik be, ha a tanuló az említett tartalmi elemeket elsajátította és közölte, ám nem a pedagógus által elvárt nyelvváltozatban és/vagy nyelvhasználati módban közvetítve, hanem a saját alapnyelvének megfelelően. A másik oldalról megközelítve: ha a tanuló nem sajátította el ezen ismereteket, ám a pedagógus által elvárt nyelvváltozattal és/vagy nyelvhasználati móddal történő közvetítés miatt kap jobb értékelést, pozitív nyelvi diszkriminációról beszélhetünk.

lésben. Ha pedig így van, akkor a nyelvi diszkrimináció kulcsfontosságú szerepet tölt be az iskolai eredményességét illetően.

3. A nyelvi alapú diszkrimináció kutatásának a nehézségei

A pedagógiai értékelésben megnyilvánuló nyelvi alapú diszkrimináció vizsgálatának alapvető problémája, hogy a jelenség alapjául szolgáló nyelvi hátrány rendkívül erőteljesen összemosódik és összekapcsolódik az egyéb (pl. szociális) hátrányok alapjául szolgáló más tényezőkkel. Ezek egy része – mint ahogy ezt korábbi évtizedek kutatásai (I. Bernstein 1977; Derdák–Varga 2008; Réger 1990) mutatják – természetesen kihat a gyermek nyelvi produkciójára, ám nem csak abban mutathatók ki. A kedvezőtlen társadalmi státusz számos más formában – elégtelen táplálkozás, rossz lakásviszonyok, különórák lehetőségének a hiánya, társadalmi és iskolai izoláció stb. (vö. Kertesi–Kézdi 2008) – is jelentkezik, amelyek kedvezőtlenül (és látens módon) befolyásolják az iskolai teljesítményt.

Így, ha a nyelvi alapú diszkrimináció pedagógiai értékelésben betöltött szerepének a vizsgálatára vállalkozunk, elkerülhetetlen, hogy valamilyen módon kiszűrjük az egyéb, nem a nyelvi diszkrimináció alapjául szolgáló tényezőket, azaz minden nem nyelvi hátrányt, mivel ezek erőteljesen torzítanak a kutatást. Ezeket a tényezőket a következőkben lehet meghatározni azon célból, hogy tisztán a nyelvi alapú diszkrimináció maradjon a vizsgálat tárgya: 1) nem nyelvi intelligenciátípusok (pl. a logikai-matematikai, képi-térbeli, természeti – vö. Moran–Kornhaber–Gardner 2006); 2) szociálpszichológiai tényezők legtöbbször (pl. személypercepció, jelenségek [külső jegyek befolyása], holddudvarthatás; Pygmalion-effektus – vö. Szabó 1993); 3) szocioökonómia státuszából (SES) származó nem nyelvi hátrányok vagy nyelven kívüli szociokulturális hátrányok (pl. a nem megfelelő étkeztetésből származó koncentrációs problémák, különórák hiánya, tanulási tér korlátozottsága [többen élnek egy szobában] – vö. Bradley–Corwyn 2002; Réthy–Vámos 2006: 3–14).

Nyilvánvaló, hogy az említett tényezők részei a pedagógiai folyamatnak és értékelésnek, így a végső következtetések levonásánál mindenképp számításba kell, hogy vegyünk őket. Ahhoz azonban, hogy a gyermek pedagógus által megnyilvánuló nyelvi alapú diszkriminációját, valamint annak súlyát láthatóvá, bizonyíthatóvá tegyük, a nem nyelvi különbségekből származó, a pedagógus tényleges viselkedésében, azáltal az értékelésben megjelenő egyéb tényezőket ki kell zárjuk a vizsgálatból.

3.1. A hagyományos kutatási módszerek korlátai

A fent említett torzító tényezők kiküszöbölésére az eddig ismert klasszikus módszerek csak részben vagy egyáltalán nem alkalmasak. Ennek legfőbb oka, hogy ezen módszerek legtöbbször a pedagógus-diák viszonyban csupán az egyik oldalra koncentrálnak; vagy a gyermekek nyelvi szocializációjából adódó különbségeket

és azok nyelvi produkciókban történő megjelenését, vagy a pedagógusok attitűdjét, véleményét vizsgálja. Tehát legfeljebb a nyelvi alapú diszkrimináció előfeltételeit, nem magát a nyelvi alapú diszkriminációt méri.

Azok a módszerek, amelyek a nyelvi különbségekre és a pedagógus tényleges viselkedésre is vonatkoztathatók, más korlátokba ütköznek a téma kapcsán: nem vagy kevésbé megbízhatóak ilyen téren, és nem adnak képet a nyelvi diszkrimináció iskolai teljesítményre (a kudarcokra és sikerekre) gyakorolt hatásáról. Az alábbiakban röviden felvázolom, hogy a leggyakoribb módszerek alkalmazásával miért nem vizsgálható megbízhatóan a pedagógiai értékelés során megjelenő lingvizmus.

3.1.1. Megfigyelés

Az egyik lehetséges vizsgálati módszer a megfigyelés, ám ezzel kapcsolatban felmerül két komolyabb probléma. Az egyik, hogy a megfigyelés módszere – jellegeből adódóan – nem teszi lehetővé a nagyobb mintavételt, alapvetően csupán kisebb minta vizsgálatára alkalmas.

A másik a pszichológiában és pedagógiában mérési reaktivitásnak nevezett jelenség, amely tulajdonképpen megfeleltethető a Labov nyomán megfigyelői paradoxonnak (observer paradox)⁶ nevezett helyzetnek, amely valójában a reaktivitás egy speciális változata. A mérési reaktivitás azt jelenti, hogy egy-egy vizsgálat során megváltozik a vizsgált személy viselkedése, amennyiben tudatában van annak, hogy megfigyelés alatt áll. Minél feltűnőbb a természetes folyamatokba történő beavatkozás, minél nyilvánvalóbb a megfigyelés ténye a megfigyelt számára, azaz annál erősebb a reaktivitási hatás. Vagyis a mérési reaktivitás a mérés validitását (érvényességét) veszélyeztető tényező (Szokolszky 2004: 61–2).

Ha mindezt a témára vonatkoztatjuk, akkor a következő helyzet áll fenn. Habár a tanárnál feltehetőleg megfigyelhető majd negatív nyelvi attitűd a tanórán, nem feltétlen fog nyelvi alapon diszkriminálni is az értékelésnél (azon belül: a felelésnél), és még ha nyelvi alapon diszkriminálna is, ezt nagyon nehéz lenne objektíven mérni és bizonyítani. Hiszen honnan tudhatnánk biztosan, hogy mi mennyire szubjektíven ítéltük meg a tanuló feleletét, de ha még biztosan is tudnánk, hogy a tanár rosszabb jegyet adott, mint ami a tanuló tudásának megfelel, akkor azt miből leszünk képesek megállapítani, hogy a tanár a diák nyelvhasználatára, nyelvváltozatra miatt tette mindezt, nem pedig más egyéb külső tényező (pl. etnikai hovatartozás, beskatulyázás) miatt?

⁶ Az abból fakadó ellentmondás, hogy nyelvészeti kutatás célja megtudni, hogy hogyan beszélnek az emberek olyankor, amikor nem figyeljük őket, ám ezeket az adatokat megfigyeléssel tudjuk megszerezni (Labov 1972: 209).

3.1.2. Kérdőív – klasszikus attitűdvizsgálat

A pedagógus (akárcsak minden nyelvhasználó) általában rejtett (nyelvi) attitűdökkel is rendelkezik, és a pedagógus sokszor nincs is tudatában annak, hogy a pedagógiai értékelés – legyen az szóbeli visszacsatolás vagy egy felelet értékelése – során a tanulót az általa használt nyelvváltozat, nyelvhasználat alapján ítéli meg.

Ennek következtében, ha a lingvicizmust a pedagógiai gyakorlatban kívánjuk vizsgálni, nem hagyatkozhatunk a tanár önbevallására, így például a hagyományos kérdőíves vizsgálati módszerek, attitűdvizsgálatok önmagukban nem megfelelők. A jelenséget még indirekt kérdésekkel sem lehet megbízhatóan feltérképezni, hiszen a megfigyelői paradoxon ilyen helyzetekben is jelen van. A társadalmi csoportok nyelvhasználatának vizsgálatában a kérdőív alkalmazása alapvetően problémás, mivel a különböző osztályhelyzetű, eltérő mértékben iskolázott vizsgálati alanyok válaszait túl sokféle tényező torzíthatja (pl. a lehetséges presztízsszempontok, az adatközlők tudatos vagy tudattalan alkalmazkodása a kutató vélt vagy valódi elvárásaihoz, a nyelvi önreflexió stb. – vö. Réger 1990: 100; Szabó 2012).

3.1.3. Ügynökvizsgálat

A hagyományos attitűdvizsgálatok problémáinak kiküszöbölésére alkották meg az úgynevezett *matched guise technique* módszerét, amely Magyarországon „ügynökvizsgálat” néven vált ismertté a nyelvészek körében. „A módszer lényege, hogy az adatközlők különböző nyelvváltozatokat hallgatnak meg – ezek a *matched guise* esetében ugyanattól a beszélőtől, a *verbal guise* esetében különböző beszélőktől származnak –, majd a meghallgatott beszélőket különböző személyiségjegyek és jellemzők alapján értékeli” (Fenyvesi 2012: 228).

A módszer lehetővé teszi, hogy a rejtett attitűdök is felszínre kerüljenek, a nyelvi diszkrimináció vizsgálatára azonban ilyen formában nem alkalmas, ugyanis az, hogy egy pedagógus bizonyos nyelvi attitűddel rendelkezik, még nem garantálja, hogy nyelvi alapon diszkriminál is. Az ügynökvizsgálatok (akárcsak az attitűdvizsgálatok és kérdőívek) csupán a pedagógus előítéleteit térképezik fel, ami nem feltétlen azonos az ő tényleges viselkedésével és cselekvésével, azaz a nyelvi alapú diszkrimináció szempontjából legfeljebb kiindulópontként szolgálhatnak.

Megemlítenő még, hogy az ilyen típusú vizsgálatoknál az adatközlő kényszerített választ ad, azaz mindenképp döntenie kell az ügynök egyes személyiségjegyeinek milyenségéről egy rövid nyelvi produktum alapján. Így épp attól a választási lehetőségtől lesz megfosztva az adatközlő, amelyet a kontrasztív és leíró nyelvészeti szempontból a leginkább kedvezőnek tartunk – attól, hogy azt mondja: „nem tudom eldönteni és nem is lehet eldönteni ilyen dolgokat egy felvételből/megnyilvánulásból”.

4. Egy új módszer a nyelvi alapú diszkrimináció mérésére

A fentiekben említett módszertani problémák miatt vizsgálatomban egy verbal guise módszeréhez hasonló vagy annak egy módosított változataként felfogható új módszert dolgoztam ki, amely kifejezetten a nyelvi diszkrimináció pedagógiai értékelésben betöltött szerepének a mérésére alkalmas. A módszer alapja megegyezik a verbal guise alapjaival: az adatközlők különböző beszélőktől származó különböző nyelvváltozatban elmondott hangfelvételeket hallgatnak meg, ám meghatározó különbség az, hogy:

- a felvételek nemcsak a nyelvváltozatban, hanem nyelvhasználati módban (korlátozott és kidolgozott) is kiterjednek;
- a viszonyítási pontot nem egy absztrakció (vö. standard nyelvváltozat mint konstruktum) képezi, hanem egy megadott szöveg;
- a pedagógusok szummatív (azon belül: szóbeli feleltetés) értékelését is vizsgáljuk;
- a pedagógiai folyamatban releváns tulajdonságcsoportok, faktorok szerepelnek a kérdőívben;
- nincs kikényszerített válasz (kivéve a szituatív értékelés esetében – erről l. később részletesebben).

Míndezek a korábbi kutatási módszerek felől nézve rendkívül lényeges különbségek. Így egyrészt bizonyíthatóvá válik a nyelvi alapú diszkrimináció megléte, másrészt mérhetővé és elkülöníthetővé tehető a nyelvjárási és a szociális nyelvi hátrányon alapuló nyelvi diszkrimináció, valamint annak iskolai teljesítményre gyakorolt hatása is.

Az adatközlők (miután kitöltötték az alapadataik felvételére szolgáló részt) először azt az utasítást kapják, hogy olvassanak el egy rövid tananyag-részletet, majd ezt véve alapul értékeljenek egy diákok által – a tananyag-részlet alapján – elmondott hangfelvételt (feleletet) tartalmi, azaz tárgyi tudás szempontjából. Ez megismétlődik többször (az elvégzett kutatás esetében 6-szor) a vizsgálat során, más-más tananyag-részletekkel és hangfelvételekkel (ez annak függvénye, hogy milyen dimenziók mentén vizsgáljuk a nyelvi diszkriminációt). Minden egyes tananyag-részletet (alapszöveg) tehát egy felelet (hangfelvétel), majd egy értékelő rész (kérdőív) követ. A kérdőíves részben a tanulót kétféle módon kell a pedagógusoknak értékelniük: a tanuló konkrét verbális produkciójára (azaz a feleletére) vonatkozóan, illetve a pedagógiai folyamaton belül lényeges tulajdonságcsoportokra vonatkozóan. Az előbbiben nem, az utóbbiban viszont választhatják a „nem tudom eldönteni” lehetőséget.

A módszer öt fő tartalmi elemből, egységből áll, amelyeket az alábbiakban ismertetek. A konkrét szövegek, tartalmi elemek az első próbamérésben pontosan így szerepeltek, a későbbi vizsgálatokban azonban módosításokat hajtok végre az elvégzett próbamérés tanulságainak megfelelően (erről l. 5. pont).

4.1. Megszólítások, instrukciók

A vizsgálat a következő konkrét szöveggel kezdődött:

Kedves Kolléga!

Kérem, hogy a kérdőív kitöltésével segítse a Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem „A kezdő és a gyakorló pedagógus értékelése közötti különbségek” című kutatás magyartanárokat vizsgáló részét (amennyiben szeretné, ennek eredményéről tájékoztatjuk, ha a következő oldalon megadja az e-mail címét).

A válaszadás önkéntes és teljes mértékben névtelen.

Az alapadatok megadása után minden oldalon egy-egy rövid szöveget fog látni, majd egy-egy hangfelvételt kell meghallgatnia, ezekre vonatkozóan pedig néhány kérdésre válaszolnia.

A kérdőív kitöltése nagyjából 15 percet vesz igénybe.

Köszönöm a segítségét!

Jánk István

*Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem,
Közép-európai Tanulmányok Karának doktorandusza*

4.2. Alapadatok

Az alapadatok felvétele előtt lehetősége volt az adatközlőnek megadnia az e-mail címét. Ennek a későbbi vizsgálatok során lehet jelentős hozadéka, hiszen ez esetben ugyanazokat az adatközlőket érhetjük el évek múltán is. Az alapadatok megadásánál a klasszikus adatok (pl. nem, kor, lakhely) mellett szerepelt néhány olyan adat is a próbamérésben, amely a téma vizsgálatának aspektusából fontos eredményeket hozhat a későbbiekben. Ide tartozik: a településtípus, ahol tanít; az iskolatípus, ahol tanít; illetve a pedagóguscsoport, ahová tartozik (pedagógusjelölt – kezdő pedagógus – tapasztalt pedagógus).

A lakhely és a településtípus ahol az adatokat közlő pedagógus tanít a standard(központúság) és a nyelvi diszkrimináció területi megosztottságának szempontjából, míg az iskolatípus a nyelvi diszkriminációnak a megjelenéséről, kialakulásáról szolgáltatathat információkat a későbbiekben.

4.3. Alapszövegek [tananyagrészetek]

A vizsgálat a továbbiakban tananyagrészetekkel (felelet alapjául szolgáló tananyagrészet), az abból elmondott feleletekkel, illetve az azokhoz tartozó kérdőívvel folytatódott, egy egység tehát a tananyagrészet – felelet – kérdőív struktúrát követte. A tananyagrészetek és a feleletek különbözőek, míg a kérdőívek azonosak voltak.

Négy különböző,⁷ ám ekvivalens alapszöveget dolgoztam ki, amelyek tartalmuknál fogva egy magyartanár számára kellőképpen ismert és egyszerű témakörrel szólnak: a melléknév, főnév, ige vagy számnév meghatározásai képezik a tanuló által megtanulandó tananyag alapját. A szövegek mindegyike 10 általam kiemelt információt tartalmaz, ezek a szövegek legfőbb tartalmai, kulcsszavai (a pedagógusok a kiemelést nem látják). A négy alapszöveg (félkövérrel kiemelve a 10 kiemelt információ):

1. Alapszöveg [tananyagrészet]: főnevek

*A szófajok egyik nagy csoportját a **főnevek** alkotják. A főnevek **élőlényeket, élettelen dolgokat és gondolati fogalmakat** foglalnak magukba. A főneveknek két nagy csoportjuk létezik, amelyek a következők: **köznevek** és a **tulajdonnevek**. A köznévsok **hasonló dolognak** a közös neve (pl. kutya, ruha, szépség), ezzel szemben a tulajdonnév **egy dolognak a saját neve** (pl. Mariann, Cirmi, EU). Fontos, hogy írásban a **közneveket kis kezdőbetűvel, míg a tulajdonneveket nagy kezdővel** írjuk.*

2. Alapszöveg [tananyagrészet]: igék

*A szófajok egyik csoportját **igéknek** nevezzük. Az igék **cselekvést, történést vagy létezést** fejezhetnek ki. A cselekvő igéknél a cselekvés az esetek nagy részében **a cselekvő akaratótól függ** (pl. sétál, főz). A történést kifejező igéknél viszont az **akarattól függetlenül** történnek az események (pl. elkopik, esik). A létezést kifejező igék pedig, melyek **valaminek a létéről vagy nemlétéről tudósítanak** (pl. van, nincs). Az igék alakja változhat az **igeidő, mód,** illetve a **szám-személy dimenzió mentén.***

3. Alapszöveg [tananyagrészet]: számnévek

*A szófajok egyik csoportját a **számnévek** alkotják. A számnévek valamely dolog **mennyiségét/számát** fejezik ki. Két fajtájuk van: **határozott** és **határozatlan** számnév. A határozott számnév **pontosan megnevezi** a mennyiséget vagy a **sorrendiséget**, míg a határozatlan számnévek csak **hozzávetőlegesen** nevezik meg a mennyiséget (sok, kevés). A határozott számnéveken belül elkülöníthetünk **tőszámnevet** (pl. egy, kettő), **sorszámnevet** (pl. első, második), valamint **törtszámnevet** (pl. egy-ketted, nyolcad).*

4. Alapszöveg [tananyagrészet]: melléknévek

*A **melléknévek** a főnevekhez kapcsolódó szófajcsoport. A melléknév leggyakrabban valamilyen **tulajdonságot fejez ki**, de jelölhet **állapotot** és **származást** is. A melléknéveket **fokozhatjuk** is, ezzel valamiféle viszonyítást kifejezve. A magyarban három fokot különböztetünk meg: **alapfok**, **középfok** és **felsőfok**. Középfok esetében a **toldalék: -bb** (pl. okosabb, szebb), felsőfoknál pedig a **-bb todalék mellett egy leg- szócskával kezdjük** a mellénevet (pl. legokosabb, legszebb).*

⁷ Eredetileg egy alapszöveget akartam használni, de annak ismétlődése feltehetően erősen torzította volna a feleletek megítélését: vagy egyre jobban rögzült volna az adatközlők fejében, így a sorrendben hátrébb lévő feleletek szigorúbb megítélés alá eshettek volna, vagy az adatközlők figyelme lankadt volna az ismétlődések miatt.

Az alábbiakban közölt alapszövegek különféle szempontok – standardizáltság (standard vagy nem standard), nyelvhasználati mód (kidolgozott vagy korlátozott), információtartalom (60% vagy 100%) szerint módosultak – azaz a hangfelvétel készítése során ezt adták elő a hangfelvétel elmondására felkért gyerekek.

4.4. Hangfelvételek [feleletek]

Az alapszövegek alapján különböző hangfelvételek [feleletek] gyárthatók, attól függően, hogy mit és hogyan mondanak el a felvételre felkért gyerekek. Az egyik közülük palóc nyelvjárásban, míg a másik standardban beszél – ez az egyik szempont. A másik, hogy a gyermek milyen nyelvhasználati módba (kidolgozott vagy korlátozott) átirrt szöveget ad elő, valamint hogy az adott szöveg mennyi információt tartalmaz a kiemelt információk közül (l. a következőkben).

Vagyis az elkészített hangfelvételeket a következő három dimenzió mentén különíthetjük el: 1) standardizáltság; 2) nyelvhasználat kidolgozottsága; 3) tartalmazott releváns információk mennyisége.

Az 1) standardizáltság pont a standardnak való megfelelésre vonatkozik. Jelen vizsgálatnál a hangfelvételek két 12 éves – egy szlovákiai és egy magyarországi magyar – lánytól származnak, akiknek a hangbeli adottságaik nagyjából megegyeznek.

A szlovákiai magyar kislány keleti palóc nyelvjárásban, míg a magyarországi a standardnak megfelelő nyelvváltozatban beszél. Mivel a későbbi vizsgálatot felvidéki és magyarországi pedagógusok körében végeztem, egy szlovákiai magyar nyelvjárást tartottam célszerűnek használni. A keleti palóc nyelvjárásra esett a választásom, mert a standard és nyelvjárás dichotómiájának különbségei a keleti palóc nyelvjárásban jelennek meg a legmarkánsabban.⁸

A 2) nyelvhasználat kidolgozottsága dimenziónál a korábbi hazai kutatások (l. pl. Derdák–Varga 2008; Pap–Pléh 1972; Réger 1990) eredményei mentén modelleztem a kétfajta – kidolgozott és korlátozott – nyelvhasználati módot. Ennek megfelelően a mondatok hosszúsága, ismétlés és a változatos szóhasználat változik a felvételékben e szerint a szempont szerint. A korlátozott nyelvhasználati mód rövidebb, többnyire tőmondatokat és kevésbé változatos szóhasználatot, ennek érdekében gyakoribb szóismétlést, míg a kidolgozott nyelvhasználati mód összetettebb mondatokat és változatos szóhasználatot (jóval kevesebb szóismétlést) jelent a szövegekben.

A 3.) tartalmazott releváns információk mennyisége az alapszövegből visszamondott releváns információkat jelöli. Ennek mentén szintén két esetet model-

⁸ Ezen nyelvjárási jegyek közül a következők a leginkább feltűnőek: a magánhangzóknál megtalálható a zárt *ĕ*: nyílt *e* fonémaellentét, míg a hosszú magánhangzóknál nincs meg a nyílt *ĕ*, amelynek jelentésmegkülönböztető szerepe van; a köznyelvi *ü*, *ű* magánhangzók helyett gyakori az *i*, *í* helyettesítés; az *á* fonéma labiális, az a illabiális lesz a kiejtésben, az *á* rendszerint egyetlen megoldás, az *ā* típusú megoldások viszont aránylag gyakran fordulnak elő; a *meg* igekező *g* fonémája teljesen hasonul az ige szókezdő mássalhangzójához, a zöngés és a zöngétlen mássalhangzók esetében általában a szóvégek zöngétlenednek, zöngésülnek (vö. Menyhart–Presinszky–Sándor 2009: 84, 144).

leztem: minden információt tartalmazó (információk mennyisége 100% – hiányzó információk száma: 0), illetve nem minden információt tartalmazó (információk mennyisége 60% – hiányzó információk száma: 4) feleletet.

A 3 dimenzió alapján összesen nyolc felvétel hozható létre, mégpedig:

1. **Nem standard – kidolgozott – információk mennyisége 100%**
(hiányzó információk száma: 0)
2. **Standard – korlátozott – információk mennyisége 100%**
(hiányzó információk száma: 0)
3. **Nem standard – korlátozott – információk mennyisége 100%**
(hiányzó információk száma: 0)
4. Standard – kidolgozott – információk mennyisége 100%
(hiányzó információk száma: 0)
5. **Standard – kidolgozott – információk mennyisége 60%**
(hiányzó információk száma: 4)
6. **Nem standard – kidolgozott – információk mennyisége 60%**
(hiányzó információk száma: 4)
7. **Standard – korlátozott – információk mennyisége 60%**
(hiányzó információk száma: 4)
8. Nem standard – korlátozott – információk mennyisége 60%
(hiányzó információk száma: 4)

Ezek közül a kiemelt hat szerepelt a kutatásban, ennek az az oka, hogy a nyolc felvétel túlságosan sok lett volna a tesztalanyok szempontjából: egész egyszerűen nagyobb lett volna rá az esély, hogy kevesen és/vagy kevésbé figyelmesen töltik ki a kérdőívet. Ezen túlmenően a kihagyott két felvétel megítélése kevésbé lényeges a többi hathoz képest, ugyanis ezek a képzeletbeli attitűdskála két végpontján helyezkednek el, vagyis ezek megítélése a leginkább szélsőséges, így valószínűsíthető, hogy kevésbé bírnának jelentőséggel a vizsgálat szempontjából.

4.5. A kérdőíves rész

A válaszadóknak elsőként úgynevezett szituatív értékelést kellett végezniük, vagyis azt dönthették el, hogy hányas érdemjegyet adnak az adott feleletre. Ezután a konkrét feleletre vonatkozó állításokat egy 1-től 5-ig (a skála értékei: 1 – egyáltalán nem igaz; 2 – többnyire nem igaz; 3 – valamelyest igaz, valamelyest nem igaz; 4 – többnyire igaz; 5 – teljes mértékben igaz) terjedő skálán kellett értékelniük aszerint, hogy mennyire értenek egyet az alábbi állításokkal:

1. *A tanuló minden lényeges információt elmondott.*
2. *A tanuló maximálisan felkészült volt.*
3. *A tanuló felelete meggyőzött arról, hogy a tanuló az adott tananyagot érti.*
4. *A tanuló inkább bemagolta a tananyagot, mintsem megértette azt.*

Az állítások után egy rövid (egy-két mondatos) indoklást kellett írniuk az értékelésükről – ez utóbbi volt a kérdőív egyetlen nyílt végű kérdése.

Ezt követően egy általánosabb értékelés következett a tanuló személyiségével, tantárgyhoz való viszonyával, pontosabban a tanár ezekről alkotott elképzeléseivel kapcsolatosan. Ám az előzőekhez képest annyi változás történt, hogy az ötfokú skála mellett megjelent egy új válaszlehetőség, a „nem tudom eldönteni” opció (ennek okáról l. 3.1.3. pont).

Ebben a részben az alábbi állítások szerepeltek:

1. *Olyan diák felelt, aki szereti a magyar nyelv tantárgyat.*
2. *Olyan diák felelt, aki érti a magyar nyelv tantárgyat.*
3. *A felelő alapvetően egy jó gondolkodású gyerek.*
4. *A felelő az osztály egyik legjobb tanulója.*
5. *A felelő jó magaviseletű gyerek.*
6. *A felelő szorgalmas diák.*

A próbamérés eredményei azt mutatják, hogy nyelvi alapú diszkrimináció pedagógiai értékelésben betöltött szerepe az első, szituatív értékeléssel kapcsolatos válaszok alapján jeleníthető meg a leginkább. A másik, tanuló tantárgyhoz való viszonyával és személyiségével kapcsolatos válaszok inkább a nyelvi diszkriminációt mint a tanulmányi eredményesség szempontjából megjelenő általános hátrányt szemléltetik.

5. Összegzés helyett:

a legfőbb tanulságok és a szükséges módszertani korrekciók

A kapott adatok és észrevételek⁹ fontos tanulságokkal szolgáltak a módszer további alkalmazásának a tekintetében. Az elsődleges finomítások a hangfelvételeket érintik, de kiterjednek más módszertani elemekre is. Összességében a következő lényegi változtatásokat kell eszközölni a továbbiakban:

1. A hangfelvételeket újra kell venni leginkább azért, mert:
 - a) a korlátozott és kidolgozott nyelvhasználat különbségei kevésbé jelentek meg egyes feleletek esetében, valamint
 - b) a megértés/magolás szempontja, amelyet a mondatok sorrendjével és a példákkal hoztak összefüggésbe az adatközlők, túlságosan fontos szempont volt az értékelésben.
2. Kevesebb hangfelvételt kell használni, mivel az adatközlők számára túlzottan megterhelő a 6 felvétel egyesével történő meghallgatása és értékelése.
3. A felelet érdemjeggyel történő értékelése után közvetlenül kell kérni az indoklást, kiegészítve egy „nem szeretném indokolni” lehetőséggel. Az ötfokú skálát négyfokúra csökkenteni, mivel a „nem tudom eldönteni” lehetőség miatt többnyire feleslegessé válik a középő érték.

⁹ A témavezetői és saját észrevételek mellett a kutatásban részt vevő hallgatók megjegyzései, észrevételei is rendkívül releváns tanulságokkal szolgáltak.

4. Esetlegesen új állításokkal is kiegészíteni a kérdőívet, például az összeszedettségre, pontosságra, a megtanultak gyakorlati alkalmazására irányuló állításokkal.

A vizsgálattal egyértelműen beigazolódott az a hipotézis, amely szerint a nyelvi alapú diszkrimináció jelen van a pedagógiai értékelésben, még ha ez egyelőre csupán a pedagógusjelöltekre vonatkozatható. A vizsgálat eredményei egyértelműen azt mutatták, hogy a beszédprodukciónban fellépő nyelvi hátrány nyelvi diszkriminációhoz vezet a pedagógiai értékelésben, különösen, ha a nyelvi hátrány ket-tős természetű, azaz a nyelvhasználati módban (korlátozott) és nyelvváltozatban (nem standard) is jelentkezik.

A vizsgálatban használt módszert először 2016. október 26. és november 1. között, a Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem, Közép-európai Tanulmányok Karán próbáltam ki. A vizsgálatban 50 óvopedagógus vagy magyartanári szak-kal rendelkező hallgató vett részt. Közülük csupán öten tanítottak: ketten-ketten alapiskola (Magyarországon: általános iskola) alsó vagy felső tagozatán, illetve egyikőjük egy gimnáziumban. A nemek arányát tekintve a nők voltak jelentős többségben a férfi pedagógusjelöltekkel szemben: 42 nő (84%) és mindössze 8 férfi (16%) töltötte ki a kérdőívet.

Minden esetben – a tantárgy szeretetétől kezdve a tanuló szorgalmasságáig – a minden információt tartalmazó, de nem standard nyelvváltozatú és korlátozott nyelvhasználatú feleletet ítélték meg legkedvezőtlenebbül a pedagógusjelöltek. Viszont a standard nyelvváltozatban elhangzó feleleteket (vagy inkább felelőket) szinte minden esetben kedvezőbben ítélték meg annál, mint ahogy azt a felelet tartalma indokolta volna. Annak ellenére, hogy az adatközlőknek a vizsgálatnál lehetőségük volt a „nem tudom eldönteni” lehetőséget választani a tanuló személyiségével kapcsolatos kérdéseknél, átlagban csupán a pedagógusjelöltek egyne-gyede élt ezzel egy-egy állítás kapcsán. Ezekben az esetekben is javarészt a nem standard feleleteknél jelölték be ezt az opciót és legkevésbé a standard minden információt tartalmazó feleletnél. Mindebből következik, hogy a pedagógusjelöl-tek többsége úgy véli, hogy egy mindössze egy percig tartó feleletből képes meg-állapítani az adott tanuló egyes tanulással kapcsolatos személyiségjegyeit (pl. jó gondolkodású, jó magaviseletű, érti vagy szereti a nyelvtant).

A leginkább tanulságos adat, hogy a pedagógusjelöltek 38%-a egy teljes jeggyel rosszabbat adna annak a tanulónak, aki nem a standard nyelvváltozatban és nem kidolgozott nyelvhasználati módban felel, annak ellenére, hogy a gyer-mek tökéletesen tudja és elmondja az aktuális tananyagot. Ezzel ellentétben, ha a tanuló nem mond el minden lényeges információt, ám a standard nyelvváltozatot és a kidolgozott nyelvhasználatot elsajátította és használja, akkor minimum egy jeggyel jobbat kapna a leendő pedagógusok 44%-ától. Ez a tendencia ennél is erő-teljesebben jelent meg a későbbi, magyarországi és szlovákiai magyar, immáron nemcsak pedagógusjelölteket érintő, hanem magyart tanító pedagógusokra is ki-terjedő vizsgálat részeredményeire vonatkoztatva is. A jelenleg folyamatban lévő kutatás adatai azt mutatják, hogy a magyarországi pedagógusok (94 fő) 40%-a, míg a szlovákiai magyar pedagógusok 46%-a adna egy jeggyel rosszabbat, ha

a tanuló felelete nem standard és nem kidolgozott. Ugyanakkor, ha a felelet standard és kidolgozott, 66% és 78% ad minimum egy érdemjeggyel jobbat – a hiányzó tartalmi elemek ellenére.

Összességében tehát a módszer alkalmas a nyelvi alapú diszkrimináció vizsgálatára, így – a finomításokat és korrekciós lépéseket követően – jelenleg egy nagyobb minta bevonásával folytatódik. Ennek eddigi adatai ugyanazt az eredményt mutatják, mint a próbamérés eredményei: a nyelvi diszkrimináció jelen van a magyar nyelv és irodalom tantárgyat tanító pedagógusok értékelésében.

SZAKIRODALOM

- Bernstein, Basil 1971. *Class, codes and control*. Volume I.: Theoretical Studies Towards a Sociology of Language. Routledge and Kegan Paul, London–New York.
- Bernstein, Basil 1977. *Class, codes and control*. Volume III.: Towards a Theory of Educational Transmissions. Routledge and Kegan Paul. London–New York.
- Bradley, Robert H – Corwyn, Robert F. 2002. Socioeconomic Status and Child Development. *Annual Review of Psychology* 53: 371–99.
- Brassói Sándor – Hunya Márta – Vass Vilmos 2005. A fejlesztő értékelés: az iskolai tanulás minőségének javítása. *Új pedagógiai szemle* 55/7–8: 4–17.
- Davies, A. Winifred 2006. Normbewusstsein, Normkenntnis und Normtoleranz von Deutschlehrkräften. In: Neuland, Eva (ed.): *Variation im heutigen Deutsch: Perspektiven für den Sprachunterricht*. Frankfurt, Peter Lang, 483–91.
- Derdák Tibor – Varga Aranka 2008. *Az iskola nyelvezete – idegen nyelv*.
[URL: <http://epa.oszk.hu/00000/00036/00025/pdf/07.pdf> – 2017. április 16.]
- Fenyvesi Anna 2012. Nyelvi attitűdök kisebbségi kontextusban. Erdélyi, vajdasági és felvidéki magyar diákok viszonyulása anyanyelvükhöz, az államnyelvhez és az angolhoz. In: Hires-László Kornélia – Karmacs Zoltán – Márku Anita (szerk.): *Nyelvi mítoszok, ideológiák, nyelvpolitika és nyelvi emberi jogok Közép-Európában elméletben és gyakorlatban*. Tinta Könyvkiadó–Hodinka Antal Intézet, Budapest–Beregszász, 243–50.
- Garvin, Paul 1993/1998. A nyelvi sztenderdizáció. In: Tolcsvai Nagy G. (szerk.): *Nyelvi tervezés. Tanulmánygyűjtemény*. Universitas, Budapest, 87–99.
- Giddens, Anthony 2008. *Szociológia*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Heltai János Imre 2016. Az egységes nyelvi repertoár pedagógiája. *Magyar Nyelvőr* 140: 407–27.
- Kertesi Gábor – Kézdi Gábor 2008. A szegénység átörökítésének közvetlen és rejtett csatornái. In: Sallai Éva (szerk.): *Társadalmi egyenlőtlenségek, a nem hagyományos családmodell, a szülői viselkedés és a gyermekek fejlődésének összefüggései*. Educatio Társadalmi Szolgáltató Közhasznu Társaság, Budapest, 135–42.
- Kiss Jenő 1996. A nyelvi attitűd és a másodlagos nyelvi szocializáció: vizsgálatok nyelvjárási környezetben. *Magyar Nyelv* 92: 138–51.
- Kiss Jenő 1999. Az anyanyelvoktatás, a nyelvjárások és a nyelvjárási háttérű iskolások. *Magyar Nyelvőr* 123: 373–81.
- Kontra Miklós 2005. *Mi a lingvicizmus és mit lehet ellene tenni?*
[URL: http://web.unideb.hu/~tkis/kontra_lingvicizmus.htm – 2017. május 1.]
- Kožík Diana 2004. A nyelvjárásokkal kapcsolatos attitűdvizsgálatok a szlovákiai magyar pedagógusok néhány csoportjában. In: Lanstyák István – Menyhárt József (szerk.): *Tanulmányok a kétnyelvűségről II*. Kalligram. Pozsony. 93–124.
- Labov, William 1972. *Sociolinguistic Patterns*. University of Pennsylvania Press, Philadelphia.
- Lanstyák István 2011. *A nyelvi ideológiák néhány általános kérdéséről*.
[URL: http://web.unideb.hu/~tkis/li_nyelvi_ideol_alt_kerd.pdf – 2017. április 19.]
- Lanstyák István 2015. A standardizálás mint nyelvalakító tevékenység. *Fórum Társadalomtudományi Szemle* 17: 27–56.

- M. Nádasi Mária 2002. Nyelvi hátrány és iskola. *Iskolakultúra* 6/7: 84–93.
- Macha, Jürgen 1995. *Regionalsprachlichkeit und Korrektur in der Grundschule*. Der Deutschunterricht 47: 78–83.
- Mackie, Diane M. – Smith, Eliot R. 2004. *Szociálpszichológia*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Menyhárt József – Presinszky Károly – Sándor Anna 2009. *Szlovákiai magyar nyelvjárások*. Konstantin Filozófus Egyetem: Közép-európai Tanulmányok Kara, Nyitra.
- Moran, Seana – Kornhaber, Mindy – Gardner, Howard 2006. *Orchestrating Multiple Intelligence*. *Educational Leadership* 64/1: 22–7.
- Nemzeti alaptanterv 2012. [URL: <http://www.magyarokozlony.hu/pdf/13006> – 2017. október 17].
- Ollé János – Szivák Judit 2008. Osztályozás, értékelés. In: Réthy Endréné (szerk.): *A tanítás-tanulás hatékony szervezése*. Educatio, Budapest, 216–31.
- Pap Mária – Pléh Csaba 1972. A szociális helyzet és a beszéd összefüggései az iskoláskor kezdetén. *Valóság* 2: 52–8.
- Rosch, Eleanor 1977. Human categorization. In Neil Warren (ed.): *Advances in cross-cultural psychology (Vol. 1)*. Academic Press, London, 1–49.
- Ranschburg Ágnes 2004. Az iskolák értékelési-mérési gyakorlata és a kompetenciák. *Új Pedagógiai Szemle* 54/3: 52–68.
- Réger Zita 1990. *Utak a nyelvhez*. Nyelvi szocializáció, nyelvi hátrány. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Réthy Endréné – Vámos Ágnes 2006. *Esélyegyenlőtlenség és méltányos pedagógia*. [URL: <http://mek.oszk.hu/05400/05467/05467.pdf> – 2017. április 20.]
- Skutnabb-Kangas, Tove 1997. *Nyelv, oktatás és a kisebbségek*. Teleki László Alapítvány, Kisebbségi Adattár VIII. Budapest.
- Szabó Éva 1993. A vizsgáztatással összefüggő pszichológiai ismeretek. In: Golnhofér Erzsébet – M. Nádasi Mária – Szabó Éva (szerk.): *Készülünk a vizsgáztatásra*. PSZMP – Korona Kiadó, Budapest, 22–41.
- Szabó Tamás Péter 2010. Nyelvi hibajavítások tranzakcionális elemzése. In: Illés-Molnár Márta et al. (szerk.): *Félúton 5*. Az ELTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskolájának konferenciája. ELTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskola – L’Harmattan, Budapest, 173–87.
- Szabó Tamás Péter 2012. „*Kirakunk táblákat, hogy csúnyán beszélni tilos*”. A javítás mint gyakorlat és mint téma diákok és tanáraik metanyelvében. Gamma, Dunaszerdahely.
- Szokolszky Ágnes 2004. *Kutatómunka a pszichológiában*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Tolcsvai Nagy Gábor 1998. *A nyelvi norma*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2011. *Kognitív szemantika*. Konstantin Filozófus Egyetem Közép-európai Tanulmányok Kara, Nyitra.
- Vančo Ildikó 2015. *A kétnyelvűsítés módjai és az identitás összefüggései*. In: Vančo Ildikó – Kozmács István (szerk.): *Nyelvtanulás – Nyelvtanítás*. Fókuszban az államnyelv oktatása kisebbségek számára. Konstantin Filozófus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, Nyitra, 137–52.
- Zoller Melinda 2013: *Hátrányos helyzetű tanulók iskolai nehézségei nyelvi szocializációjuk tükrében*. [URL: <http://rmpsz.ro/uploaded/tiny/files/magiszter/2013/nyar/9.pdf> – 2017. április 11.]

Jánk István

doktorandusz

Konstantin Filozófus Egyetem Bölcsészettudományi Kar
Nyitra

SUMMARY

Jánk, István

Limits and possibilities of investigating linguistic discrimination

It is a linguistic and pedagogical axiom that children entering public education have different linguistic backgrounds. We also know that children's linguistic backgrounds could become a source of benefits and disadvantages if the teacher cannot handle them properly. When students are favoured or disfavoured by the teacher due to their language use and/or the language variants they speak, we talk about linguistic discrimination. My research intends to prove that linguistic discrimination is not only present in education, but it also has a significant role in the enforcement of studies. – I have developed a new method to demonstrate the presence and the degree of linguistic discrimination. This was necessary because conventional methods were not suitable for measuring the phenomenon. In the paper I introduce the method and summarize the conclusions gained from a pilot study.

Keywords: language diversity, language use, language variant, standard and non-standard, language disadvantage, linguistic discrimination, pedagogical evaluation.

A nyelvtudomány műhelyéből

A *meg-* igekötő funkcióiról másképpen I.

(A *meg-* mint lexikai aspektus-képző)

1. Bevezető, vizsgálati módszer. Ha a *meg-* igekötős igéket mint a lexikon elemeit vizsgáljuk, a legszembetűnőbb jellemzőjük az, hogy morfológiai szempontból transzparenssek ugyan, de az igekötő és az alapige formai-szemantikai viszonyát tekintve legalább három típusuk különíthető el: a) igekötő nélkül nem létező szó-tári egységek (*meglep, meglepődik*); b) olyanok, amelyekben az igekötő nélküli és igekötős ige által megjelenített tartalmak valószínűsíthetően az aspektualitás körébe tartozó ismérvekkel különíthetők el: *János két héten keresztül írta a dolgozatát – János megírta a dolgozatát*; c) olyanok, ahol az igekötő nélküli alapigék és az igekötősek eltérő szintaktikai szerkezetekben alkothatnak rokon (de nem azonos) jelentéseket *az őz a bokorba bújt üldözői elől*; *az őz megbújta a bokorban (üldözői elől)*. Dolgozatomban e sajátosságokból kiindulva a következőkre vállalkozom: meghatározom a *meg-* lexikai aspektusképzésben játszott szerepeit, mégpedig az összes alakját bevonva az elemzésbe. A nyelvi korpuszt a Magyar nyelv értelmező szótárának *meg-* igekötős igéi szolgáltatják. Legfőképpen azért választottam ezt a forrást, mert témából adódóan mind az egyes lexémák, mind a *meg-*es igék állományának szintjén a legteljesebb képet akartam adni aspektuális sajátosságaikról, illetve rálátást nyújtottak az egyes jelentések közötti összefüggésekre is. (A Nemzeti szövegtár véletlenszerű szelekcióval nyert anyaga nem teljesítette volna ezt az elvárásomat, már csak azért sem, mert dominánsan az írott nyelvhasználatra épül, a fejlődés irányait sejtető régies, elavuló alakokra pedig alig akadtam volna.) A célom megvalósításában abból az alapvetésből indultam ki, hogy a *meg-* elsődleges funkciója az aspektuálisérték-jelölés. A *meg-*es igék nem elhanyagolható hányada ugyanakkor előképzőszerű szerepet is betölt, vagyis szerves összetevője az igejelentésnek. Itt nem a kisszámú lexikális képzésre (*megtakarít, megkövet, megjegyez*) gondolok, mert ez a fajta jelentésalkotás főként az irányjelölő társainak sajátja (Ladányi 2008: 281), hanem azokra az esetekre, amikor az ige csak igekötős változatában létezik (lásd a fenti a) típusú lexémákat), valamint azokra, amikor az igekötős és igekötő nélküli formák eltérő szintaktikai szerkezete a szituációk eltérő leképzését eredményezi (a c) pontba soroltak: *bújik vhol – megbújik vhol*). Átmeneti kategóriának tekintem a 4.1. pont tagjait (*megdobban, megvillan*), amelyekben a szótó és az igekötős változata között lehet aspektuális különbség, meg nem is (bővebben az adott helyen), a két igealakot merően másképp lehet mondatba építeni – és nem utolsósorban – az igekötős változat szemantikai vonzatai különbözhetnek az igekötőtlenétől: *dobban a lépése* → **megdobban a lépése*; *dobban a szíve* → *megdobban a szíve*. Nem beszélve

arról, hogy az igekötős alak, gyakoribb előfordulásának köszönhetően, dominánsabban lehet jelen (szalienesebb) a mentális lexikonunkban. Második célként azonosítom az egyes lexikaiaspektus-típusokhoz rendelt igecsoportok szemantikai jegyeit, leírom általános alaki és szintaktikai viselkedésüket. Az utóbbi esetben külön figyelmet szentelek az igekötős ige és az argumentumai közötti jelentésbeli összefüggésekre, ezek grammatikai velejáróira. (A vonzat helyett a tágabb értelmű argumentum szót használom a továbbiakban.) Minthogy az igekötős ige a megjelenített szituáció alapszereplőit, az alanyt vagy a tárgyat érintő történések kifejezője, viszonyukat kölcsönös egymásra hatásként, függésként értelmezem.

Munkamódszerem vállaltan eklektikus. Támaszkodom az ige szemantikájának és argumentumstruktúrájának szoros viszonya mellett érvelő, különféle irányzatú írásokra (Belletti–Rizzi 1988; Dowty 1991; Tenny 1994; Croft 1993; Levin – Rappaport 1995; Piñón 2001; Goldberg 2006; Landau, 2010). Lehetséges támpontnak tűntek az aspektusról szóló kognitív elméleti megállapítások (Langacker 2008; Tolcsvai 2005, 2015). Langacker szerint az ige egy olyan folyamatot profiloz, amely absztrakt módon, egymást követően letapogatott/szkennelt kapcsolatként van meghatározva az időbeli fejlődésében: „A verb profiles a process, defined abstractly as a relationship scanned sequentially in its evolution through the time” (2008: 151). Ez a megfogalmazás, ahogy a perfektív aspektust megjelenítő ábrája is (i. m. 110), időben kiterjedt, duratív perfektív igékre vonatkozik. Nem foglalkozik tehát más (punktuális vagy duratív) időszerkezetekkel, így korpuszomnak valamivel több mint felére tudtam volna csak alkalmazni. Langacker különben aspektuson a szemléleti aspektust érti, amit mutat az is, hogy Vendler négy lexikai osztályát (meglátásom szerint kissé nagyvonalúan) összevonta, az eredményeket, a teljesítményeket és a cselekvéseket (?) a perfektív szemléleti aspektushoz, míg az állapotokat az imperfektívhez rendelte.

Az egész anyagomra érvényes megoldásnak tűnt viszont az, hogy az egyes lexikai aspektustípusokat alkotó igéket eltérő figyelemirányítási módok (profilálási tevékenységek) megtestesüléseiként határozzam meg. Ezt a lehetőséget a nézőpont jelentésű aspektus magától értetődően kínálta fel. Ha az eseményeket a filozófiában, nyelvfilozófiában általánosan elfogadottaknak megfelelően úgy képzeljük el, hogy az idő képzeletbeli vonalából szakaszokat jelölnek ki, a szakasz bal oldali határa a kezdés, a jobb oldali a végpont, a köztük levő intervallum pedig a folyamat. E három időösszetevő alapján a *meg*-es igék háromféle figyelemirányítási mód leképzései lehetnek. 1. profilozhatják az eseményeket egységes egészként, a kezdő- és végpontjukat, folyamatukat egy pontba sűrítve (szemelfaktívumok és teljesítmények); 2. az eseményszerkezet jobb oldalára, végpontjára összpontosítva (a bal oldalt negligálva): eredményigék; 3. az eseményszerkezet bal oldalát, vagyis az események kezdetét megjelenítve (a jobb oldalt, a folyamatot, a végpontot háttérbe állítva): kezdő eredményigék. (Az idő filozófiai, nyelvfilozófiai megközelítéséről az aspektussal összefüggésben lásd Krékit 2006: 15–25; 2008: 13–23.)

Munkám 1., 2., 3. pontja az elméleti kérdéseket tisztázza, a 4. tartalmazza az empirikus kutatásaimat, az igekötő-állomány lexikálisaspektus-osztályokba

sorolását. A nagy terjedelem arányos felosztása érdekében a jelen rész a 4. pont elejéig, a szemelfaktívumok leírásáig jut el.

2. A meg- igekötő funkciói az eddigi szakirodalomban. Az igekötők, köztük a tárgyamat képező *meg-* is, nyelvtanírásunk kezdete óta foglalkoztatja a nyelvészeket. A 19. századig neki tulajdonított jelentéseket, így a nyomatékosítást, határozottá tevést (Sylvester János *Grammatica Hungarolatina* 1539: CorpGr. 78), „tellyesítést, öregbítést és igyekezetet” (Földi 1912: 281), tökéletességet vagy végrehajtást (Debreczeni *Grammatika* 1795: 134) a történeti nyelvészet pontosítja, támasztja alá nyelvtörténeti tényekkel. Budenz József (Hunfalvy Pál *meg-* etimológiájának segítségével) ma is érvényes módon magyarázza, hogyan válhatott ez az igekötő a *mögé* határozóból befejezettséget jelölő elemmé. Gondolatmenete szerint „*megjárni az utat* annyit jelent, hogy *megé járni*, az utat *hátmegé járni*, azaz eszközölni, hogy az út mögém kerüljön. Ami mögém került, azt többé nem látom, elintézettnek, befejezettnek tekintem” (1863: 180). A *meg-*nek Budenz két alapfunkcióját különíti el, az eredeti irány- és a másodlagos, úgynevezett perfekciós jelentések csoportját. J. Soltész Katalin az igekötőket taglaló, mind ez idáig legteljesebb monográfiájában (1959) ezeket megtoldja a jelentésváltoztató szereppel, a három fő funkción belül pedig összesen tíz alcsoportot különít el, részben morfológiai (melléknévből, főnévből képzett igék, műveltető igék stb.), részben szemantikai ismérvek alapján. Az általam létrehozott kategóriák ezekről eltérőek lesznek, mivel azonban J. Soltész is gazdag anyagot gyűjtött össze, példái igen hasznos összehasonlítási alapul szolgáltak, kiváltképpen történeti utalásainak köszönhetően. A *meg-* funkcióit tárgyaló másik jelentős dolgozat szerzője, Jean Perrot Móríc Zsigmond Boldog ember című regényében talált alakjai alapján azt a következtetést vonta le, hogy funkciói nagyrészt „olyan megkülönböztetéseknek képezik alapját, amelyek a hagyományosan igeszemléletnek nevezett képzetcsoportba tartoznak” (Perrot 1966: 66). Érvelésének szempontomból érdekes mozzanata, hogy perfektiváló elem helyett ő effektívánsnak mondja a *meg-*-et, és effektíváló képességét abban látja, hogy a cselekvéseket cselekedetté alakítja. (Az előbbi fogalom megegyezik a vendleri aspektuális felosztás azonos ígétípusával, a cselekedet pedig a teljesítménynek (accomplishment), amelynek fő jegye, hogy konkrét, egyedített időhatárai lezártak.) A *meg-* funkcióit 141 ugyancsak szövegből vett ige alapján elkülönítő Beöthy-Altman szerzőpáros kilenc kategóriát állított fel, amely közül nyolcnak közös eleme a befejezettség (1985).

Amint az előbbieket bizonyítják, a szemantikai-funkcionális megközelítések is szembesültek az irányszerepét elvesztett *meg-* aspektuskifejező funkciójával, de az aspektuselméletek keretébe történő elhelyezése a 70-es évektől történt meg (Vörös 1971; Wacha 1976; Kiefer 1983, 1984; Szili 1988 stb.). Az aspektus fogalmán a mondat belső időszerkezete által (Comrie 1976) meghatározott szemléleti aspektust értették, és egyik pólusának, a perfektív aspektusnak tipikus, de nem kizárólagos hordozóját az igekötőkben látták. A *meg-* a társaitól abban különül el ebben a felfogásban, hogy amazoknál gyakrabban tölthet be tiszta perfektiváló funkciót, amelyhez legfeljebb akcióminőségek kapcsolódhatnak mellékjelentésként: *főz – megfőz, eszik – megeszik, szánt – megszánt* (Kiefer 2006: 45).

Tárgyamhoz közelebb állnak azok az ezredforduló táján napvilágot látott munkák, amelyek az igében mint lexikai egységben bennfoglalt aspektusviszonyokat, vagyis a lexikai aspektust vizsgálják. Ilyen É. Kiss Katalin generatív szemléletű, de a vendleri aspektusosztályokra is hivatkozó tanulmánya (2004). Igekötő-szemléletünk több ponton eltér: ő mondatbeli viselkedésük miatt nagyobb önállóságot tulajdonít nekik, aspektusképző szerepüket pedig helyettesíthetőnek, másodlagosnak mondja: „Az igekötő nem aspektuális operátor, csupán csak közvetett szerepet játszik a mondat aspektusának meghatározásában” (i. m. 15). Írásának átfogó elméleti megállapításai ennek ellenére viszonyítási pontul szolgálnak dolgozatomban.

A magyar kognitív szemléletű írások az irányjelölő igekötőkkel foglalkoznak (Tolcsvai 2005, 2015; Szili 2003, 2005a, 2005b; Tóth 2014; Fazakas 2015), és ebben nincs semmi meglepő, mivel a teljesen kiüresedett (sematizálódott) *meg-* funkciói – az irányjelölő társaitól eltérően – nem vezethetők le közvetlenül valamely mozgó dolog, tárgy (trajektor) irányultságával a célpont (landmark) felé, másképpen szólva a FORRÁS – ÖSVÉNY – CÉL séma leképzéseként. Fazakas Emese történeti empirikus kutatásában szintén kénytelen volt lemondani arról, hogy egy S, vagyis relatíve stabil dolog, egy M, azaz mobil entitás összefüggésében mutassa be a *meg-* szemantikai szerkezetét (Fazakas 2015: 165–285), bár azonosított néhány olyan jelentést, amelyben tetten érhető az említett S és M reláció. Ezekre, illetve a Kolozsvári Műhely nyelvfelfogásában fontos helyet elfoglaló értékekhez kapcsolódó metaforákra (i. m. 244–85) a megfelelő helyeken hivatkozom majd. Tóth Katalin a *be-* igekötő négy funkcióját mutatja be ugyancsak kognitív keretben. Utolsóként és a legrövidebben taglalja a térjelentés nélküli csoportot, amelyben az időséma „kezdőpont-tartamvégpontként” konceptualizálódik (Tóth 2014: 102).

Összegezve a *meg-*ről szóló ismereteinket, elmondható, hogy az igekötők közül a legtovább jutott a jelentésvesztési, kiüresedési folyamatban, vagyis (majdnem) teljes mértékben grammatikalizálódott (sematizálódott) elem, amely sajátosságnak két egymással összefüggő velejárója lett: egyfelől a nagyfokú sematizáltság nagyfokú kapcsolódási képességet eredményezett (a *meg-*es lexémák száma 900 körül van), másfelől az irányjelentés-vesztés az argumentumstruktúra leegyszerűsödésével, alanyra és tárgyra szűkülésével járt, miképpen azt az alábbi ábra mutatja.

$$\begin{array}{l} N_1 + \text{meg} + V_{\text{intr.}} \\ N_1 + \text{meg} + V_{\text{trans.}} + N_{2\text{acc.}} \end{array}$$

Ez a szintaktikai séma néhány, az ősi jelentést magába foglaló mozgásigét kivéve (*megérkezett a városba; meghozta a csomagot a központba*) az egész állományára igaz. Tanulságos idézni azokat az alakokat, amelyekben J. Soltész még a ’hátra, vissza’ irányt regisztrálja (de zömük csak kételemű szintagma tagja): *megfordít, megfordul, megjön, megtér, megereszt, meghajt, meghív, meghoz, meghúz, megküld, megmegy, megtávozik, megtol, megvisz, megvon, megvon, megad, megfizet, megadatik, megtérít, megtérül, megtorol, megforbatol, megvesz, megmarad, meghagy, megtart, megtartóztat, megkér, megkíván, megfelel, megvet* (i. m. 30–2).

Funkcióját a szakirodalom vagy a perfektiválásban vagy (hasonló értelemben) a telikussá tevő képességében látja (a témáról a 3.1.1. alpontban).

3. A lexikai aspektus. Az első feladatom teljesítésének előfeltétele az volt, hogy meghatározzam a lexikai aspektus fogalmát, leírjam megjelenési típusait, valamint kiválasszam a létező klasszifikációk közül azt, amely leginkább megfeleltethető a magyar anyagnak. Összegezve és leegyszerűsítve a fogalom körüli, ellenmondásoktól, zavaroktól sem mentes vélekedéseket, a lexikai aspektus (szokásos szituációs aspektusnak, de a régebbi elnevezésén akciominőségnek is nevezni) az ige szótári alakjában inherensen jelen lévő, főként az adott eseményserűség időbeli lefolyásához köthető tulajdonságegyüttes. Smith kétszintű aspektuselméletében (1991), amely megkülönböztet szituációs (lexikai) és nézőponti aspektust, az előbbi univerzális és a beszélő részéről kötelezően alkalmazandó, míg az utóbbi az egyes nyelvekben meglévő, a megnyilatkozó választásától függő jelenség. Ez utóbbi azt jelenti, hogy (elméletben) tőle függ, melyiket preferálja az eseményserűség tükrözésében: folyamatában (imperpektív aspektusból) vagy egészében, kezdő- és végpontjával együtt, oszthatatlan időstruktúrával (perfektív aspektusból) mutatja-e be. Fontos kiegészítésnek tartom, hogy a lexémák aspektuális sajátosságai korlátozhatják a beszélő választását (legalábbis a magyar nyelvben). Elemzéseimben kitérek ezen jellegzetességekre.

A lexikai aspektustípusok megállapításához az alapot Vendlernek a cselekvéseket, történéseket ontológiai szempontból elkülönítő négytagú osztályozása szolgáltatta (1957), amelynek előzményeként Arisztotelész kettős, cselekvésekből (energeiai) és mozgásokból (kinesis) álló, illetve Ryle (1949) ugyancsak kettős, eredményekre és teljesítményekre bontott felosztását említhetjük. Vendler dolgozatának első változata után nem sokkal Kenny jelentkezett egy hármas, állapot, cselekvés, teljesítmény (performance) taxonómiával (1963). Az aspektussal egyértelműen tudtommal Dowty (1979) hozta összefüggésbe Vendler osztályait, ahogy ő tette teljessé leírásukat azzal, hogy kritériumokat dolgozott ki azonosításukra. Tesztjei a statikusság-dinamikusság, durativitás-pillanatnyiség, telikusság-atelikusság opozíciójára épültek. Írásomban az első két jegy nem kap hangsúlyos szerepet, így elegendőnek tartom az elnevezésükből következő jegyek ismeretét. A telikusság általam követett fogalmáról viszont kell szólnom, mivel nem az angol-szász és nem a magyar szakirodalomban újabban elterjedt tartalmában utalok rá.

3.1.1. A telicitás értelmezései. A telicitást ma inkább a cselekvések, történések időbeli behatároltságával (boudedness/limitidness, Verkuyl 1972; Dowty 1986; Levin–Rappaport 2005; Demonte–McNally 2012) vagy kimértségével (Tenny 1994), másképpen a célhoz érsükkel azonosítják, szemben a terminust bevezető Garey-féle magyarázattól, amelyben a *telic* szó (görög *télos* = 'cél') a céljaik felé irányuló eseményekre vonatkozott (1957: 106). Hasonlóképpen vélekedett Comrie is: „a telic situation is one that involves a process that leads up to well-defined terminal point...” (1974: 45).

A telicitás körüli kérdések, bizonytalanságok tetten érhetők a magyar feldolgozásokban is. Kiefer a telicitás eredeti gondolatát osztja: „A határpontos igei

szerkezeteket TELIKUS, a határpont nélkülieket ATELIKUS igei szerkezeteknek nevezük. A határpont azt jelenti, hogy a folyamat, cselekvés egy végpont felé irányul, amelynek elérése után a folyamat, cselekvés tovább nem folytatható, és a végpont elérése új minőséget hoz létre” (Kiefer 2006: 67). Hogy a tárgyi és egyéb argumentumok által megszabott cselekvéshatárookra gondol, a példáiból is kiviláglik: „A levelet ír, ír egy levelet, írja a levelet igei szerkezetek telikusak (célirányosak)” (2006: 68). Hasonlóképpen vélekedik a telicitásról a magyar nyelvű szláv aspektológia is (Krékits 2006: 16–26). A szemléleti aspektus egyik pólusához, a perfektivitáshoz való viszonyukat Kiefer hasonlóképpen látja, mint Comrie: „A telikus igei szerkezetek perfektiválhatók, és a perfektivált alakjuk egyidejűleg fejez ki telikusságot és befejezettséget” (2006: 69). É. Kiss Katalin a teljesítményeket és az eredményeket a „célra irányuló (telikus)” mondatok sorába vonja (2004: 16). Egy évvel későbbi történeti tárgyú írásában viszont telikussá tevő elemnek már egyértelműen az igekötőket mondja: „Az ómagyar nyelv az ige befejezettségének, illetve befejezetlenségével fejezte ki az aspektust, a mai magyar viszont a predikátumok telikusságát, atelikusságát jelöli. Ennek elsődleges eszköze az igekötőrendszer” (2005: 432). Hasonló gondolattal találkozunk egy angolul megjelent dolgozatában (2006: 143). Csirmaz Smith kétszintű aspektuselméletére építő rendszerében (2008) az adott predikátum +/-telikus jegyét ugyancsak az igekötők megléte vagy hiánya befolyásolja elsődlegesen. Kardos Éva szintén a partikulákat (igekötőket) és a rezultatív kifejezéseket említi telikussá tevő eszközökként (2011). Hozzáteszem, az igekötő megítélésében nincs különbség a két felfogás között, csak a megnevezésben: ami az eredeti értelmezésben perfektiváló elem, az utóbbiban telikussá tevő.

Összegezve a telicitásdolgozatomban elfogadott fő vonásait: Garey-t, Comrie-t, Kiefert követve én telikusnak nevezem a grammatikai vagy szemantikai határolóval/céllal rendelkező predikátumokat. A célt/határt kifejező elem szükséges előfeltétele annak, hogy az annak elérését kifejező nyelvi eszköz (a magyarban nagyrészt az igekötő) beteljesítse aspektusképző, perfektiváló feladatát. A perfektív szituáció a szemléleti aspektus szintjén oppozíciót alkot az imperfektívvel. A lexikai aspektustípusok érintett módozataiban sem beszélhetünk más funkcióról, mint perfektiválásról, ami az én olvasatomban a kétféle aspektusrendszer összefüggését, kapcsolatát bizonyítja. Nem melleleg a kétféle aspektus viszonyáról is eltérő véleményekkel találkozhatunk. Mint tapasztaltuk, Csirmaz két független rendszernek tekinti őket (2008), Kiefer az azonosságot hangsúlyozza köztük (2006), É. Kiss finoman elkülöníthető kapcsolódást feltételez köztük: „there is a fairly close correlation between situation aspect and viewpoint aspect; viewpoint aspect is predictable on the basis of situation aspect in the majority of cases” (2008: 148). Jómagam a véleményét osztva (és az elemzéseimre alapozva) az alábbi viszonyokat különíttem el köztük: a szemléleti aspektualitás oppozícióit megengedő szótári formák (cselekvések és teljesítmények: *barnul – megbarnul; ír – megír*); a perfektív → progresszív aspektusváltás megengedők (eredmények és teljesítmények (?): *megsemmisül – éppen semmisül meg, megsemmisülőben van; éppen írom meg*), valamelyik szemléleti aspektust kizárók (az állapotok

zöme például nem jelenhet meg perfektív, a szemelfaktívumok pedig imperfektív szituációban vagy progressívként).

3.1.2. A tárgy és más határolók szerepéről. A tárgy az aspektus kompozicionalitását hangsúlyozó munkákban kapott központi szerepet mint az esemény-időt behatároló/telikussá tevő elem (nem a Garey-féle értelemben). Mint tudjuk, a tárgy az ágens patiensre történő ráhatását jelöli, csakhogy a ráhatás igen tág fogalom, számos módon definiálható. Smith például beszél érintett tárgyról (affected object: *meghajlított egy vasrudat*), létrehozott tárgyról (constructed object: *megépít egy házat*), elfogyasztott/megsemmisített tárgyról (consumed object: *megiszik egy pohár bort*), érintett experiensről (affected experiencer: *megbűvöli a kígyót*), útvonal vagy céltárgyról (path-goal: *eléri a házat*). Tenny elterjedt nézete szerint a legnagyobb hatással az igei aspektusra a belső argumentumok vannak, azok közül is a tárgy, amely képes kimérni az ige által jelölt eseményszerűséget. A „kimérés” akkor történik meg (lásd a tárgyról megfogalmazott hármas elve közül az elsőt), ha az ige tárgyában megnevezett entitás kötelező belső változáson megy át (Tenny 1994: 10–1). A *János megevett egy almát* mondatban például az alma elfogyasztása jelöli meg, méri ki az eseményszerűség végpontját. A kimérés módzatait az ige szemantikája határozza meg. Ezek szerint vannak inkrementális téma argumentumú igék (*eszik egy almát*); állapotváltozást kifejező igék (*megrepszti az üveget*); útvonal tárgyú igék (*megmászik egy hegyet*). Rappaport (2008) elképzelésében minden dinamikus jegyű ige valamilyen változást implikál, a kérdés az, hogy skaláris típusút (*hűt, érlel*), vagy nem (*esik, nevet*). A skaláris jegy egy bizonyos irányba történő, valamely tulajdonsághoz tartozó érték szerinti fokozatos átalakulás, vagyis egy skálán való elmozdulás. Háromféle skálát különít el: valamely tulajdonsághoz rendelt (*rövidít nyit*), útvonalhoz rendelt (*felmegy, jön*) és kiterjedéshez rendelt skála. Az utóbbiakat az inkrementális témájú predikátumokhoz kapcsolja: *olvas, eszik, épít*. A tárgy nála a skálát biztosító argumentum: *A nap barnítja a bőrt* mondatban a barnulás fokozatai a tárgyon, azaz a bőrön jelennek meg.

A tárgy és az igezők használatának összefüggése a magyar szakirodalomban a legelső nyelvtanainktól nyomon követhető megfigyelés. A meghatározó előrelépésnek viszont Budenz József már idézett cikkét tartom, amely (majdnem 100 évvel Garey telicitásfogalma előtt) ma is érvényes magyarázatát adja a befejezettség, célhoz érés és az elérendő cél kapcsolatának: „A perfectiót kifejező *meg*-es ige a maga haladó, s egyszersmind hátmegé-tevő, azaz egyre perfectiót eszközölő cselekvésének határ- és végpontot kíván” (i. m. 182). A határ- és végpont megadóját ő is a grammatikai a tárgyban látja, amelynek szerepét ekképpen magyarázza: „az igecelekvésnek magától bizonyos vége és határa van vetve képzeletünkben, mely között kell maradnia, ...e határ- és végpont pedig azáltal adatik meg, hogy a tárgyat, mint a cselekvés által elvégzendő, mintegy megjárandó, kiszabott mennyiségű és mértékű feladatot kitesszük” (i. m. 182).

A különféle grammatikai tárgytípusok (határozott, határozatlan, névelőtlen, számneves stb.) szerepéről a szemléleti aspektus alakításában több munka is szól (É. Kiss 2004; Kiefer 2006: 49–59; Csirmaz 2008). A bennük foglaltak a tárgyról

a korpuszom vizsgálatában hasznosnak és fontosnak bizonyultak, ugyanakkor rámutattak a tárgyközpontúság hiányosságaira, illetve más tényezők bevonásának szükségességére az elemzésbe. Hozzá kell tennem, Tenny is észrevette, hogy vannak olyan tárgyak, amelyek nem mérik ki az ige eseményszerűségét, egyszerűen azért, mert nem tükrözik változást. Ilyenek az állapotigék tárgyai: *János szereti Annát*. De az állapotváltoztató igéknél (*János megszerette Annát*) sem tudjuk kimérőként vagy útvonalként azonosítani a szóban forgó mondatrészt (a jelen mondatban például *experiens*). Ugyancsak nem lehet határolóként azonosítani a *Zsuzsa rázta a fát* cselekvésigés szerkezetben és ennek igekötős, teljesítményértékű változatában: *Zsuzsa megrázta a fát*. Tenny ezt látva kiszélesíti a lehetséges határolók körét, így a belső argumentumok mellett elkülöníti azok úgynevezett indirekt belső változatait is, amelyek lehetnek a VP-ben megjelenő nem tárgyi névszói elemek (hely- és időhatározók, részeshatározók stb.). Ezek nagyrészt útvonalat implikálva határolhatják be az igebe foglalt eseményszerűségeket anélkül, hogy kimérnék (*iskolába megy, a házig fut*; Tenny 1994: 70–1).

Korpuszomhoz azonban még ezek a lehetőségek sem bizonyultak elegendőnek, ezért tágabbá kellett tennem a körüket. Végül az eseményeknek határt szabó elemeknek két fő típusát különítettem el: 1. szintaktikai határolók (az ige argumentumai, mindenekelőtt a tárgy és egyéb határozóragok [dativus és instrumentális ragok, de akár időhatározók is]); 2. inherens morfológiai, valamint szemantikai-pragmatikai határolók (funkcióik összemosódása miatt nem tartom fontosnak a pontosabb distinkciót). Az utóbbiak az inherens jelzöt azért kapták, mert az igetestbe beépült morfémák valamelyike tölt be határolói szerepet. Ilyenek a mozzanatos igék (*döbben, lobbán, legyint*) képzői, az inchoatívumok melléknévi tövei (*megöszül, megerősödik*). Utóbbiakban véleményem szerint a bennfoglalt célállapot ('ösz, erős') és az alanyok vagy tárgyak interakciója határozza meg az állapotváltozás megfelelő fokát (Rappaport csak az érintett argumentumoktól teszi függővé: 2008). Találtam olyan igecsoportokat, ahol még fokozottabban a világról való tudásunk, tapasztalataink, azaz pragmatikai faktorok határozzák meg az eseményhatárokat (*megvívja a csatáját*: a vívás küzdelem, amelynek célja a nyereség, a másik leverése, következésképp addig tart, amíg ez a cél meg nem valósul).

Visszatérve az alanyra és tárgyra mint szintaktikai határolókra, szükségesnek tartom kiemelni, hogy igekötős igékkel, így a *meg-* származékaival alkotott szerkezetekben egyedített, határozatlan vagy határozott névelővel (ritkábban más egyedítővel) fordulnak elő, ami szükséges előfeltétele annak, hogy az állapotváltozások a világ létező, meghatározott entitásairól szóljanak, másképpen fogalmazva referenciával rendelkezzenek. Az **Olvasót megdöbbsentette a hír* vagy a *János megnézett filmet* mondatok predikátumainak nincs konkrét vonatkoztatottja, következésképpen nem állítanak semmit. Az ezzel ellentmondó esetekkel (*gyermek született, boltot nyitottak*) a megfelelő helyeken foglalkozom.

3.2. Lexikális aspektusosztályok: elkülönítési szempontok. Mivel kitűzött céljaim közé tartozott, hogy a *meg-*es igéket aspektusosztályokba rendezzem, meg kellett találnom az anyagom számára a legmegfelelőbb taxonómiát. A többféle

lehetőség közül (Vendler 1957; Verkuyl 1972; Dowty 1986; Smith 1991 stb.) Smith rendszerére esett a választásom több okból is. Egyrészt azért, mert Vendler gyakran idézett osztályozásából indul ki, amelyről talán nem alap nélkül feltételezem, hogy megalkotója egyaránt figyelembe vette Arisztotelész eseménytípusait és (egyik?) anyanyelve, a magyar igéinek sajátosságait. Másrészt azért is alkalmasnak látszott Smith osztályozása, mert egy új kategória is megjelenik nála, és ezzel tágabb keretet nyújtott a hatalmas mennyiségű ige (kb. 900 lexémának átlagban 5 jelentése) besorolásához, leírásához. Az alábbi táblázatban nyomon követhetők az egyes típusok sajátosságai a meghatározásukhoz használt ismérvek alapján: állapotok (+statikus, +duratív, –telikus; cselekvések: –statikus, +duratív, –telikus; teljesítmények: –statikus, +duratív, +telikus; szemelfaktívum: –statikus, –duratív, –telikus; eredmények: –statikus, –duratív, +telikus).

Lexikai aspektustípusok C. Smith (1991) alapján

Szituáció	statikus	duratív	telikus	Példák
állapot	+	+	–	<i>aggódik, van</i>
eredmény	–	–	+	<i>megérkezik</i>
szemelfaktívum	–	–	–	<i>megpillant</i>
cselekvés	–	+	–	<i>fut, írja a levelet</i>
teljesítmény	–	+	+	<i>1000 métert futott</i>

A *meg-* igekötős igék a szemelfaktívumokkal, eredményekkel és teljesítményekkel hozhatók összefüggésbe, állapotokat a legritkábban írnak le, így ezzel a kategóriával nem foglalkozom, de megadom a szerintem állapotjelölő derivátumok listáját. Az eredmények olyan dinamikus, nem duratív eseményszerűségek, amelyek egy új eredményállapotba (result state) való átalakulás, átváltozás momentumát ragadják meg. Meg kell jegyezmem, hogy duratív minősítésük a nyelvi kifejezett végpontra vonatkozik, mivel azt egy időben kiterjedt előkészítő szakasz előzi meg. Ennek meglétét igazolhatjuk az *alatt* névutós szerkezettel: *Két óra alatt megérkezett a városba*. Az új szituációs kategória, amelyet Smith bevezetett, a szemelfaktívumok. (Ez az elnevezés az akcióminőség-felosztásokban az egyszeri történéseket fedi.) Az eredmények közül emelte ki őket abból a megfontolásból, hogy voltak köztük olyan nem duratív eseményszerűségek, amelyeket nem előz meg semmiféle folyamat, és nem követ célhoz érés, ebből adódóan nem eredményállapottal végződnek, tehát nem telikusak. Illusztrálva a gondolatmenetét: a *János elérte a csúcsot* és a *János megpillantotta a csúcsot* mondatok predikátumai egyeznek abban, hogy pillanatnyi eseményszerűségeket írnak le, csak hogy az első mondat predikátumánál egy hosszabb időszak előzi meg az eredményállapotba kerülés (a csúcs elérésének) momentumát, a másodikban viszont nincs ilyen megelőző szakasz, a *megpillant* csupán az esemény megtörténtéről tudósít. Az angol és magyar igék morfológiai különbözőségei miatt nem Smith példáit (*hit, cough*) idéztem.

A cselekvések a duratív eseményszerűségeknek azon fajtái a szakirodalomban, amelyeknek nincs inherens időbeli végpontjuk, így határozatlan ideig mennek végbe, befejeződésüket a való világ körülményei szabják meg: *fut, törli*

az asztalt, önti a tejet. A példákban az utolsó két tárgy-aszintagmára hívom fel a figyelmet, amelyek nem változtatják meg igék aspektusértékét, de olvasatomban elérendő célt adnak nekik, vagyis telikussá (de az eredményállapotot még el nem érővé) teszik őket. A cselekvések szótári előfordulásuk alapján nagyrészt igekötő nélküli igék. A teljesítmények nem homogén belső szerkezetű duratív esemény-szerűségek, amelyek szükségszerűen a célt/végpontot/kulminációs pontot elérve mennek végbe. Dowty már a vendleri osztályok bemutatásakor felveti, hogy a teljesítményeket meg lehetne feleltetni az inchoatívumoknak: „May be coextensive with inchoatives” (Dowty 1979: 68), mivelhogy állapotváltozást jelenítenek meg, és tipikus megtestesítőiknek éppen a melléknévi tövű igéket tartja: „Inchoative verbs derived from adjectives and ‘aspectual’ complement verbs make up a major part of the class of achievement verbs. At this point we will take the further step of suggesting that all achievements have a logical structure consisting of BECOME plus an embedded clause” (Dowty i. m. 77).

Ha az 1. táblázat egyes típusokhoz rendelt jegyeit összevetjük, meg kell állapítanunk, hogy az eredmény- és teljesítményigék is közel állnak egymáshoz, lényegében csak a duratív jegyükben térnek el, így nem véletlen, hogy találkozunk olyan klasszifikációkkal (Dowty 1979), amelyek összeolvasztják őket. Jómagam azt tekintem lényegi eltérésüknek, hogy míg az eredményeknél a megelőző eseményfolyamat kifejezésére az esetek többségében nincs önálló lexéma (lásd a figyelemirányításról elmondottakat), a teljesítményeknél a lexikon lehetővé teszi a cselekvés → teljesítmény átváltást, ami a magyar nyelvben (általában) az igekötő nélküli és igekötős szerkezet kettősében jelentkezik: *János ír/írja a levelet; János megírja a levelet*. Dowty többek között a *befejez* aspektusigét is segítségül hívta az elválasztásukra, amely az eredményekkel nem építhető mondatba (**János befejezte a megérkezést*), a teljesítményekkel viszont igen: *Anna befejezte a feladat megírását*. (Az aspektuális osztályokról összegzés: Barrajón–Cifuentes–Rodríguez 2015.)

4. A meg- mint lexikaiaspektus-képző. Az alábbiakban az elemzésem eredményeit foglalom össze. A homogén csoportok úgy jöttek létre, hogy az azonos aspektuális jegyeken osztozó igéket próbáltam Smith öt kategóriájába behelyezni, ami nem mindig sikerült, így kénytelen voltam átmeneti típust is létrehozni. Fel-tételezésemmel megegyezően a *meg-* funkcióit az állapotváltozásokat (eredmény- és teljesítményigék), valamint a pillanatnyi időbeli lefolyást (szemelfaktívumok) tükröző aspektustípusokhoz tudtam rendelni. Az egyes csoportokat aztán tagjaik morfológiai, szemantikai jegyei, argumentumaik szemantikai, grammatikai sajátosságai, valamint az igekötős származékoknak az alapigéhez való viszonya alapján jellemeztem, osztottam alcsoportokra, ha kellett.

4.1. Szemelfaktívumok: az inherens időhatárok elérésének jelölése. A korpuszomban az ide sorolható formák főként testrészek, testek részmozgásait adják vissza, vagy hangutánzó szavak, amelyek egy elemét ragadják meg a hasonló (duratív-iteratív) mozgásláncoknak, hangeffektusoknak: *megcsillan* – *csillog*; *megkondul* – *kong*. Túlsúlyban vannak köztük az intranzitív formák, alanyaik is

inkább élettelen dolgok, tárgyak: *A nap megcsillant a tó vizében.* A tranzitív változataik ágensek által okozott ráhatások a tárgyra: *A művész megpendítette a húrt; Péter meglegyintette a társát.* Morfológiai felépítésükről meg kell jegyezni, hogy a hangutánzó töveik ikonikus, motivált alakok lehetnek (*reccs, csatt*). Az események kezdetét, tartamát és végpontját egységbe fogó figyelemirányítás példái, ami pontualitásuk miatt magyarázatra szorul. A rövid időbeli lefolyás, az, hogy az esemény jobb és bal oldala szinte egybemosódik, nem jelenti azt, hogy egyáltalán nincs időtartama (a témáról bővebben Krékits 2008: 15), csupán azt, hogy az nagyon rövid, de az emberi észlelés számára még felfogható (máskülönben nem lennének nyelvi megjelentőik).

Morfológiai szerkezet	Utóállapot
meg- + (fiktív vagy hangutánzó) igető + -an, -en; -ant, ent, -int, -ít -dul, -dül	–

A mozzanatos képzők miatt inherens morfológiai időhatárolóval bíró csoportnak tekintem, ahol a képzők jelölik ki a rövid időtartamú eseményhatárokat (tehát szerintem telikusak). Az igeikötő pedig azt jelzi, hogy az esemény eléri/elérte ezt a határt, létrejön/létrejött valami (egy hang, egy fényeffektus, egy mozdulat), ami ezzel egyidejűleg meg is szűnik, mégpedig utóállapot nélkül. Az alanyok és tárgyak vonatkoztatott voltáról leírtaknak megfelelően alanyaik, tárgyaik egyedítettek, azaz névelősek. A *Megcsörrent a telefon* mondatban a hanghatás létrejöttét egy meghatározott telefonra kell vonatkoztatnunk, a *János megpendített egy gitárt* mondat predikátumának vonatkoztatottja pedig egy bizonyos gitár.

A pillanatnyi eseményszerűség megtörténését ugyanakkor konstatálhatjuk anélkül is, hogy egyedítenénk létrehozóját, ráhatottját, ami a létrehozás, megsemmisülés (bővebben: II. rész, 4.3.3. alpont) igéinek a sajátja. Ilyenkor a grammatikai alanyok és tárgyak névelő nélkül jelennek meg az igeikötő nélküli predikátum társaságában, mégis beszélhetünk egy új (de nem vonatkoztatható) entitás, jelen esetben egy mozgás, hanghatás keletkezéséről: *Szoknya libbent, pántlika libbent.* Ugyanez igaz a kirekesztő kifejezéseket tartalmazó mondatokra (*Csak János mozdult [meg]*), valamint néhány implicit szemantikai vonzattal rendelkező igére (*biccent, bólint, legyint*): *János bólintott.* Biccenteni, bólintani csak fejjel lehet, legyinteni a kézzel stb., tehát a mozgást valóban végző instrumentális ragos testrészek megjelenése a szintagmában redundanciát eredményezne: **János megbiccentette a fejét.* Az igeikötőnek az időhatár elérését kifejező szerepe néhány szokásos szintaktikai eszközzel szintén helyettesíthető, így az *egyszer/egy/nagyot* áltárgyakkal (bővebben Kiefer 2006: 55–7). Külön kell szólnom a mozgásigékről, amelyek lehetővé teszik, hogy a meg-es sematikus intranzitív vagy tranzitív szerkezet helyett helykiterjesztéssel éljünk. A *jobbra billent, Jánosra pillantott* szintagmák lativusi határozói tulajdonképpen útvonalként funkcionálnak az esemény számára. Hozzáteszem, az *Anna Jánosra pillantott – Anna megpillantotta Jánost* mondatok aspektuálisan egyeznek ugyan, de más-más szituációt jelenítenek meg. A tagadó mondatok (*Nem mozdul/libben*) állapotokat írnak le, nem mozzanatotkat,

így nem szólok róluk. Amint tapasztaljuk, az ebben a bekezdésben taglalt igekötő nélküli előfordulások sokféle szintaktikai, szemantikai megkötést követelnek, és jóval ritkábbak lehetnek, mint az általános használati jegyeket mutató, vonatkozatható *meg*-es konstrukciók, amelyek jelentésükben is különböznek tőlük. E tények mellett szólnak, hogy előképzőszerű funkciót tulajdonítsak neki ebben a csoportban.

Kiváltképpen a szláv nyelvekkel való összehasonlításban fontos megemlíteni, hogy a csoport tagjai ismétlődést is megjeleníthetnek: *A hó minden lépese alatt megroppant*. A szemléleti aspektushoz való viszonyukról az kell tudnunk, hogy a perfektív pólushoz sorolandók, illetve hogy a *V + meg* szórendű (a cselekvések egyidejűségét mutató) progresszív aspektust nem engedik meg: **Mordultam meg, amikor belépett*.

Tanulságosnak látszik egy rövid kitekintés a kicsit ellentmondásos társulás interpretálásáról. J. Soltész egybevonja őket a kezdőigékkel (1959: 39), és inkább ez utóbbiakra gondol, amikor az igekötő nélküli formákat a pillanatnyi, kezdeti fázis visszaadójaként, az igekötőseket a kezdeti szakasz lezárójaként azonosítja. Kiefer Ferenc (szemléleti aspektusban gondolkodva) mind a mozzanatos képzős, mind az igekötős változatokat perfektívnek, osztatlan időstruktúrájának mondja (2006: 74), sőt elfogadja az alapige és névelős alany vagy tárgy alkotta szerkezeteket is: *Reccsent a padló a lába alatt*. É. Kiss Katalin a mozzulatokat kifejező tagjaik kapcsán emellett érvel, hogy ezek az igék inherens végponttal rendelkeznek (a labda pattanás után nyugalmi állapotba kerül), és ennek a célra irányuló állapotváltozásnak a jelölője az igekötő (É. Kiss 2004: 35). A nem specifikus patiens szerepű alanyok pedig szerintem azért jelenhetnek meg igekötő nélküli igével, mert elveszítik céljellegüket.

megbiccent, megbicsaklik_{1,2}, megbillen, megbillent, megbolydul_{1,2}, megbotlik, megcsendül_{1,2,3}, megcsikordul, megcsordul, megcsördül, megcsillan, megcsattan, megcsörren, megcsuszamlik, megdobban, megdördül_{1,2}, megérint_p, megharsan, megillet_{1,rég}, megkaparint, megkoccan, megkondít, megkondul, megkoppan, megkoppant, megkottyán_p, meglebben, meglegyint_{1,2}, meglendít, meglendül, meglibben, megmoccan, megmordul, megmozdít_{1,2áv}, megmozdul_{1,2,3áv,4,5}, megnyalint, megnyekken, megnyikkan_{1,2}, megpattan_{1,2,3}, megpendít, megpendül, megperdit, megperdül_{1,2}, megpillant, megprebben_{1,2}, megpreccsen, megprekken_p, megpreppen_p, megprettent, megprezzen_{1,2}, megroggyan_{1,2}, megroppan_{1,2,4}, megsimit_{1,2}, megsodorint, megszólit_{1,2}, megtántorodik_p, megtapint, megtaszít_{1,2}, megtorpan_{1,2áv}, megvillan_{1,2,3áv}, megvilant, megzendít_{1,2}, megzendül_{1,2,3}, megzördül, megzörrent (65 ige).

4.2. A szemelfaktívumok és az eredmények között. Az iménti szemelfaktív ige-csoport elkülönítése vitathatatlanul homogénebbé tette az eredmények családját, de a megmaradt eredménygyanús *meg*-es alakok tüzetes vizsgálata további alkategóriák elkülönítését tette szükségessé. Találtam többek között olyan igéket, amelyeknek az előző szemelfaktív csoporthoz hasonlóan nincs megelőző folyamatuk, és olyanokat is, amelyeknek van. A végpont elérése ellenben mindkét

esetben utóállapottal jár, ami az eredményekre jellemző tulajdonság. Szemantikai szempontból két alcsoportra bonthatók.

4.2.1. Előkészítő szakasz nélküli pszichés, morális és fizikai állapotváltozások kifejezése. A csoport nagy részét a lelki állapotváltozások visszaadására alkalmas igék képezik, amelyek az eseményszerűségek bal oldalára, végpontjára irányítják a figyelmet (a pszichológiai igékről: Szili 2016). A megelőző folyamatoknak nincs megjelenítőjük a lexikonban, a kialakult eredményállapotokat viszont kifejezhetjük, mégpedig az alapigék melléknévi igenévi formáival vagy azok határozói igenévi szerkezetével: *megbántódott* → *meg van bántódva*; *megütközött* → *meg van ütközve*; *megriadt* → *riadt/meg van riadva*. (Igekötő, illetve anélküli megjelenésük okainak kutatása külön dolgozat témáját képezné.) Az intranszitiv változatok általában kontrollálatlan, külső hatásra bekövetkezett lelki történéseket jelenítenek meg, tehát nem agentív jellegűek (*Anna szinte megkövült a látványtól*), a grammatikai alanyok lényegében experiensek. A tárgyasak esetében már beszélhetünk ágensi akaratról: *János megrémisztette a szüleit*.

Morfológiai felépítésüket tekintve kétféle *ige van* köztük (lásd az alábbi táblázatot). Az egyik típusban az alapszó igeekötő nélkül nem fordul elő (kivéve a végállapokra utaló raggal álló *halálra rémül*): **János ijed*, **rémül*, **botránkozik*. Az igeekötő tehát előképzői szerepben a lexéma jelentésének a része. Újabban találkozunk az igeekötő nélküli *aláz* alakokkal is (*ne alázz*), az igeekötő nélküli *sért* pedig megjeleníthet állapotot: *sérti az önérzetét*. A másik típusban az igeekötős változat valamely konkrét jelentésű alapige metaforikus kiterjesztése, bizonyítva a fizikai és lelki történések közötti összefüggések, hasonlóságok felfedezését a világ feldolgozásának kognitív műveleteiben: *megfog*, *megkever*, *me ginog*, *megremeg*.

Morfológiai szerkezet	Utóállapot
<i>meg</i> + (önállóan nem használt) ige + önálló lexéma metaforikus jelentésben	határozói igenév: <i>meg van ...-va, -ve: meg van bántódva</i> múlt idejű melléknévi igenév: <i>rémült</i>

Az előző csoporthoz hasonlóan megengedik a bennük foglalt állapotváltozások ismétlődő, duratív-iteratív használatát, amit az *át/keresztül* időhatározóval való összeegyeztethetőségük is alátámaszt (1–2. mondatok). A szemléleti aspektust tekintve perfektív formák, amelyek progresszív átváltást nem engednek meg: *éppen hökkent meg, amikor...*

1. *A falu éveken át megbélyegezte őket.*
2. *Egy életen keresztül megalázkodott előtte.*

*megad*₇, *megakad*₄, *megakaszt*_{3,4,5rég,irod}, *me galáz*_{1,2}, *me galázkodik*, *megborzad*, *me gbénít*_{2átv}, *me gbabonáz*_{1,2}, *me gbánt*, *me gbántódik*, *me gbotránkozik*, *me ghatódik*, *me gbecstelenít*, *me gbéklyóz*_{2átv}, *me gbocsát*, *me gbosszul*, *me gbotránkoztat*, *me gcsúfol*₁, *me gdermed*_{1a}, *me gdérmeszt*, *me gdöbben*₂, *me gdöbbent*, *me gejt*_{5,vált,átv,irod}, *me gelégel*, *me gérint*_{2átv}, *me gesik*_{3átv}, *me gfélemlít*, *me gfizet*_{3,4átv,5átv}, *me ggyaláz*₂, *me gháborít*_{1,2,3,4}, *me gfertőz*_{2átv}, *me gfog*_{7átv}, *me ghajlik*_{4átv}, *me ghajol*_{3átv}, *me ghasad*_{3átv}

meghasonlik, meghat, meghatódik, meghökken, meghök kent, meghököl^{1,2átv,3átv} *meghunyászkodik*^{1,2átv} *meghurcol*^{2átv} *megijed, megijeszt, megillet*^{2átv} *megilletődik, megindít*^{3átv,4átv,5átv} *megindul*^{6,7,8átv} *megingat*^{2,3átv} *megkever*^{3,6átv} *meginog*^{2,3átv} *megítél*^φ *megjár*⁷ *megkap*^{III.1,2,3,4,5átv} *megkegyelmez, megken*^{3átv} *megkeserül*^{1,2} *megkever*^{3,6átv} *megköt*^{II.7átv,8átv} *megkövet*^{1,2} *megkövül*^{2átv,3átv} *meglakol, meglep*^{1,2,3,4} *melepődik, megmakacsolja magát, megmar*^{3átv} *megmerevedik*^{3átv} *megmétélyez*^{2átv} *megmosdat*^{2átv} *megmocskol*^{1,2átv} *megnyilik*^{4,6átv} *megnyit*^{5átv} *megpukkad, megragad*^{2,4átv} *megráz*^{3átv} *megrázkódtat*^{2,3átv} *megrebben*^{2átv} *megremeg*^{2átv} *megretten*^{2átv} *megrettent, megrid*^{1,2} *megrémit, megrémül, megrendít*^{2,3} *megrendszeresít, megren-dül*^{2,3} *megrepszit*^{2átv} *megretírá*^{2átv,3átv} *megrezdül*^{2átv} *megriaszt*^{1,2} *megrohan*^{4átv} *megroppan*^{3átv} *megrökönnyödik, megsért*^{2,3átv} *megsértődik, megszeg*² *megszentségtelenít*^{2átv} *megszényenít*^{1,2átv} *megszégyenül, megszeplősít*^{2,3átv} *megszentenciáz, megszeppen, megszúr*² *megtántorit, megtántorodik*^{2átv} *megtapos*^{2átv} *megtáncoltat*^{3átv} *megté-páz*^{2átv} *megtéved*^{1,2} *megtévelyedik, megtevéeszt, megtorpan*^{2átv} *megüt*^φ *megütközik, megveszteget*^{1,2,3} *megvet*⁷ *megvon*³ *mezgavar*¹ (124 ige).

4.2.2. Előkészítő szakasz nélküli cselekvések, állapotok kezdetének jelölése.

Morfológiai felépítésüket az alábbi táblázatba foglaltam. Több szempontból is átmeneti kategóriák. A kezdés, az események bal oldala kétféleképpen értelmezhető: egy megelőző folyamat betetőzéseként és ezzel egy időben egy új állapot kezdeteként (*Úgy két év alatt megszerette a várost, és azóta is szereti*), valamint egy hirtelen, megelőző szakasz nélkül bekövetkezett állapotváltozás kezdeteként (*Nagyon megörült neki, amikor meglátta*). A jelen tömörülést az utóbbi igék alkotják, de meg kell jegyezni, hogy a kétféle sajátosság nem mindig választható el élesen egymástól (*meglátni és megszeretni*), így a 4.3.5. alpont eredményigéi és a most tárgyaltak között megengedhető az átjárás, sőt az előző szemelfaktívum csoporttal is: a *megfájdult a fejem* implikálhatja a *fáj a fejem* állapotot, a *megsajdult a vállam* viszont utalhat egyszeri, gyors fájdalomra, de arra is, hogy a fájdalom azóta tart. Az utóállapot vagy beálló cselekvés megjelenítője lehet a kezdő igével alakilag rokon, esetleg vele megegyező igekötő nélküli lexéma (*megfájdul* → *fáj*) vagy egy tőle teljesen eltérő: *megegyezt az eső* → *esik*; *megegyezt a nyelve* → *beszél*; *megegyezt* → *megy*, *meggyullad* → *ég* stb. Igekötős vagy anélküli előfordulásuk ellentmondásos. Némelyek így is, úgy is használatosak (*indul/megindul* – *kezdődik/megkezdődik a munka*; *kezd/megkezd a munkát*), és ezek igekötő nélkül megjelenhetnek progresszív aspektusú szerkezetekben is: *éppen indultunk, amikor megsörrent a telefon*. Mások csak igekötőjükkel használatosak: **ered az eső*, **gyullad a gyufa*; **sajdult a vállam*. A kiemelt *fájdít* igekötő nélküli állapotot fejez ki. A *meggyújt, meggyullad, meggyúl* akár a születés, keletkezés szemantikai csoportba is betehetők lennének (bekövetkezésük új entitást eredményez a világban), következésképpen az is igaz rájuk, hogy névelőtlen alanyaikkal és tárgyaikkal is új állapotokat jelenítenek meg (lásd II. rész, 4.3.3. alpont): *gyertyát gyújtott, fény gyulladt az éjszakában*. Az alapigékben mozgást tartalmazók lativusi ragos határozóval írhatnak le szemantikusabb, részletezőbb szituációt: *az erdő felé lódult* – *meglódult*. A ma már elavult *megfut* is használatos volt ebben a jelentésben: *gyáván megfutott a csatából...*; *hitelezői elől futott meg* (ÉrtSz. IV. 1045).

Külön említést érdemelnek a formailag szabályos igekötős – igekötő nélküli párba állítható tagjaik (*megfog – fog; meghall – hall*), amelyek a lexikai aspektus szintjén az eredmények és szemelfaktívumok jegyeit egyesítik, igekötőtlen változataik pedig az állapotokéit vagy a cselekvéseikéit, a szemléleti aspektust tekintve pedig perfektív-imperfektív ellentétet alkotnak.

Morfológiai szerkezet	Utóállapot
<i>meg</i> + (fiktív) tő + mozzanatos, kezdő és egyéb képzők + önálló lexéma	új lexémával jelölt cselekvés: <i>ég</i> új állapot: <i>fáj, sajog, örül</i> határozói igenév: <i>meg van ...-va, -ve: meg van repedve</i> melléknévi igenév: <i>repedt</i>

*megáll, megállít*_{1,2,3} *megakaszt*_{1^{nép},2} *megbosszankodik, megbűzöl*_{1^{táj,rég}} *megcsúszik, megered*_{1,2,3,4} *megeleszt*₂ *megfájdít, megfájdul, megfog*_{1,2} *megfogózik, megfut*₃ *megfutamít, megfutamodik*_{1,2} *meggyújt*_{1,2,3} *meggyullad, meggyúl, meghall, megindul*_{1,2,3,4,5,átv,6,átv,7átv,8átv} *megindít*_{1,2,3átv,4átv} *megirigyel, megkezd*_{1,2,3,4} *megkezdődik, megkíván*_p *megkapaszkodik, meglát*_{1,2,3átv,4,átv,5átv} *meglódit, meglódul*_{1,2,3,4} *megmarkol, megmukkan, megneszel*_{1,2átv,3} *megnevettet, megneheztel, megorrol, megostromol*_{1,2átv} *megörül, megörvend, megpezsdít, megpezsdül, megrándít*_{1,2} *megrándul, megránt*_{1,2} *megrendít*_p *megrendül*_p *megreped, megrepezst*_p *megrikat, megsejdit, megsejt, megsajdul, megszalad*_{1,2,3} *megszalaszt*_{1,2} *megszégyelli magát*_{rég} *megszólal*_{1,2,3,4átv} *megszólaltat*_{1,2átv,3} *megszólamlík*_{1,2} *megetol*_p *megugrat*_{1^{rég}} *megugrik*_{1,3,4,5} (63 ige).

SZAKIRODALOM

- Belletti, Adriana – Rizzi, Luigi 1988. Psych-verbs and theta-theory. *Natural Language and Linguistic Theory* 6: 291–352.
- Beóthy Erzsébet – Altmann, Gabriel 1985. The Diversification of Meaning of Hungarian Verbal Prefixes I. *meg. Nyelvtudományi Közlemények* 87: 187–96.
- Budenz József 1863. A magyar *meg* igekötőről. Bevezetésül: az árja nyelvek néhány állítólagos hatásáról a magyar nyelvre. *Nyelvtudományi Közlemények* 2: 161–88.
- Comrie, Bernard 1976. *Aspect. An introduction to the study of verbal aspect and related problems.* Cambridge University Press, Cambridge.
- CorpGr. = *Corpus Grammaticorum Linguae Hungaricae veterum.* (kiadta Toldy Ferenc) Magyar Tudományos Akadémia, 1866, Pest.
- Croft, William 1993. Case marking and the semantics of mental verbs. In: Pustejovsky (ed.): *Semantics and the Lexicon.* Kluwer Academic Publishers, 55–72.
- Csirmaz Anikó 2008. Particles and a Two Component Theory of Aspect. In: É. Kiss Katalin (ed.): *Event Structure and the Left Periphery. Studies on Hungarian.* Springer, Dordrecht, 107–28.
- Csirmaz Anikó 2008. Accusative case and Aspect. In: É. Kiss Katalin (ed.) *Event Structure and the Left Periphery. Studies on Hungarian.* Springer, Dordrecht, 159–200.
- Debreczeni Grammatika 1795. *Magyar grammatika, mellyet készített Debreczenbenn egy magyar társaság.* Béts.
- Demonte, Violeta – Louise McNally 2012. *Telicity, Change, and State. A Cross-Categorical View of Event.* Oxford University Inc., New York.
- Dowty, David. 1979. *Word meaning and Montague Grammar.* The Netherlands: D. Reidel Publishing Company, Dordrecht.

- Dowty, David R. 1986. The effect of aspectual classes on the temporal structure of discourse: semantics or pragmatics? *Linguistics & Philosophy* 9: 37–61.
- Dowty, David R. 1991. Thematic proto-roles and argument selection. *Language* 67: 547–619.
- É. Kiss Katalin 2004. Egy igekötő-elmélet vázlatja. *Magyar Nyelv* 100: 15–42.
- É. Kiss Katalin 2005. Az ómagyar igeidőrendszer morfoszintaxisáról. *Magyar Nyelv* 101: 420–35.
- É. Kiss Katalin 2008. From grammaticalization of view point aspect to the grammaticalization of situational aspect. In: É. Kiss Katalin (szerk.): *Event Structure and the Left Periphery. Studies on Hungarian*. Springer, Dordrecht, 129–58.
- ÉrtSz. = *A Magyar nyelv értelmező szótára*. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete. Akadémiai Kiadó, 1979.
- Fazakas Emese 2015. *A magyar igekötőrendszer változása a 15. századtól napjainkig hét térvizony szemantikai struktúrájának alapján*. Egyetemi Műhely Kiadó, Bolyai Társaság, Kolozsvár.
- Földi János 1912. *Földi János Magyar grammatikája*. Közzéteszi Gulyás Károly. Budapest.
- Garey, Howard B. 1957. Verbal aspect in French. *Language* 33: 91–110.
- Goldberg, Adele E. 2006. *Constructions at Work. The Nature of Generalization in Language*. Oxford University Press, Oxford.
- J. Soltész Katalin 1959. *Az ősi magyar igekötők*. (Meg, El, Ki, Be, Fel, Le) Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kardos Éva 2011. *Toward a scalar semantic analysis of telicity in Hungarian*. Ms. University of Debrecen.
- Kenny, Anthony 1963. *Action, emotion, and will*. Routledge and Kegan Paul, London.
- Kiefer Ferenc 1983. *Az előfeltevések elmélete*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kiefer Ferenc 1984. A magyar aspektusrendszer vázlatja. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 15: 127–49.
- Kiefer Ferenc 2006. *Aspektus és akcióminőség*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Krékits József 2006. *Felzólító performatív beszédaktusok*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Krékits József 2008. Bevezető. In: Krékits József – Jászay László: *Szláv igeaspektus*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Ladányi Mária 2008. Rendszeres igei polisziémia. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan 4. A szótár szerkezete*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 319–21.
- Landau, Idan 2010. *The Locative Syntax of Experiencers*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Langacker, Ronald W. 2008. Perfective and imperfective verbs. In: *Cognitive Grammar. A Basic Introduction*. Oxford University Press, Oxford, New York, 147–60.
- Levin, Beth – Rappaport Hovav, Maika 1995. *Unaccusativity: At the syntax-lexical semantics interface*. MA: The MIT Press, Cambridge.
- Levin, Beth – Rappaport Hovav, Maika 2005. Change-of-State Verbs: Implications for Theories of Argument Projection. In: Erteschik-Shir, Nomi – Rappaport, Tova (eds.): *The Syntax of Aspect. Deriving Thematic and Aspectual Interpretation*. Oxford University Press, New York, 247–86.
- Perrot, Jean 1966. Adalékok a meg igekötő funkciójának vizsgálatához a mai magyar nyelvben. *Nyelvtudományi Értekezések* 52.
- Piñón, Christopher, 2001. A Finer Look at the Causative-Inchoative Alternation. In: R. Hastings – B. Jackson – Z. Zvolenszky (szerk.), *SALT XI*. Cornell University. Ithaca, NY, 346–364.
- Rappaport, Hovav, Malka 2008. Lexicalised meaning and the internal temporal structure of events. In: Rothstein, Susan (eds.): *Theoretical and Crosslinguistic Approaches to the Semantics of Aspect*. Benjamin, Amsterdam, 13–42.
- Ryle, Gilbert 1949. *The concept of mind*. Hutchinson, London.
- Smith, Carlotta 1991. *The Parameter of Aspect*. Kluwer, Dordrecht.
- Szili Katalin 1988. Szabályok és szabálytalanságok a meg- igekötő kapcsolódásában. *Magyar Nyelvőr* 112: 348–57.
- Szili Katalin 2003. A *ki* igekötő jelentésváltozásai. *Magyar Nyelv* 99: 163–88.
- Szili Katalin 2005a. A *be* igekötő jelentésváltozásai I. *Magyar Nyelvőr* 129: 151–64.
- Szili Katalin 2005b. A *be* igekötő jelentésváltozásai I. *Magyar Nyelvőr* 129: 282–99.

- Szili Katalin 2016: Az érzelmeket kifejező igékről, különös tekintettel aspektuális jellemzőikre. *Magyar Nyelvőr* 140: 214–30.
- Tenny, Carol, L. 1994. *Aspectual Roles and the Syntax-Semantics Interface*. Kluwer, Dordrecht.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2005. Kognitív jelentéstani vázlat az igekötős igéről. *Magyar Nyelv* 101: 27–43.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2015. *Az ige a magyar nyelvben. Funkcionális elemzés*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Tóth Katalin 2014. A *be* igekötő jelentései Nyitragerecensér nyelvjárásában. *Jelentés és nyelvhasználat* 1: 87–106.
- Vendler, Zeno 1957. Verbs and times. *Philosophical Review* 56: 143–60.
- Verkuyl, Henk. J. 1972. *On the Compositional Nature of the Aspects*. Reidel, Dordrecht.
- Vörös József 1971. Az igekötős és az ige szemlélet a magyar nyelvben. *Folia Practico-linguistica* 2: 73–87.
- Wacha Balázs 1976. Az igeaspektusról. *Magyar Nyelv* 72: 59–69.

Szili Katalin

egyetemi docens

ELTE BTK Magyar mint Idegen Nyelv Tanszék

SUMMARY

Szili, Katalin

The function of the Hungarian preverb *meg-* as a marker of lexical aspect

The paper attributes two major functions to the preverb *meg-*, a morpheme that has lost its directional meaning ('behind') and has become semantically empty by grammaticalization or schematization. Primarily, it is taken to be a marker of aspectual value, that is, a component of a given verb form that gives information concerning the temporal structure of the event referred to by the base verb. Second, it may also be a prefix that contributes an organic part of the meaning of the verb. The set of verbs involving *meg-* listed in the Hungarian Defining Dictionary is subclassified into four types of lexical aspect: semelfactives proper, a transitional category between semelfactives and achievements, as well as achievements proper and accomplishments. The paper describes (and proposes schemes for) the general formal and syntactic behaviour of verbs in each of those four groups. Semantic and grammatical relationships between preverb-verb complexes and their arguments, as well as those between such complexes and the corresponding bare (preverbless) verbs, are also discussed. The meticulous exploration of such a large corpus has a number of advantages: on the one hand, it yields a novel interpretation of the functions of *meg-*; and on the other hand, it contributes to the clarification, extension, and corroboration of theoretical claims by a sufficiently large number of examples.

Keywords: lexical aspect, achievements, accomplishments, telicity, accusativity.

Tudományos kommunikáció a lézerfizikában

A nagy energiájú, atto- és femtoszekundumos, impulzusüzemű lézerek terminológiai harmonizációja

1. Bevezetés.

Tudományos kommunikáció anyanyelven

Napjainkban az új technológiák, eszközök, kutatási eredmények többségében angol nyelven (angol nyelvű dokumentációval) jelennek meg, a kutatók, fejlesztők, mérnökök és más szakemberek angol nyelven kommunikálnak egymással. Az angol nyelv a tudomány, a technika, az ipar, a gazdaság legfőbb közvetítő nyelve Európában és a világ nagy részén. Az így létrejövő szövegek számottevő részét nem angol anyanyelvi beszélők hozzák létre, és nem is ők olvassák. Gyakori, hogy az egyes szövegeket több nyelven hozzák létre, pontosabban a *kiinduló nyelven* (gyakran angolul) írják meg őket – nem feltétlenül anyanyelvi beszélők, és ezután – vagy gyakorlatilag ezzel egy időben – más nyelvekre is lefordítják ezeket. Azokon a kutató-fejlesztő helyeken, ahol európai uniós, illetve nemzetközi pályázat finanszírozza a kutatás-fejlesztést, szintén angolul, valamint az adott ország nyelvén (nyelvein) kell elkészíteni a dokumentumokat. Az angol mint munkanyelv használatát erősíti az is, hogy a legtöbb kutatóintézetben nemzetközi kutatógárda dolgozik, és a rangos tudományos folyóiratok angol nyelven közlik a tanulmányokat. Mindennek következményeként a) nagy mennyiségű angol nyelvű szakszöveg születik nem angol anyanyelvű, de az angolt napi szinten használó szerzőktől, b) nagy mennyiségű fordított szöveg születik, és c) sok fordítói munkára van szükség. Jellemzően az így született szövegekről általában nem tudjuk, hogy anyanyelvű vagy nem anyanyelvű szerzőktől származnak-e, és az sem mindig egyértelmű, hogy melyik nyelv volt a forrásnyelv (illetve a kiinduló nyelv).

A közepes és kis nyelvközösségek számára fontos, hogy ne maradjanak ki a tudományos-technikai és az ipari-gazdasági fejlődést segítő információáramlásból. Fontos továbbá az is, hogy egy adott ország területén megvalósuló fejlesztés, beruházás stb. dokumentációja az adott ország hivatalos nyelvein (is) elkészüljön, hogy a mérnökök, szakemberek, jogászok és a felhasználók is pontosan értsék a szövegeket. A gyártó (ennek hiányában a forgalmazó) kötelezettsége elkészíteni (elkészíttetni) a műszaki dokumentációt (Magyarországon erre a 2012. évi LXXXVIII. törvény – a termékek piacfelügyeletéről vonatkozik). A tudományos projekteknél, illetve a pályázatoknál inkább ajánlásként fogalmazzák meg (de egyes területeken kötelezővé teszik) az adott ország hivatalos nyelvén is elkészíteni a dokumentációt – ezekben az esetekben általában kétnyelvű dokumentálás történik. (A dokumentáció, a terminológia és a fordítás összefüggéseit részletesen tárgyaljuk az alábbi tanulmányban: Fóris–Faludi 2017.)

Ideális esetben ilyenkor az adott cég, a szakma vagy tudományterület művelői gondoskodnak arról, hogy a különböző nyelveken születő szövegek terminológiája egységes legyen, ehhez valamilyen terminológiai adatbázist hoznak létre,

amely támogathatja a terminusok¹ kodifikációját és az elterjesztésüket. Erre többnyire olyan szakmákban találunk példát, ahol kulcskérdés, hogy olyan komplex projektek esetében, ahol a folyamat résztvevői akár földrajzilag is nagy távolságokra vannak egymástól, gyorsan és információvesztés nélkül tudjanak egymással együttműködni (mint például a repülőipari projektekben, lásd Eito-Brun 2016). A valóságban azonban többnyire a szakemberek gyakran nem is gondolnak arra, hogy a terminológiát egységesíteniük, illetve előre szabályozniuk kellene, hiszen általános vélekedés, hogy a szakmában „mindenki tudja, milyen terminusokat használunk, és hogy mi mit jelent”. Különösen tudományos berkekben gondolják úgy a szakemberek, hogy a tudományterület terminológiáját minden abban dolgozó megfelelőképpen ismeri, az anyanyelvén és angol nyelven bizonyosan, hiszen a terminusok kodifikációja a tankönyvekben és a tudományos publikációkban már megtörtént. Bár a kutatók szűk köre – az adott szakma diskurzusközösségéhez tartozók – valóban ismeri az aktuális terminológiát (sőt gyakran arról ismerik fel, hogy ki melyik tudományos iskolához, közösséghez tartozik, hogy milyen terminusokat használ), a dokumentációs céllal készülő szövegeket azonban nem a kutatók, hanem fordítók szokták lefordítani más nyelvekre, gyakran olyanok, akik nem vagy kevéssé ismerik az adott tudományterületet, nem tartoznak annak diskurzusközösségéhez, és a munkájukhoz bizony nagy szükségük lenne a speciális szaknyelv terminológiai adatbázisára. Érdekes, hogy a természettudományos területen dolgozó kutatók általában angol nyelven publikálják az eredményeiket, magyar nyelven leginkább tankönyvek és PhD-tézisek jelennek meg, vagyis ezeken keresztül történik meg az egyes szakterületek magyar nyelvű terminológiájának a kodifikálása. A PhD-tézisek vizsgálata azért is hasznos, mert azok általában két nyelven (angolul és magyarul) készülnek, és számos, addig csak angolul megnevezett új fogalom magyar megnevezése ezekben a tézisekben jelenik meg először (sokszor maga a tézisek írója hozza létre az új magyar terminusokat), nem egyszer parázs vitát generálva a nyilvános védéseken (tényleg így hívják-e magyarul, elég „magyaros-e” az elnevezés stb.). A közösségi média elterjedésével – az említetteken kívül – egy új felület jelent meg, ahol az új tudományos terminusok nemzeti nyelvű megfelelőit (tehát a nem angol nyelvű adatokat) megtaláljuk: a tudományos-ismeretterjesztő blogok. A 2014-ben Barcelonában rendezett Terminology Summit egyik fő témája – újdonságként – az volt, hogy hogyan hat a közösségi média a terminológiai munkára, például hogyan tudunk a közösségi médiából terminológiai adatokat gyűjteni („How does social networking affect terminology work? VII Terminology Summit 2014; pl. Kristiansen 2014).

A nemzeti nyelveken létrehozott, ellenőrzött terminológia az anyanyelv-használathoz való jog egyik háttérfeltétele. Az összegyűjtött terminológiát szótárakban vagy adatbázisokban tárolják, például cégek, intézmények, fordítóirodák a saját belső használatú adatbázisaikban (lásd pl. Demeczky 2008). A nemzeti terminológia széles körű hozzáférhetőségének biztosítására az a megoldás, ha az ellenőrzött terminológiai adatokat nyilvános online adatbázisokban teszik közzé (ISO 860: 2007; Galinski–Weissing 2010; pl. IATE). A közpénzekből (állami,

¹ A terminusok olyan, morfológiailag heterogén nyelvi egységek, amelyek egyetlen fogalmat jelölnek.

pályázati forrásokból) összegyűjtött terminológia esetében evidensnek tűnik az ingyenes és nyilvános közzététel; a privát cégek esetében a terminológia az adott cég tulajdonát képezi, mégis egyre több magáncég teszi nyilvánossá a saját terminológiai adatbázisát (pl. Microsoft, SAP). Az e tanulmány témáját képező lézerterminológiát az összegyűjtése után – ebben a szellemben – nyilvánosan, online szótári formában tették közzé.

Minden nyelvközösségben fontos tehát, hogy az anyanyelvi tudományos és szakmai kommunikáció háttérfeltételei biztosítva legyenek, és ezek közé sorolható a pontos, ellenőrzött terminológia az adott nyelven. A terminusokat össze kell gyűjteni, vagy ha még nem létezik magyar nyelvű megfelelő, akkor létre kell hozni. A terminológia összegyűjtéséhez és/vagy létrehozásához megfelelő szakembergárda szükséges: elengedhetetlen a nyelvészek és az egyes szakterületeken és tudományterületeken dolgozó szakemberek összehangolt munkája.

Mindez összhangot mutat a magyar és az európai tudománypolitika elveivel is, amelyek megmutatkoznak például a Horizon 2020 kiírásában. Az egyik elv a természet- és társadalomtudományok eredményeinek az integrálása. Például, ha önzetű autót fejleszt egy cég, akkor annak számos társadalomtudományi vonatkozása van: nemcsak jogi kérdésekkel kell foglalkozni, de például gyártási és felhasználási dokumentációt kell készíteni, és ezeket sok más nyelvre le kell fordítani. Ugyanígy, ha lézerkutatót végeznek nemzetközi kooperációban, annak egyaránt van jogi, műszaki, kutatási dokumentációja – és ezek megfelelő nyelvi háttérnek biztosításához terminológiai háttérmunkák szükségesek.

A fordítóknak számos segédeszköz áll rendelkezésükre a fordítás során. Ilyenek például az általános egy- és többnyelvű szótárak, a terminológiai szótárak és adatbázisok, a konceptuális (fogalomköri) szótárak, a különböző kézikönyvek, bibliográfiák, honlapok, tájékoztatók, prospektusok stb. (nyomtatott, elektronikus vagy online formátumban). A fordítókat segítő számos eszközt összefoglaló néven *CAT-eszközök*ként emlegetik: „beletartozik minden olyan eszköz, amely valamilyen úton-módon segíti a fordító munkáját. [...] idesorolhatók a TM-eszközök, a terminológiakezelők, a korpuszelemző programok, de maga a szövegszerkesztő és a helyesírás-ellenőrző, az online és offline szótárak, szöszedetek, segédanyagok, párhuzamos szövegek, az OCR (optikai karakterfelismerő) vagy a DTP (kiadványszerkesztő programok, valamint a projektmenedzsmenttel, adminisztrációval kapcsolatos eszközök is” (Ábrányi 2015: 148; lásd még Zetzsche 2008; Varga 2015).

Napjainkban általában nem egyetlen fordító dolgozik ugyanazon a fordítandó anyagon. A fordítóirodák jellemzően éveken keresztül fordítanak ugyanabban a témában megrendelőknak úgy, hogy egyszerre, egy időben több fordító dolgozik ugyanannak a szövegnek a különböző részein. Egyrésztől tehát magánál az irodánál újabb és újabb dokumentumokat fordítanak ugyanabban a témában (pl. autóipari cégeknél egy-egy új modell megjelenésekor a használati utasítások, műszerkönyvek fordításai); másrésztől több ezer oldalas fordítások rövid határidejű elkészítésekor a leggyorsabb, ha egyszerre több fordító dolgozik ezeken az anyagokon. Ilyenkor a szövegek koherenciája, terminológiai egységessége csak úgy tartható fenn, ha már előre szabályozzák a terminushasználatot úgy, hogy

maga a fordítóiroda gondoskodik egy terminológiai adatbázis elkészítéséről. A *fordítói terminológiai adatbázis*t általában egy hozzáértő szakember kezeli (terminológus, esetleg olyan gyakorlott fordító vagy nyelvi szakértő, aki jártas a terminológiai munkafolyamatban). Ezeknek a terminológiai adatbázisoknak az elkészítésére, kezelésére ma már számos fordítástámogató rendszer (fordítási környezet) létezik, amelyek általában két alapvető részből állnak: *fordítási memóriából* (EN *translation memory*, TM) és *terminológiai adatbázisból* (EN *term base*, TB). A Magyarországon elterjedt két legismertebb fordítástámogató szoftver az SDL Trados (forgalmazza: www.tech-lingua.hu) és a MemoQ (www.memoq.com). Amikor a fordítástámogató szoftvereket egy fordító vagy egy iroda megvásárolja, csak a keretrendszert kapja meg, a nyelvi adatokat (szövegeket, terminusokat) a vásárlónak/felhasználónak kell a rendszerbe feltöltenie (lásd még részletesen Ábrányi 2015; Tamás 2015).

A terminológiai adatbázis elkészítése, használata és naprakészen tartása egyúttal a minőségbiztosítás alapja is a fordítási munkafolyamatban. Amikor minőségellenőrző szoftverekkel ellenőrzik a terminológia megfelelőségét a fordítási munkafolyamat végén, az csak úgy lehetséges, ha van mivel összevetni a fordító által használt terminusokat. Vagyis ha egy fordítóiroda nem készít vagy használ terminológiai adatbázist, nem lehet objektíven ellenőrizni, hogy a fordító a megfelelő terminusokat használta-e a célnyelvben.

Ennek a tanulmánynak a tárgya, a magyar lézerterminológia létrehozása és közzététele eleinte a szakma belügye volt – igaz, több szakma, a fizika, az optika és az orvoslás közös területe. A magyar nyelvű terminológia egy részét a lézerszabvány kidolgozásakor szabványosították. Az, hogy ma újra fontossá vált a lézerek terminológiájával való foglalkozás, az *ELI-projekt* elindulásához köthető, amelynek keretében a nemzetközi szakmai közeg és a szakszövegfordítások megnövekedett mennyisége indokolta a nagy energiájú, atto- és femtoszekundumos, impulzusüzemű lézerek terminusainak összegyűjtését és terminológiai harmonizációját, valamint a *DictionELI* online terminológiai szótár létrehozását (Fóris et al. 2015). A tanulmány célja az így elkészült adatbázis és szótár munkálatainak az ismertetése.

2. A lézerek magyar nyelvű terminológiája

Több mint egy évtizede foglalkoztam először a „szakmai hitelesség” kérdéskörével a magyar szótárakban, ennek keretében pedig a fizika terminológiájából választottam ki szakszavakat, amelyeket magyar nyelvű köznyelvi és szaknyelvi szótárakban és lexikonokban vizsgáltam a definíciók szakmai pontossága és hitelessége szempontjából. A szótári definíciók kérdésköre vezetett el a *lézer* terminus részletes elemzéséhez. (A témáról részletesen lásd pl. Fóris 2005a, 2006a, 2006b, 2007.)

Néhány évvel ezelőtt újra aktuálissá vált a lézerek, pontosabban egy csoportjuk, a nagy energiájú, atto- és femtoszekundumos lézerek terminológiájának a vizsgálata, de már nem csak a magyar nyelvű elnevezések és a fogalmi rendszer

vizsgálata, valamint a megfelelő szótári definíciók megadása miatt, hanem immár a kétnyelvű (magyar és angol nyelvű) dokumentáció terminológiájának az összegyűjtése, a szövegek fordíthatóságának a megkönnyítése szempontjából.

A lézerfizika terminológiájának létrehozása a lézerek felfedezésével egy időben kezdődött meg, több mint fél évszázaddal ezelőtt. Lézerfizika témában több angol nyelvű (terminológiai) szótár található a weben. Az egyik legjelentősebb angol nyelvű enciklopédia, a *The Encyclopedia of Laser Physics and Technology* (web1), amely a fotonika, a lézertechnológia, az optikai szálak, az optikai adatátvitel és az általános optika területéről tartalmaz 650 szócikket (címszavakat definíciókkal). Ez az eredetileg Rüdiger Pascotta által készített kétkötetes enciklopédia online, ingyenes verziója. Ugyanezen a honlapon találjuk az *RP Photonics Encyclopedia*-t (web2), továbbá útmutatót a legújabb lézertermékekhez és egy lézeres témájú blogot. A lézereket és lézeralkatrészeket gyártó cégek gyakran tesznek ki a honlapjukra kisebb glosszáriumot, szótárt (pl. web3, web4), de találunk sebészek számára készült 27 oldalas angol nyelvű értelmező szótárt is (web5).

2.1. Tudománytörténeti előzmények

Az 1960-ban megépített új típusú fényforrást angol nyelven *laser*nek, oroszul *OKG*-nek nevezték el. Az angol szó a „Light Amplification by Stimulated Emission of Radiation” [fényerősítés a sugárzás kényszerített emissziójával] angol nyelvű kifejezésből létrejött betűszó. Az eredeti kifejezés folyamatot jelöl, a *laser* terminus pedig egy eszközt. Az angoltól átvett *laser* szó a magyarban kiejtés szerinti átírással, *lézereként* terjedt el. A több magyar szótárban (pl. ÉKsz.²) fellelhető információval ellentétben a magyar *lézer* szó nem betűszó, hanem angol eredetű jövevényszó. A köznyelvi szótárakba javasolt definíció szerint pedig a lézerek „olyan mesterséges fényforrások, amelyek nagy koherenciafokú fényt sugároznak ki” (Fóris 2005a: 53).

Az első lézer megépítését követően a lézerek általánosan elterjedt eszközök lettek nemcsak a tudományban, hanem a mindennapi gyakorlatban is. Az előállításukra vonatkozó részleteket tartalmazó amerikai és szovjet publikációk megjelenése után két évvel már megkezdődtek a magyar lézerkutatások, és ugyanabban az évtizedben az alkalmazásokat előkészítő kutató-fejlesztő munkák. Ezzel együtt vált szükségessé a fizika, ezen belül az optika terminológiájának a továbbfejlesztése, az új tudományterület saját terminológiájának a kidolgozása (e folyamat leírása Kozma László egyetemi tanár, fizikus szóbeli közlése alapján történt, lásd Fóris 2005b).

A lézerekkel kapcsolatos magyarországi felfedező (alap-) és célzott (alkalmazott) kutatásokban a Központi Fizikai Kutató Intézet (ma: MTA Wigner Fizikai Kutatóközpont, KFKI), a Szegedi Tudományegyetem és a Budapesti Műszaki Egyetem kutatói vettek részt, a gyártásban és alkalmazásban pedig a Magyar Optikai Művek és a Medicor munkatársai, valamint a közvetlen felhasználásban érdekelt Budapesti II. Sz. Sebészeti Klinika orvosai. Ezek az intézetek a kutatás-fejlesztés kérdései mellett figyelmet fordítottak az új tudományág széles körben

való elfogadtatására, közismertté tételére, és e népszerűsítő, ismeretterjesztő munka részeként kezdték meg a fogalmak meghatározását, a magyar nyelvű terminusok megalkotását és ezeknek elsősorban a fizika, továbbá a műszaki és orvosi területek terminológiai rendszerébe illesztését.

A nemzetközi fórumokon angol, valamint orosz nyelven publikálták a kutatási eredményeket; a hazai környezetben magyar nyelven folyt (és folyik azóta is) a laboratóriumi munka, az oktatás, az ismeretterjesztés és népszerűsítés, valamint az alkalmazás előkészítése. A tudományos eredmények nyilvános bemutatására és a terminológiai javaslatok, ajánlások ismertetésére és megvitatására az MTA illetékes szak- és munkabizottságainak és az MTESZ (Műszaki és Természettudományi Egyesületek Szövetsége) tagegyesületeinek (Eötvös Loránd Fizikai Társulat, Optikai és Filmtechnikai Egyesület) szakmai fórumai és lapjai (*Acta Physica Hungarica*, *Magyar Fizikai Folyóirat*, *Fizikai Szemle*) biztosítottak lehetőséget. Ezzel lehetővé vált a két terület – a tudományos és az alkalmazói – egységes szemléletének és magyar nyelvű terminológiájának a kialakítása. Ezzel egy időben kezdték el a magyar lézerszabvány kidolgozását a Szabványügyi Hivatal (ma: Magyar Szabványügyi Testület) vezetésével. Ezek a munkák megfelelő keretet biztosítottak a terminológiai munkákhoz, mivel a szabványosítás folyamata egyben egységesítést (fogalmi és terminológiai egységesítést) is jelentett, a szabványok pedig tartalmazták a fontosabb magyar nyelvű terminusokat és ezek definícióit. A lézerszabvány előkészítő tárgyalásaiban a felsorolt intézmények képviselői rendszeresen részt vettek. Ezek között a szakmai-intézményes keretek között – közmegegyezés alapján, a vezető kutató, fejlesztő és alkalmazó intézmények, a tudomány és alkalmazás nemzetközileg elismert művelőinek véleménye alapján – kodifikálták a szabványban rögzített terminusokat.

Maga az MSZ EN 60825-1 számú, „Lézergyártmányok sugárbiztonsági előírásai” című magyar szabvány glosszáriuma nyolcvan címszót tartalmazott, és a lézer fogalmát a következőképpen határozta meg: „Bármely eszköz, amely elektromágneses sugárzás előállítására vagy erősítésére készíthető, elsődlegesen szabályozott stimulált emisszió folyamatával, a 180 nm – 1 mm hullámhossz tartományban” (MSZ EN 60825-1 2000: 13).

A lézerek felfedezését követően egymás után jelentek meg korábban nem ismert új fogalmak a lézerekben lejátszódó folyamatok leírására, új elemek, alkatrészek megnevezésére, a lézerfény különleges kölcsönhatásainak a leírására; valamint új eszközök, új eljárások születtek. Az új terminusokat többféleképpen hozták létre, a szóképzés szokásos módjaival, például szóösszetétellel (*szilárdtest-lézer*, *gázlézer*, *folyadék-lézer*, *festéklézer*, *félvezető lézer* stb.). Törekedtek arra, hogy felhasználják a már létező, a fizika terminológiai rendszerében meghonosodott terminusokat, ha az azok által jelölt fogalmak megfeleltethetők voltak a lézerfizika fogalmainak. Ennek megvalósítása sok esetben a fizika fogalom- és terminológiai rendszerének bővítéséhez vezetett. Például: *energia*, *foton*, *sávzélesség*, *lecsengési idő*, *jósági tényező*, *spektrum (színkép)*, *spektroszkópia*. Új fogalmak esetében természetesen új terminusokat is létrehoztak. Az új terminusok létrehozásakor a terminusokkal szemben korábban kialakult követelmények (szemléletesség, magyaros hangzás, rendszeralkotó képesség stb.) meghatározó

szerepet játszottak. Így létrejött új terminusok például: *kicsatolótükrök*, *pumpálási-energia-küszöb*, *frekvenciakétszerezés*, *fényerősítő*. Az esetek többségében a magyar terminus megalkotását megelőzte az idegen nyelvű (főként angol) terminus kialakulása, és kézenfekvő lett volna akár ezek gyors átvétele, mégis, ahol csak lehetett, az önálló magyar terminológiai rendszer bővítése folyt.

2.2. AZ ELI-projekt: nagy energiájú, atto- és femtoszekundumos, impulzusüzemű lézerek

A lézerek egy csoportjának, a nagy energiájú, atto- és femtoszekundumos, impulzusüzemű lézerek terminológiájának összegyűjtésére az indíttatást az úgynevezett ELI-projekt magyarországi részprojektjének az elindulása adta. Az ELI (Extreme Light Infrastructure, részletesen lásd: www.eli-laser.eu) projekt az európai kutatási nagyberendezések tervezett generációjának a része, amelyet az Európai Kutatási Infrastruktúrák Stratégiai Fóruma (ESFRI) fog össze. „Az ELI a világ első olyan létesítménye lesz, amely a fény és az anyag kölcsönhatásának vizsgálatát minden eddiginél nagyobb intenzitások mellett teszi lehetővé, akár az úgynevezett ultrarelativisztikus tartományban is. Ezzel új utak nyílnak majd meg a fizikában, valamint olyan új technikai fejlesztéseket is megalapozhat, mint amilyen a relativisztikus mikroelektronika és a kompakt (asztali méretű) lézeres részecskegyorsítók. Az ELI az anyagtudomány, az orvostudomány és a környezetvédelem számos területére jelentős hatással lesz majd” (www.eli-hu.hu).

Az utóbbi fél évszázadban a lézerek kutatása, fejlesztése, alkalmazása nagyon széles körűvé vált, és a lézerkutatásnak is számos új ága alakult ki. Egyetemi tanszékek, intézetek, kutatóintézetek, magáncégek foglalkoznak világszerte lézerkutatással és -fejlesztéssel, valamint a lézerek alkalmazásának a kérdéseivel. A magyar lézerfizikai kutatások a világ élvonalába tartoznak, és az Európai Unióban kiemelt szerepet játszanak. A magyar lézerfizikusok a kutatás és fejlesztés élvonalában dolgoznak, ennek köszönhetően vált Magyarország a nemzetközi „szuperlézer”-projekt (ELI-projekt, www.eli-hu.hu) egyik központjává.

Az ELI-ALPS (ELI: Extreme Light Infrastructure, ALPS: Attosecond Light Pulse Source, ELI-ALPS: ELI Attoszekundumos Fényimpulzus Forrás) kutatóközpont első fázisa Szegeden készült el 2013 és 2017 között, ünnepélyes keretek között nyitották meg 2017. május 23-án. A még épülő berendezés egy olyan, kompakt és nagy fényességű fotonforrás lesz, amely három nagy részből és több kisebb részből fog állni; a lézerforrások elsődleges célja, hogy rendkívül rövid, attoszekundumos fényimpulzusokat hozzanak létre velük. Rendeltetése, hogy „ultrarövid impulzusokat szolgáltató fényforrások széles skáláját – különös tekintettel a koherens extrém-ultraibolya (XUV) és röntgensugárzásra, valamint az attoszekundumos impulzusokra – tegye hozzáférhetővé a nemzetközi tudományos közösség különböző felhasználói csoportjai számára”, illetve feladata „a nagy csúcsintenzitású és nagy átlagteljesítményű lézerek tudományos és technológiai fejlesztésének elősegítése” (www.eli-hu.hu).

A beruházás nagyszámú munkahelyet teremt, számos laboratóriumnak és műhelynek ad otthont, ahol kutatók, magasan képzett technikai személyzet, mérnökök és más kiszolgáló személyzet dolgozik a jövőben. Ennek következtében várhatóan még tovább növekszik a többnyelvű dokumentáció mennyisége, köztük a PhD-disszertációk száma – e többnyelvű dokumentumok létrehozását segítheti a megfelelően dokumentált terminológia. Az ELI-ALPS főbb kutatási és alkalmazási területeiként az alábbiakat jelölik meg: vegyértékelektron-vizsgálatok, atomtörzsielektron-vizsgálatok, 4D-s képalkotás, relativisztikus kölcsönhatások, biológiai, ipari és orvosi alkalmazások.

Magáról a berendezésről a következőket tudjuk meg a honlapról: „A Szegeden épülő ELI-ALPS a terahertzestől a röntgentartományig terjedő, egyedülállóan széles spektrumtartományt átfogó berendezés lesz. Femtoszekundumos, infravörösközeli, korábban nem előállított lézerpulzusok fognak több másodlagos forrást vezérelni, köztük terahertzes, közép infravörös, ultraibolya, extrém-ultraibolya és röntgenimpulzusokat előállítani. E »villanások« időtartama a hullámhossztól függően a néhány pikoszekundumostól (10^{-12} s) a femtoszekundumoson (10^{-15} s) keresztül egészen az attoszekundumosig (10^{-18} s) is terjedhet, ezzel teremtve különleges kutatási körülményeket” (www.eli-hu.hu).

Az Európai Bizottság felismerte, hogy a fotonika kulcsszerepet játszik a társadalom előtt álló kihívások megoldásában, és kulcsfontosságú területnek nyilvánította a Horizon 2020 programban. Európában igen magas a fotonika területén dolgozók száma, Magyarországon azonban az egyetemekre, kutatóintézetekre és partnereikre nézve alig néhány száz főre korlátozódik a fotonikával foglalkozók létszáma: „Európán belül mára összesen 5000-nél is több vállalat közel 300.000 alkalmazottja foglalkozik a témával. Európa fotonikai ipara piacvezető számos fotonikai ágazatban, többek között az ipari lézertechnológiák és a kutatási célú lézeres nagyberendezések területén” (<http://www.u-szeged.hu/tamop411c0005-index>).

A Szegedi Tudományegyetem Optikai és Kvantumelektronikai Tanszéke a TÁMOP-4.1.1.C-12/1/KONV-2012-0005 „Ágazati felkészítés a hazai ELI-projekttel összefüggő képzési és K+F feladatokra” című projekt keretében 2013 és 2015 között oktatásfejlesztést végzett a lézerműködés alapjai, valamint az atto- és femtoszekundumos lézerek területén. Az elkészült tananyagok a tanszék honlapján hozzáférhetők: <http://opt.physx.u-szeged.hu/>. Ennek a projektnek a részét képezte egy terminológiai adatbázis és a DictionELI szótár létrehozása is. A TÁMOP-projekt célja volt többek között a Lézertechnikai Platform és a Lézerfizikai Oktatási Klaszter megalapítása, kiemelt szakmai célja pedig „az ELI-ALPS-hoz köthető, lézereken alapuló kutatási módszerek és fényforrások megismertetése a hazai élő és élettelen természettudományi területeken dolgozó kutatókkal”. A projekt konzorciumának feladata volt „a partnerintézményeiben folyó, a lézeres területhez kötődő felsőoktatási magyar és idegen nyelvű képzések korszerűsítése és az ágazati munkaerő-piaci igényekhez igazítása”.

3. A lézerágazati terminológiai szótár létrehozása

Modern terminológiai módszerek alkalmazásával indítottuk el azt a pilotprojektet, amelynek célja a lézerágazat magyar és angol terminológiájának összegyűjtése, harmonizálása és nyilvános közzététele volt. A lézerfizika terminológiai fejlesztése a „szuperlézer”-projekt keretében a 2.2. pontban bemutatott projekt egyik részfeladata volt.

A lézerágazati terminológiai munka szakemberek és nyelvészek együttműködésében valósult meg, konkrétan lézerfizikusok és terminológusok végezték és koordinálták a munkákat, és tették közzé az eredményeket. Az együttműködő partnerek a szakmai oldalról a Szegedi Tudományegyetem Fizikus Tanszékcsoportja, a nyelvészeti oldalról pedig a Károli Gáspár Református Egyetem Terminológiai Kutatócsoportja. Nyelvészeti részről a projektnek hat résztvevője volt: Fóris Ágota (KRE TERMIK), Papp Eszter (LEG Zrt. és KRE TERMIK), Sermann Eszter (SZTE és KRE TERMIK), Faludi Andrea (LEG Zrt. és KRE TERMIK), Nagy Eszter (MSZT és KRE TERMIK), Petrányi Adrienn (KRE TERMIK) – az utóbbi három kolléga még terminológus hallgatóként végzett az első évfolyamban. A szakmai lektorok: Almási Gábor (PTE, Pécs), Erdélyi Miklós, Horváth Zoltán, Kovács Attila és Makra Péter (SZTE, Szeged), Klebniczki Miklós (KEFO, Budapest), Barócsi Attila és Maák Pál (BMGE, Budapest), Czitrovszky Aladár és Veres Miklós (SZFKI, Wigner FK, Budapest) voltak. Az ötletgazda és a szakmai tanácsadó Osvay Károly (SZTE, Szeged), a projektmenedzser Maróti Péter (SZTE, Szeged). Az adatbázis programozásáért Havasi Ferenc (SZTE, Szeged) volt felelős.

A szövegfeldolgozás és kézi terminuskivonatolás, majd pedig a többkörös szakmai ellenőrzés időigényes volta miatt a projekt másfél évig zajlott. A projekt részeredményeiről több konferencián is beszámoltunk (Fóris–B. Papp 2015, 2016).

3.1. A munkamódszer, a vizsgálatok korpusza, az adatok felvétele

A lézerágazati szótárt, a „DictionELI”-t, a terminológiában (pontosabban a terminológiamenedzsment területén) szokásos módszerekkel dolgoztuk ki. A munkafolyamat általános leírása a következő:

1. Elvek és módszertan megválasztása, kidolgozása. Pontosan megtervezük az adatmezőket, vagyis hogy milyen konkrét nyelvi adatokra van szükségünk. Ezeket egy Excel-táblázatban rögzítjük.
2. Kiválasztjuk azokat a szövegeket, amelyekből kigyűjtjük a terminusokat. Írott szövegek alapján dolgozunk, és fontos az, hogy eredeti szakmai szövegekből gyűjtsük ki a terminusokat. A szövegek mennyisége változó lehet, általában ajánlott nagy (legalább százezres nagyságrendű) szöveg-szónyi mennyiséggel dolgozni.
3. A szövegekből terminuskivonatolással kinyerjük a terminusokat, és beírjuk az Excel-táblázat megfelelő rovataiba. A terminuskivonatolás egyik módja lehet a gépi terminuskivonatolás (EN automatic term extraction)

különböző típusú szoftverekkel. A terminuskivonatoló néven megjelölt szoftverek számos, különböző típusú programot foglalhatnak magukba, például: 1) gyakorisági listák készítése (leggyakoribb szavak, leggyakrabban együtt előforduló szavak), 2) keresés szemantikai alapon, 3) keresés „definiáló formák” alapján (pl. olyan mint, x része y-nak). Bármelyik típusú szoftvert használja is valaki, az eredmény mindig *terminusjelöltek* megtalálása; a valódi terminusok összegyűjtése, kiválasztása pedig minden esetben emberi tudást és munkát igényel. Kis (2007) a terminuskivonatolást a tárgyszókereséshez hasonlítja, és felhívja a figyelmet arra, hogy az eredetileg angol nyelvre készített eszközök használata a magyar nyelvű szövegek esetében nem lesz hatékony, és egy olyan terminuskeresési algoritmust javasol, amely a mondat szerkezetek számítógépes elemzésére épül, és olyan formális elemek keresését használják fel benne, mint az utalószavak és a kötőszavak (ez a harmadikként felsorolt „definiáló formák” alapján való keresésre példa). A terminuskivonatolás másik módja a kézi (manuális) terminuskivonatolás (EN manual term extraction), amikor a szövegekből a módszereket és a felhasználás célját jól ismerő emberek gyűjtik ki a terminusokat. Ez a módszer ugyan lassabb, de sokkal pontosabb, mint a gépi kivonatolás.

4. Az adatok összegyűjtése után a nyelvi-nyelvészeti lektorálás következik. Ennek során a terminológusok ellenőrzik azt, hogy a táblázatba felvett szóalakok helyesírása, szóalakja megfelelő-e, nincsenek-e elütések, vannak-e szinonimák az adatok között, a kétnyelvű ekvivalensek valóban egymás megfelelői-e.
5. Ezután a szakmai lektorálás következik. Ennek során az adott szakma szakemberei ellenőrzik elsősorban azt, hogy a táblázatba felvett terminusok valóban a szakma által használt szóalakok-e.
6. Az adatbázis véglegesítése után lehet arról dönteni, hogy mire kívánjuk felhasználni az adatokat. Például készíthetünk belőlük kétnyelvű szótárt, terminológiai adatbázist, vagy betölthetjük az adatokat fordítástámogató szoftverbe.

E felsorolásnak megfelelően a munka folyamán az alábbi módon dolgoztunk.

3.1.1. Az elvek és a módszertani háttérfeltételek kidolgozása, az adatmezők megtervezése

A vizsgálatok első lépése volt a terminológiai adatbázis-építés elveinek, módszertani háttérfeltételeinek a kidolgozása, valamint a terminológia módszereinek implementálása a lézerfizika terminológiájának a területére és az alkalmazott terminológiai módszerek optimalizálása, hatékonyabbá tétele. Ennek előkészítése során a nemzetközi szakirodalomra, szabványokra, korábban létrehozott adatbázisok szerkezetére és adatmezőire, valamint a kutatócsoport előzetes vizsgálataira támaszkodtunk (pl. Cabré 1998; Kockaert–Steurs 2015).

A terminológiai adatbázis adatmezőiként a következőket vettük fel: az angol nyelvű terminus (EN term) / ennek szófaja (szófaj) / az esetleges rövidítés feloldása (rövidítés feloldása) / az angol terminus kontextusa (EN kontextus) / a magyar nyelvű terminus (HU terminus) / a magyar nyelvű szinonimák (HU szinonima) / a magyar nyelvű terminus minősítése (HU minősítés) / a magyar nyelvű terminus forrása (HU forrás) / a magyar nyelvű terminus kontextusa (HU kontextus) / egyéb információk (egyéb).

3.1.2. Szövegek kiválasztása

A „szuperlézer”-projekt során keletkezett, valamint az ahhoz kapcsolódó kétnyelvű (angol és magyar nyelvű) szövegeket elektronikus formában kapták meg a terminológusok (pdf és word formátumban); ezek a szövegek képezték a vizsgálatok korpuszát, ebből történt a kétnyelvű terminuskivonatolás.

Az ELI-projekt munkanyelve az angol nyelv, ezért a résztvevők általában angolul írták meg a kutatás-fejlesztés során készített dokumentumokat (jogi, műszaki, tudományos szövegeket), de a dokumentációt két nyelven kell(ett) elkészíteni: angol és magyar nyelven. Ezek a – lézerfizika témájú, az ELI-projekthez kapcsolódó – angol nyelvű szövegek és magyar nyelvű fordításaik szolgálták a terminuskivonatolás forrásául.

Ebben az esetben a forrásnyelv az angol volt, a célnyelv a magyar. Pontosabban az angol szövegekre a „forrásnyelv” terminus helyett talán szerencsésebb a „kiinduló nyelv” terminus használata, mivel a szövegeket nagyjából nem angol anyanyelvűek írták, hanem az angol nyelvet tudományos munkanyelvként használó különböző nemzetiségű és anyanyelvű kutatók. (Ezek a kutatók többnyelvű beszélőnek tekinthetők, hiszen többnyire angol nyelvű szakirodalmat olvasnak, és rendszeresen vesznek részt külföldi ösztöndíjakon, tanulmányutakon, nemzetközi kutatócsoportokban.) A magyar nyelvű szövegek fordítás eredményeként jöttek létre. A szövegek fordítói nem fizikusok (nem a szakterület szakemberei), hanem jórészt fordítóirodáknak dolgozó *fordítók*. A szövegeket azonban – többségében – fizikus szakemberek ellenőrizték. A terminológiai munkák során általában törekszünk arra, hogy eredeti, anyanyelvi beszélők által írt szövegekből gyűjtsük ki a terminusokat (lásd pl. Zauberga 2005). Ebben az esetben sem a kiinduló nyelv, sem a célnyelv esetében nem így történt: az angol nyelvű szövegeket nem anyanyelvi beszélők, igaz, *a szaknyelvet napi szinten használó szakemberek* írták, a magyar nyelvű szövegek pedig fordítói munka eredményeként jöttek létre – de ideális, angol, illetve magyar anyanyelvű szakemberek által írt eredeti szövegekhez ebben a témában nem tudunk volna hozzájutni. Emiatt a munkamódszerek megváltoztatása szükségszerű volt, hiszen a szövegek keletkezése és felhasználása különbözik a korábban megszokottaktól. Az így felhasznált szövegek párhuzamos szövegeknek tekinthetők, ezekből történt tehát manuális módszerrel a terminuskivonatolás.

A feldolgozott angol és magyar nyelvű szövegek megközelítőleg 130000 szövegszót tartalmaztak, ezen kívül 5 angol és magyar nyelvű téziszűzetet kivona-

toltunk (ez azért tűnt kézenfekvőnek, mert mindegyik a nagy energiájú lézerek témakörében született PhD-értekezések angol és magyar nyelvű összefoglalója [tézise] volt). A szövegek többségében folytonos szövegek, bennük ábrákkal és táblázatokkal.

Illusztrációként egy rövid részletet idézek itt az egyik feldolgozott angol és magyar nyelvű szövegből:

(1) “Based on these results DEP USZ and LLG together have developed a 2-beam interferometric multiplexing scheme which has been tested by a 60 mJ amplifier and which multiplied the single beam energy by $\sim 70\%$ [6.8]. Application of this scheme for the planned 100 mJ amplifier and for the back-to-back amplifier module of 200 mJ energy would result in energies in excess of 150 mJ and 300 mJ, respectively.”

(2) „Ezekre az eredményekre alapozva a DEP USZ és az LLG közösen olyan kétsugaras interferometrikus multiplexelési sémát fejlesztett ki, amelyet egy 60 mJ-os erősítővel teszteltek, és amely az egyetlen nyaláb energiáját $\sim 70\%$ -kal növelte [6.8]. A séma használata a tervezett 100 mJ-os erősítővel és a 200 mJ-os back-to-back erősítőmodullal 150 mJ-t, illetve 300 mJ-t meghaladó energiákat eredményezne.”

3.1.3. Terminuskivonatolás

A kétnyelvű terminuskivonatolás manuálisan történt, az adatokat Excel-táblázatban rögzítettük. Ennek folyamata a következő volt:

- forrásnyelvi terminusjelölt kiemelése a forrás megjelölésével,
- definíció kigyűjtése (ha van a szövegekben),
- célnyelvi terminusjelölt(ek) kiemelése a forrás megjelölésével,
- több célnyelvi alternatíva esetén ellenőrzés referenciamunkákban (lézer-fizikus szakértők bevonásával).

Végeredményként 5200 terminológiai egységet tudtunk elkülöníteni, ezek angol és magyar nyelvű terminusait vettük fel a szótárba.

Definíciókat a párhuzamos szövegekben csak elvétve találtunk. Ezek pótlására olyan angol nyelvű fizikatankönyveket kerestünk, amelyeket magyarra is lefordítottak. Sajnálatos módon azonban az általunk vizsgált tankönyvek is alig tartalmaztak szabályos definíciókat. (A TÁMOP-projekt egyik része volt a tananyagkészítés is. A projekt zárókonferenciáján, 2015 júniusában javaslatként megfogalmaztuk, hogy az oktatási segédanyagok készítésénél a szerzők törekedjenek arra, hogy a tananyagokban minél több szabályos definícióval értelmezzék az új fogalmakat.)

Nagyobb hasznát vettük a terminusok kontextusának: szinte minden esetben meg tudtuk jeleníteni a terminust a szövegkörnyezetben. A terminusok kategóriája a magyar nyelvű adatok esetében volt különösen fontos, például: *új, javaslat, jóváhagyott*. Az 1. táblázatban mutatok egy példát arra, hogy az adatokat milyen módon vettük fel (ez már a végleges változat).

Mivel a terminusok jelentéstani egységek (lexémák), morfológiai szempontból pedig heterogén nyelvi egységek, ezért egyaránt felvettünk ortográfiai szavakat, rövidítéseket, többszavas kifejezéseket, vegyjeleket és mértékegységeket, de nem vettünk fel például függvényeket és képleteket.

1. táblázat. Két példa az adatbázisból

EN terminus	szófaj	rövidítés feloldása	EN kontextus	HU terminus	HU szinonima	HU minősítése	HU forrása	HU kontextus
HR	rövidítés	high repetition rate	ELI-ALPS will host two high harmonic generation beamlines. The first is a 100-kHz source driven by the HR and the second a 1 kHz source driven by the SYLOS laser system.	HR	nagy ismétlési frekvenciájú	jóváhagyva	ELI_84_2014_03.2_7_dzs_DP_VK.docx	Az ELI-ALPS-ban két magas-harmonikus nyaláb kap majd helyet. Az első 100 kHz-es forrás, amit a HR, a másik 1 kHz-es forrás, amit a SYLOS-rendszer vezérel.
inhomogeneous imaging electric field	főnév		The middle part of the spectrometer consists of conically shaped, gold-plated aluminum electrodes that generate the inhomogeneous imaging electric fields used to observe on one side a 2D projection of the electrons/ions momentum distribution and on the other side to record the ion time of flight on a hexagonal delay line anodes (Roentdek HEX80).	inhomogén képalkotó elektromos tér		jóváhagyva	ELI_84_2014_04.1_13_dzs (1)	A spektrométer középső része kúp alakú, aranybevonatú alumínium-elektrodákból áll, amelyek az egyik oldalon az elektronok/ionok lendületeloszlására vonatkozó 2D-s vetületének megfigyelésére, a másik oldalon pedig az ionok repülési idejének hexagonális késleltető vonalú anódokon (Roentdek HEX80) történő regisztrálására használt inhomogén képalkotó elektromos teret hozzák létre.

3.1.4. Nyelvi lektorálás

A nyelvi-nyelvészeti lektorálást a projekt nyelvész résztvevői végezték. Ebbe beletartozott annak ellenőrzése, hogy nincsenek-e elütések a szövegben, a helyesírási kérdések ellenőrzése, egységesítése, például vannak-e különböző írásmóddal írt terminusok, és ha igen, ezeket megtartsuk-e, vagy válasszunk-e ki egyetlen alakot közülük? A magyar nyelvű adatokban a leggyakoribb ilyen kérdés az egybeírás, különírás vagy kötőjellel írás kérdése. Mivel több esetben kaptunk olyan szövegeket, amelyekben a korrektúrajelek is benne voltak (több esetben errátummal ellátva), már a munkafolyamat során lehetőségünk volt ellenőrizni, hogy mely terminusok nem használatosak a szaknyelvben, és ezeket javítottuk a helyes megoldásra.

3.1.5. Szakmai lektorálás

A szakmai ellenőrzést a lézerfizikus szakértők végezték. A projekt résztvevői között egyenletesen osztottuk el a terminusokat, ők voltak, akik ellenőrizték és jóváhagyták vagy javították őket.

3.1.6. Az adatbázis véglegesítése

Az adatbázist véglegesítettük (vagyis a hiányzó adatokat pótoltuk, a nem megfelelő kontextusokat kicseréltük), és több javaslatot tettünk a felhasználására vonatkozóan, például:

- Javasoltuk, hogy az angol és magyar nyelvű adatokat tegyük közzé két-nyelvű lézerterminológiai szótárként, ingyenesen, online formában.
- Javasoltuk központi szerverrel működtetett fordítástámogató szoftver beszerzését a projekt résztvevői számára, és az összegyűjtött adatok terminológiai adatbázisba történő feltöltését. Ennek használatával már a szövegek megírásakor lehetne ellenőrizni, hogy az elfogadott terminusokat használják-e a szövegírók, illetve az új terminusokat is lehetne rögzíteni. A szoftver használata a fordítások minőségének ellenőrzésében is hasznos volna, mert össze lehetne vetni az elkészült fordított szövegek terminológiáját az adatbázisban levő adatokkal, ami gyorsabbá és egyszerűbbé tenné a lektorálási folyamatot.

3.2. A lézerterminológiai szótár, a DictionELI

Maga a *DictionELI*² címmel elkészült online *lézerterminológiai szótár* 2015. június 1-től érhető el a <http://dictioneli.stepp.hu> honlapon. A kétnyelvű szótár a terminológiai adatbázis angol és magyar terminusait tartalmazza szófaji besorolásokkal és kontextusokkal, összesen 5200 terminust.

A terminológiai adatbázis elkészítése jelentette az alapot a lézerterminológiai szótár elkészítéséhez. A kétnyelvű, angol–magyar szótárban szereplő terminusokat az informatikus szakemberek a terminológiai adatbázisból nyerték ki. A szótár online felületének kialakítását, az adatok programozását Havasi Ferenc (SZTE) vezetésével végezték. A szótárba egyelőre csak a kétnyelvű ekvivalensek kerültek bele (a grammatikai információkkal egyetemben).

A szótárban nyilvánosan közzétett adatok tehát az egész munkának csak egy részét tartalmazzák. Reményeink szerint a többi, jelenleg még hiányos adat felvételét folytathatjuk a jövőben.

A kétnyelvű szótár megjelenése a magyar nyelvű terminológia szempontjából jelentős előrelépés, hiszen az ellenőrzött, nyilvánosan közzétett terminológia az előfeltétele annak, hogy a magyar nyelvű szakszövegek írói, illetve az angol nyelvű szövegeket magyarra fordítók egységes magyar terminológiát használjanak.

3.3. Néhány megjegyzés és példa

A különböző írásmódú vagy különböző magyar ekvivalenssel rendelkező terminusokat a fogalom különbözősége esetén külön egységként kezeltük (hiszen ezek homográfok). Azt többnyire csak szakember tudja megállapítani, hogy ilyen esetekben azonos vagy különböző fogalmakról van-e szó (pl. az angol *laser* szó megfelelői magyarul *lézer*; illetve *lézerrendszer*).

Szófaji megjelölésként az alábbi kategóriákat vettük fel: *főnév*, *melléknév*, *ige*, *igenév*, *melléknévi igenév*, *rövidítés*, *mértékegység*, *vegyjel*. A szó szerkezeteket nem nevesítettük külön, az összetételek nem mindegyikénél van kitöltve a szófaji besorolás.

A szakmai lektorálás előtt külön is jelöltük azokat a terminusokat, amelyek szakmai ellenőrzése szükséges volt. Például annak eldöntése, hogy különböző szóalakok közül mindegyik használatos-e, vagy csak az egyik változat, az egybeírás-különírás kérdése (pl. 'erősítő fej' – fej, amely erősít, vagy 'erősítőfej' – egy erősítőnek a feje); néhány angol nyelvű terminusnak nem volt magyar nyelvű megfelelője olyan esetekben, amikor ábrákon szerepelt a szöveg, és az ábrák felirata képfájlként szerepelt a dokumentumban, így nem lett magyarra fordítva – ezeket pótolni kellett.

A munka során a nyelvész és a fizikus kollégák figyelmét is felhívtuk arra, hogy az adatbázis, valamint a szótár elkészítésének nem az a célja, hogy „magya-

² A szótárat a szegedi lézerkutatások elindítói, Kozma László és Ketskemény István professzorok emlékének ajánlották.

rosítsuk” a lézerterminológiát, hanem az, hogy rögzítsük, hogyan szokták nevezni a szakemberek az egyes dolgokat, eljárásokat stb. Ha angolul szokták megnevezni, akkor angolul vagy részben angolul kerül bele az adatbázis magyar nyelvű oszlopába is (pl. *CCD chip* – *CCD chip*). Ha háromféleképpen hívják, és ezek elterjedt megnevezések (tehát szinonimákat használnak), akkor többnyire mindhárom szóalakot felvettük. Előfordul, hogy angol és magyar nyelven is használatosak szinonimák, például az angol *picosecond OPCPA* (*optical parametric chirped pulse amplification*) kifejezés angol szinonimája *picosecond optical parametric chirped pulse amplification*, magyar nyelvű ekvivalense *pikoszekundumos OPCPA-erősítő*, ennek magyar szinonimája *pikoszekundumos optikai parametrikus fázis-modulált impulzuserősítő*. Önkényesen nem szabványosítottunk, és ezt a szakemberektől sem kértük. Kivétel volt ez alól például az angol *absorber region* terminus, amelynek a szövegekben háromféle magyar megfelelője szerepelt: *elnyelési tartomány*, *elnyelő tartomány*, *hőelnyelő tartomány*. Ezek közül a végső változatba csak az *elnyelési tartomány* terminus került ekvivalensként. A *mass flow* magyarul *tömegáramként* és *tömegarányként* is szerepelt a szövegekben, de ezek közül csak a *tömegáram* a helyes. Az *accumulated* melléknév a szövegekben két ekvivalenssel szerepelt: *halmozott* és *felgyűlt*, de a végső adatbázisba már csak a *felgyűlt* ekvivalens került be. Az *amplifier head* főnévnek a szövegekben négyféle ekvivalense szerepelt: *fej*, *erősítő*, *erősítő fej*, *erősítőfej*. Az *amplifier headet* két külön címszóként vettük fel: az egyik esetben *fej*, a másik esetben *erősítő fej* a megfelelője.

Az eddigi, nyelvészek által feltett kérdések szinte mindig arra vonatkoztak, hogy milyen új terminusokat „csináltunk”. A terminológiai munka során ritkán van szükség új terminusok létrehozására, azokat általában a szakemberek maguk hozzák létre napi munkájuk során; így ebben az esetben sem hoztunk létre új terminusokat. A napi munka során, illetve a magyar nyelvű szövegek létrehozásakor tehát maguk a szakemberek alkotják meg a szükséges új magyar szakszavakat; erre jó példa az angol *chirped mirror* terminus két magyar nyelvű ekvivalense, amelyet két különböző forrásból gyűjtöttünk: *fázismoduláló tükör* (az eszköz funkciója alapján), illetve *csörpölt tükör* (az angol szó „magyarosított” kiejtéssel és írásmóddal). Az angol *chirp* szó más összetételben is megjelenik: a *linear chirp* magyarul a *lineáris csörp* nevet kapta, a *negative chirped* terminusnak magyarul két elfogadott szinonimája van: *negatívan fázismodulált* és *negatívan csörpölt*.

Elmondható tehát, hogy a tudományos kommunikációt támogató munkálatok során a terminológusnak – néhány különleges esetet kivéve – nem tartozik a feladatkörébe sem új terminusok létrehozása, sem azok kodifikációja, mivel mindkét feladatot a tudományos feladatokkal foglalkozó szakemberek végzik. A terminusok kodifikációja tudományos publikációkban, tankönyvekben, PhD-tézisekben és újabban tudományos-ismeretterjesztő blogokon történik. A terminológusok feladata elsősorban az, hogy az adott tudományos diskurzusközösségen kívül segítse elő a már kodifikált terminusok terjesztését, ezzel segítve a fordítók és a más szakmai diskurzusközösséghez tartozók munkáját.

4. Összefoglalás

A lézerfizika magyar nyelvű (anyanyelvi) terminológiájának összegyűjtése, harmonizálása és közzététele a szakemberek és nyelvészek együttes munkájaként valósult meg az itt bemutatott projektben. A lézerágazati terminológiai szótár létrehozása olyan pilotprojekt, amelyben lehetőségünk volt annak megvalósítására, hogy a fizika egy ágazata – a nagy energiájú, atto- és femtoszekundumos, impulzus-üzemű lézerek terminológiai harmonizációját szakemberek és nyelvészek együttműködésében, együttesen végezzük el.

Terminuskivonatolással létrehoztunk egy 5200 terminológiai bejegyzésből álló terminológiai adatbázist, majd az ebben szereplő adatok közül az angol és a magyar nyelvű terminusokat (a hozzájuk tartozó grammatikai információkkal együtt) egy online szótárban tettük közzé.

Az itt bemutatott munkák gyakorlati haszna azonban csak akkor érvényesül, ha valóban használják, és folyamatosan karban is tartják az elkészült adatbázist, ennek megfelelően azt minden további fordításhoz fel kell használni, és bővíteni kell. Segítségével gyorsabbá és olcsóbbá válnak a fordítások, mivel nem kell újra megkeresni a helyes magyar ekvivalenseket, ennek köszönhetően csökken az ár és a fordításhoz szükséges idő, ugyanakkor nő a konzisztencia a korábbi fordításokkal, javul a minőség, hiszen garantálható, hogy az új fordításokba a már javított terminusok kerüljenek, mindezt akkor is, ha a fordító személye munkáról munkára nem azonos, vagy ha a nagy mennyiség és rövid határidő miatt több fordító között kell szétosztani a munkát.

SZAKIRODALOM

- VII Terminology Summit. Social Media and Terminology work. Proceedings.* 2014. Termcat, Barcelona. http://www.termcat.cat/docs/AET/Pdf/VII-Cimera-AET-2014_Actes.pdf.
- Ábrányi Henrietta 2015. Fordítási környezetek. In: Horváth Ildikó (szerk.): *A modern fordító és tolmács.* ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 147–60.
- Cabré, Maria Teresa 1998. *Terminology. Theory, Methods and Applications.* (Terminology and Lexicography Research and Practice I). John Benjamins, Amsterdam, Philadelphia.
- Demeczky Jenő. 2008. Terminológia a szoftveriparban. *Magyar Terminológia* 1/2: 189–204.
- Eito-Brun, Ricardo 2016. Design of an Ontologies for the Exchange of Software Engineering Data in the Aerospace Industry. In: Ngonga Ngomo, AC. – Křemen, P. (eds.): *Knowledge Engineering and Semantic Web. KESW 2016. Communications in Computer and Information Science.* Vol 649. Springer, Cham.
- Galinski, Christian – Weissinger, Reinhard 2010. Terminológiai szabványosítás és fordítási szabványok. (Fordította: B. Papp Eszter.) *Magyar Terminológia* 3/1: 8–20.
- Fóris Ágota – Faludi Andrea 2017. A dokumentáció és a dokumentummenedzsment kapcsolatai, összefüggései a terminológiával és a fordítói gyakorlattal. *Fordítástudomány* XIX/2: 25–39.
- Fóris Ágota 2005a. A szakmai hitelesség kérdése a magyar köznyelvi szótárakban. *Magyar Nyelv* 101: 51–65.
- Fóris Ágota 2005b. *Hat terminológia lecke.* Lexikográfia Kiadó, Pécs.
- Fóris Ágota 2006a. A szótári információk és a szaknyelvi normák viszonya. *Magyar Nyelvőr* 130: 49–59.

- Fóris Ágota 2006b. Hitelesség, pontosság, aktualitás: a szaklexika szótári rögzítésének néhány kérdése. In: Magay Tamás (szerk.): *Szótárak és használóik*. (Lexikográfiai füzetek 2.) Akadémiai Kiadó, Budapest, 35–55.
- Fóris Ágota 2007. A terminológiai fejlesztés feladatai: a műszaki-tudományos terminusok rendszerezése. *Magyar Nyelv* 103: 55–66.
- Fóris Ágota – B. Papp Eszter 2015. Creating an English-Hungarian Termbase for Laser Physics. The DictionELI. *Terminologija* 22: 26–38.
- Fóris Ágota – B. Papp Eszter 2016. Lézerágazati terminológiai szótár létrehozása. In: Reményi Andrea Ágnes – Sárdi Csilla – Tóth Zsuzsa (szerk.): *Távlatok a mai magyar alkalmazott nyelvészetben*. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 343–52.
- Kristiansen, Marita 2014. The use of blogs to identify specialised neologisms. In: *VII Terminology Summit. Social Media and Terminology work. Proceedings*. 2014. Termcat, Barcelona, 20–52. http://www.termcat.cat/docs/AET/Pdf/VII-Cimera-AET-2014_Actes.pdf.
- Kis Ádám 2007. Automatikus terminuskivonatolás diskurzusszerkezetek segítségével. In: Pusztay János (szerk.): *A magyar mint veszélyeztetett nyelv?* BDF, Szombathely, 165–81.
- Kockaert, Hendrik J. – Steurs, Frieda (eds.) 2015. *Handbook of terminology*. John Benjamins, Amsterdam, Philadelphia.
- Tamás Dóra Mária 2015. A fordító mint terminológus. In: Horváth Ildikó (szerk.): *A modern fordító és tolmács*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 47–66.
- Varga Katalin 2015. Fordítások technikai előkészítése és utómunkája. In: Horváth Ildikó (szerk.): *A modern fordító és tolmács*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 83–96.
- Zauberga, Ieva 2005. Handling Terminology in Translation. In: Károly Krisztina – Fóris Ágota (eds.): *New Trends in Translation Studies. In Honour of Kinga Klauďy*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 107–16.
- Zetzsche, Jost 2008. *The Translator's Tool Box: a computer primer for translators*. International Writers' Group, LLC. Winchester Bay.

FORRÁSOK

2012. évi LXXXVIII. törvény – a termékek piacfelügyeletéről.
- Fóris Ágota – B. Papp Eszter – Sermann Eszter (szerk.) 2015. *DictionELI. Lézerterminológiai szótár*. Szegedi Tudományegyetem, Szeged. <http://dictioneli.stepp.hu>.
- ÉKsz²: Pusztai Ferenc (főszerk.) 2003. *Magyar értelmező kéziszótár*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Extreme Light Infrastructure (ELI) projekt: www.eli-laser.eu; www.eli-hu.hu.
- IATE: *IATE Public*: <http://iate.europa.eu>.
- ISO 860:2007 Terminology work – Harmonization of concepts and terms.
- MemoQ: (www.memoq.com)
- MSZ EN 60825-1 számú, 'Lézergyártmányok sugárbiztonsági előírásai' című magyar szabvány. 2000.
- SZTE Optikai és Kvantumelektronikai Tanszék: <http://opt.physx.u-szeged.hu/>.
- TÁMOP-4.1.1.C-12/1/KONV-2012-0005 projekt: <http://www.u-szeged.hu/tamop411c0005-index>.
- Tech-Lingua: www.tech-lingua.hu.
- web1: *The Encyclopedia of Laser Physics and Technology*. <https://www.rp-photonics.com/encyclopedia.html>.
- web2: *RP Photonics Encyclopedia*. <https://www.rp-photonics.com/glossary.html>.
- web3: <http://www.aml.engineering.columbia.edu/ntm/Glossary.html>.
- web4: <http://directedlight.com/laser-components/catalog/glossary-laser-terms/>.
- web5: Jani, Saleh J. *Glossary of Laser Terminology*. <http://americanboardoflasersurgery.org/documents/LaserRelatedTerms.pdf>.

Fóris Ágota

egyetemi docens

Károli Gáspár Református Egyetem

SUMMARY

*Fóris, Ágota***Scientific communication is laser physics.****Terminology harmonization of high energy, atto- and femtosecond pulse lasers**

The goal of this study is to describe and demonstrate, through the work of a specific project, how scientific communication can be facilitated in a lesser used language. For this purpose, this article will present the terminological harmonization of high energy, atto- and femtosecond pulse lasers that took place between 2013 and 2015, with the result of the creation of a terminology database and a terminological dictionary, containing 5,200 terminology units.

Keywords: terminological dictionary, term base, laser physics, English–Hungarian terminology dictionary for laser physics.

A süllőnevek történeti-etimológiai vizsgálata

Hosszúakás testű, izletes, szálkátlan húsú sügérféle ragadozó halak. A nembe a következők öt faj tartozik: *kősüllő* 'Sander volgensis', *északi süllő* 'Sander vitreus', *kanadai süllő* 'Sander canadensis', *tengeri süllő* 'Sander marinus' és *fogas süllő* 'Sander lucioperca', valamint egy hibrid fajta, a *fehértő* (fogas süllő ikrás × kősüllő tejes).

KŐSÜLLŐ J. Sander volgensis (VN. 6636). Zömökebb a fogas süllőnél, és jóval kisebb. Háta zöldes, kékesfekete csikok díszítik. A fogas feltűnő „ebfogai” a kősüllő szájában nincsenek meg.

1887: *kő süllő* 'Lucioperca volgensis' (HalK. 2: 670), 1897: *kősüllő* (Termtud.Közl. 339: 595), 1902: ua. (Jankó 309), 1914: ua. (RévaiLex. 12: 181), 1925: ua. (uo. 17: 222), 1929: ua. (BrehmHal. 1: 323). Alakváltozata a népnyelvi *kövisüllő* (Bálint 1: 424) és a *kűsüllő* (Kovács 17), bizonytalan adat 1542-ből a *kövi hal* (HalK. 2: 109; 1887: *kövi hal* [uo.]), amelyről Herman Ottó azt írja, hogy „alkalmasint a Lucioperca volgensis” (uo.). Más forrásokban azonban a Cobitis barbatula és a Gobio fluviatilis neve. A *kősüllő* szaknyelvi név, főnévi faji jelző áll egyszerű nemi névvel. A magyar terminus pontos megfelelője a faj ausztriai ném. *Steinschill* (VN. 6636) neve, a magyar név tükörfordítása.

Számos társneve közt a *dandár süllő* (Dankó 458) bodrogi elnevezés, más forrásban nem szerepel. Valószínűleg népetimológia eredménye, és a kősüllő *bandár* nevével függ össze. Ezt a népnyelvi *bandár* (VN. 6636; 1887: ua. [HalK. 2: 772], 1902: ua. [Jankó 309], 1908: ua. [Nyr. 37: 190], 1929: ua. 'Lucioperca volgensis' [BrehmHal. 1: 323]; N. Fonyódon és Baján ÚMTsz. 1: 333: *bandár* | Szegeden Bálint 1: 424: *bondárhal* | Körösök alsó folyásán Gyurkó 166: *bandár* 'kősüllő') nevet a nyelvjárásokból jegyezték fel. 1887-ben azt írta Herman Ottó, hogy a *bandárt* Baján némely német eredetű halász nevezi így szalagos tarkaságáról < ném. *Band* 'sáv' (HalK. 2: 772), 1919-ben Unger Emil szerint is „magyaros német név” a magyarországi német halnevek között (Unger 73). Kniezsa István pedig Beke Ödön (Hal. 33: 50) és az EtSzt. (1: 271) nyomán a magyar halnevet szláv jövevényszónak tartja; vö. szbhv. *bàndār* 'Perca fluviatilis' (SzlJsz. 75), *bandras* (Vutskits 171), *bandal*, *bandariče* (Medić 1), hv. *bandar* 'ua.' (W.). Mivel azonban csak ebben a szláv nyelvben van meg ez a hálnév (ott is 'sügér' jelentéssel), valószínűleg éppen fordítva áll a dolog, az ottani szó való a magyarból. Sem német, sem szláv eredetű tehát, hanem a magyarban elterjedt belső nyelvi fejlemény, minden bizonnyal a *bandázik*, *bandázó* szavunkból. A hálnév magyar eredetének igazolására l. még a következő néprajzi adatot 1944-ből: „*bandázik* a süllő: csoportban jár” (MNY. 40: 247).

Földrajzi névvel, az egyik fő honossági vizének, az oroszországi Volga folyónak a nevével alkották *Volga-süllő* (uo.; 1868: *volgai süllő* [Kriesch 90], 1882: ua. [Chyzer 5], 1945: *volgasüllő* [Ujld. 495]), valamint fr. *sandre du Volga* (VN. 6636; 1910: ua. 'Lucioperca volgensis' [Bull.Soc. Nat. 57: 180], 1931: ua. [Pellegrin 332]), ang. *Volga sander*, *Volga pikeperch*, amerikai ang. *Volga perch*, or. *вожжский судак*, szlk. *zubác volžský*; sv. *volgagös* (FB.), ausztriai ném. *Wolgazander* (uo.; 1798: *Wolgafander* 'ua.' [Donndorf 498], 1933: *Wolgazander* [Lukács 35]), ukr. *судак волзький* (W.) elnevezését. A *Volga-süllő* a kősüllő elavult szakirodalmi neve, nyilván a korábbi latin szaknyelvi *Lucioperca volgensis* (1789: *Lucioperca Volgenfis* [GmelinSyst.Nat. 1.3: 1309], 1828: ua. [Cuvier 1: 117]) binómen alapján keletkezett.

Ugyancsak őshonosságra utal a népnemes *orosz süllő* (1894: ua. [Vad.Versl. 7: 62]), valamint az 'orosz korcs vagy fattyú süllő' jelentéssel a ném. *russische Bastardzander* (1832: *ruffische baftardzander* 'Lucioperca volgensis' [Cuvier-Voight 2: 196]), fr. *sandre bâtarde de Russie* 'ua.' (1931: ua. [Pellegrin 332]), továbbá a cs. *сандат východní* (FB.), azaz 'keleti süllő' neve. Szintén népnévvvel alkották *tót süllő* (Dankó 485; 1887: ua. [HalK. 2: 835], 1902: *tótsüllő* [Jankó 309], 1929:

ua. 'Lucioperca volgensis' [BrehmHal. 1: 323], 1932: süllő, ha ez barna, neve: *tótsüllő* [Népr.Ért. 24: 40]; N. Bodrogekben MTsz. 2: 769 | Tihanyban Viski 51: ua.) nevét. Az a magyarázata, hogy a keszthelyi halászok úgy tudták, hogy halasításkor, a 1890-es évek elején a Balatonba került, csehországi származású süllőivadékkal került ez a hal a tóba. A *cseh süllő* (UMTsz. 1: 777; 1902: *csehsüllő* [Jankó 309]) balatoni népi elnevezés természetesen rokon a *tót süllő* névvel, a névadási szemlélet háttere ugyanaz. A Wittlingauban (ma Trebon, Csehország) működő süllőszaporítási telepről szerették be eleinte a balatoni kötelező kihelyezéshez a süllőikrát. Szintén népnévvel, etnikai preferenciával alkotott terminus a ro. *şalău armenesc* (1909: ua. [Antipa 20]), azaz 'örmény süllő' elnevezése.

A *vadsüllő* (VN. 6636; 1887: *vad süllő* [HalK. 2: 837], 1929: *vadsüllő* [BrehmHal. 1: 323]; N. Körösök Gyurkó 166: *vadsüllő* | Unger 71: ua.) a süllőnél kevésbé értékes és kisebbre növő kősüllő megkülönböztető jelzős neve. Tihanyban jegyezték le a *bockasüllő* (1904: *bocka süllő* [Vutskits 14]) terminust, az összetételben a *bocka* előtag a hal kedvelt tartózkodási helyére utal. A Balatonnál ugyanis a *bocka* (vagy *dörc*) szó jelentése halásztopográfiai gyűjtésekben 'tözeget, agyagos, kemény talaj'. A fonyódi halászok így magyarázták: „A hal a boczkán végzi összegyűvetelét, s a küen a fürdést [ívást]; boczka kemény agyag pad, se kü, se föld ...” (Jankó 326). A *tarka süllő* (Bálint 1: 424; 1887: *tarkasüllő* [HalK. 2: 764], 1929: ua. 'Lucioperca volgensis' [BrehmHal. 1: 323]; N. Szigetköz, Kovács 17: ua.) társneve a fogasnál színesebb kősüllő nyelvjárási neve. A *furkóhal* (Népr.Ért. 13: 115: ua. | UMTsz. 2: 537: ua.) a Közép-Tisza vidékén ismert név, a hal hengeres alakját írja le. „A furkóhalat olyannak tartja [ti. a tiszai halász], mint a süllőt” (uo.). *Csikos süllő* (Kovács 11) szigetközi nevének sávós, sötét-világos váltakozású hátszíne az alapja. A kősüllőnek a fogas süllőnél határozottabb, sötétebb harántcsíkjaire utal rom. *şalău vărgat* (FB.; 1909: *Lucioperca volgensis: şalău vărgat* [Antipa 19]) neve is, amelynek ugyanúgy 'csikós süllő' a jelentése.

A kősüllő latin szaknyelvi *Sander volgensis* nevét Johann Friedrich Gmelin adta 1789-ben (GmelinSyst.Nat. 1.3: 1309), színominer neve a *Lucioperca volgensis* és a *Stizostedion volgensis* (uo.). Idegen nyelvi neve az észti *jökoha* (FB.), a sügér ném. *Barsch* (EL.) névvel az ukr. *bersh* és le. *sandacz bersz* (FB.), azaz 'süllősügér', valamint a süllő orosz nevével alkotott tör. *sudak balığı* (uo.), vagyis 'süllőhal'. Társneve a törökben az *uzunlevrek balığı* (uo.), azaz 'hosszúsügér hal'. Az oroszban és a tatárban *sula* (1885: ua. 'Lucioperca volgensis' [Fisch.Z. 9: 119]) és *nodcydak*, *нодцудак* (VN. 6636; 1828: *podsulac* [Cuvier 1: 118], 1832: *podsulack* 'Lucioperca volgensis' [Cuvier-Voight 2: 196], 1855: an der Wolga *podsulak* [Arch.Nat. 1: 210]). Ugyancsak orosz társneve a *cydak-bers* (VN. 6633), azaz 'süllő-sügér', valamint a földrajzi névvel, egy tó nevével alkotott *ковжский судак* (uo.).

A Don és a Dnyeszter mentén, valamint a Dnyeper és Bug torkolatvidékén használatos or. *секреть* (RF. 139; 1828: *secreet* [Cuvier 1: 118], 1832: ua. 'Lucioperca volgensis' [Cuvier-Voight 2: 196], 1855: *sekret* am Don [Arch.Nat. 1: 210], 1856: *секреть* [Bull.Soc. 57: 339], 1888: *sekret* [Am.F. 13], 1894: ua. [Allg.Enc.Forst. 8: 502], 1903: ua. 'ua.' [Am.F. 14]) társneve megvan más szláv nyelvekben is; vö. ukr. *sekrét, sekrétyk* (SNPol. 2: 457), le. *sekret* 'Lucioperca volgensis' (uo. 1: 377). 1909-ben, a Duna-deltában a kősüllő rom. népnyelvi *sekret* (Antipa 20) nevét is adatolták. Az Aspro zingel faj le. *czop*, szbhv. *čep* (SNPol. 2: 45) névvel függ össze a kősüllő morfológiai jellegzetességére utaló ukr. *čopyk* (uo. 2: 457), *čap*, or. *čop* (RF. 138; 1856: *чопь, чонок* 'Lucioperca volgensis' [Bull.Soc. 57: 339]) elnevezése. Alakleíró név, a hal hengeres teste a névadás indítéka, a csaphoz hasonlítás alapja. Aterkült a Duna-deltában a román népnyelvbe is; vö. 1909: *chiopic, ciopic* 'ua.' (Antipa 20). Társneve még a ném. *Eiszander* (VN. 6636), ennek 'jégsüllő' a jelentése. Alapja valószínűleg az, hogy a kősüllőt télen a befagyott vizeken – léket vágva – a jég alatt is fogják.

A kősüllő *berschik* (1924: ua. [RévaiLex. 17: 222]) neve a németből való; vö. ném. *Berschik* (FB.; 1604: *Berfich, Berfick, Berfig, Berfing* [Ges.Med. 699], 1606: ua. [GesnerNom. 302], 1670: *Berfich* 'Perca' [Gesnerus red. 171], 1686: ua. [Hist.Pisc. 292], 1795: ua. [Allg.Pol-Lex. 4: 905]), 1828: *berschik* [Cuvier 1: 118], 1855: *Berfchik* [Arch.Nat. 1: 210], 1869: *Berfchik* der Rufflen 'ua.' [Brehm 5: 478], 1879: *Berfchik* [BrehmsT. 3.2: 37], 1885: ua. [Fisch.Z. 9: 119], 1888: *Berschik* [Am.F. 13], 1894: *Berfchik* 'ua.' [Allg.Enc.Forst. 8: 502], 1903: *Berschik* [Am.F. 14], 1905: *Berschlik* [Meyers 2: 728], 1933: *Berschik* [Lukács 35]). Ez a neve a sügér alnémet. *Bersich* (Et.Wb. 53), ném. 1604: *Berfich, Berfick, Berfig, Berfing* (Ges.Med. 699), 1861: *Perfich* (Univ.Lex. 12: 847), nyelvjárási *Bärschke, Bärsig, Berschke* (www.ittiofauna.org) nevére vezethető vissza. Az olaszban

is tájnyelvi *persego*, *persec*, *persero* Veneto; *persic*, *persech*, *persigh* Lombardia stb. (uo.), szaknyelvi *persico* (FB.; 1686: *perfico* [Hist.Pisc. 292]) a sügér neve.

FEHÉRKÖVES A szakemberek szerint az új halfajta lassabban nő ugyan, mint a fogas süllő, viszont a kősüllőnél gyorsabban, ráadásul ellenállóbb, és jobban tűri az oxigénhiányt.

Az elnevezést egy hibrid süllő (fogas süllő ikrás × kősüllő tejes) kapta a kutatóktól 2009-ben (ActaZool. 55: 39). Világos testszínére utal a névben a *fehér* jelző, az elnevezéshez az egyik süllő, a kősüllő nevét is felhasználták. A kutatók beszámoltak arról, hogy a fogas süllő és a kősüllő közötti hibridizációnak sem morfológiai, sem biokémiai akadály nincs (uo. 39–54).

ÉSZAKI SÜLLŐ *J. Sander vitreus* (W.). A Nagy-tavak, a Mississippi és mellékfolyói vizeiben, Arkansasig honos. Akár 1 m hosszúra is megnő, ízletes húsa keresett a piacokon.

Észak-Amerikában honos faj, erre utal nevében a faji jelző. Társneve is *amerikai süllő* (SzMSzt.), ez a honosságra utaló jelzővel alkotott név megvan más nyelvekben is; vö. le. *sandacz amerykańskiv* (EL.), fr. *sandre américain* (uo.; 1828: *sandre d'Amérique* 'Lucioperca americana' [Cuvier 2: 122]), ném. *amerikanischer Zander* (FB.; 1832: *amerikanischer Sander* 'ua.' [Cuvier–Voight 2: 196]).

A latin szaknyelvi *Sander vitreus* binóment Samuel Latham Mitchill adta 1818-ban, szinonim neve a *Stizostedion vitreum vitreum* (Mitchill 247). A latin *vitreus* faji jelző jelentése 'üveges', a nagy, ezüstös szemek természetére utal. Ilyen a faj ang. *glass eye* (FB.; 1818: *glass-eye* 'Perca vitrea' [Mitchill 247], 1842: ua. [Zool.NY. 4: 18], 1877: *glass eye* 'Stizostedion vitreum' [Bull. 1: 46], 1882: *glass-eye* 'ua.' [Syn.F. 3: 525], 1888: *glass eye* [Am.F. 14], 1896: ua. [Bull. 47: 1021], 1903: ua. [Am.F. 14], 1919: *glass eyed pike* 'ua.' [Henshall 157]), vagyis 'üvegszem, üvegszemű csuka' elnevezése is. Ez az angol név volt a mintája a faj ném. *Glasaugenbarsch* (W.), azaz 'üvegszemsügér' és sv. *gläsongörs* (EL.), vagyis 'üvegszem süllő' nevének. Szintén sajátos, nagy, matt fényű, ezüstös szemű utal ang. *white eye* (1896: *white-eye* 'Stizostedion vitreum' [Bull. 47: 1021]), fi. *valkosilmäkuha* (W.), vagyis 'fehérszem süllő', ang. *marble eye* (FB.), azaz 'márványszem', valamint ang. *walleye*, *wall-eyed pickerel*, *wall-eyed pike*, *wall-eyed* (uo.; 1877: *wall-eyed pike* 'Stizostedion vitreum' [Bull. 1: 46], 1888: ua. és *wall-eye* [Am.F. 13], 1896: *wall-eyed pike* [Ann.Rep. 2: 240], 1903: ua. [Am.F. 13], 1904: ua. [Am.Nat.Hist. 387], 1914: *wall-eyed* [uo. 4: 192], 1919: *wall-eyed pike* [Henshall 157], 1926: *wall-eye* 'ua.' [Hubbs 58]) neve is.

A halak pontatlan meghatározással vagy helytelen fajnévvel jelölése Amerikában nem ritka, így nevezték az északi süllőt egyszerűen *pike-perch* (FB.; 1842: ua. [Zool.NY. 4: 18], 1877: ua. 'Stizostedion vitreum' [Bull. 1: 46], 1882: ua. [Syn.F. 3: 525], 1896: ua. [Ann.Rep. 2: 240], 1903: *pike-perches* 'Stizostedion grisea / canadense boreum' [Am.F. uo. 12], 1919: *pike-perch* 'Stizostedion vitreum' [Henshall 157]) néven is. A svédéknél szintén használatos ennek alapján a *gåddaborre* (W.), azaz 'csukaszügér' neve. Színre utaló faji jelzővel pedig *yellow pickerel*, *yellow pike* (FB.; 1842: ua. [Zool.NY. 4: 18], 1877: ua. [Bull. 1: 46], 1888: ua. [Am.F. 14], 1896: ua. [Bull. 47: 1021], 1899: ua. és *yellow pickerel* [Ann.Rep. 6: 487], 1903: *yellow pike* [Am.F. 14], 1904: ua. [Am.Nat.Hist. 387], 1919: ua. [Henshall 157], 1926: ua. [Hubbs 58]), azaz 'sárgacsuka' jelentésű nevet kapott. Ilyen jelentésű elnevezése a fr. *doré jaune* (EL.) is.

Helyesebb meghatározással, 'sárga süllő' jelentéssel már inkább utaltak a színbeli jellegzetességen kívül a nemi hovatarozásra; vö. or. *жёлтый судак* (W.), ang. *yellow pike perch* (FB.; 1842: *yellow pike-perch* [Zool.NY. 4: 17], 1866: ua. 'Lucioperca americana' [Am.Aq. 89], 1876: ua. 'Stizostedion americana' [Rep. 110], 1904: ua. 'Stizostedion vitreum' [Am.Nat.Hist. 387], 1914: ua. [uo. 4: 192]). A hal hátának zöldes színe az alapja a faj port. *picão-verde* (EL.) és ang. *green pike* (FB.; 1877: ua. 'Stizostedion vitreum' [Bull. 1: 46], 1888: ua. [Am.F. 14], 1896: ua. [Bull. 47: 1021], 1903: ua. [Am.F. 14]) nevének. További társneve az ang. *grass-pike* (1888: *grass pike* [Am.F. 14], 1903: ua. [uo. 14]), azaz 'fücsuka', az ang. *Jack*, *Jack salmon* (FB.; 1876: *Jack* 'Stizostedion americana' [Rep. 110], 1882: *Jack salmon* 'Stizostedion vitreum' [Syn.F. 3: 525], 1888: *Jack*, *Jack salmon* [Am.F. 14], 1919: ua. [Henshall 157]). 1877-ben ang. *white salmon* 'Stizostedion salmoneum' (Bull. 1: 47), azaz 'fehérlazac' néven is említették. Kanadában használatos ang. *dory* (FB.), fr. *doree* (1888: Am.F. 14) neve. Társneve még a dán *hvidøjet sandart* (EL.), vagyis 'vasas süllő', or. *светлонёрный судак* (W.), azaz 'fényescsikos süllő', és holl. *breedbekbaars* (uo.), vagyis 'szélesorrú-sügér', valamint cs. *cadát křišťálový* (uo.), azaz 'kristályos süllő'.

A *Sander vitreus* alfaja a *kék süllő* '*Sander vitreus glaucus*', a Nagy-tavakban, az Erie és az Ontario között endemikus. A 20. század közepéig kereskedelmi szempontból értékes hal volt, ám 1970 óta nem említik, vélhetően a kihalás szélére került. A 'kékcsuka' jelentésű ang. *blue pike* (EL.; 1842: ua. [Zool.NY. 4: 19], 1877: ua. [Bull. 1: 47], 1882: ua. [Syn.F. 3: 525], 1888: ua. [Am.F. 14], 1899: *blue pickerel* [Ann.Rep. 6: 487], 1903: *blue pike* [Am.F. 14], 1919: ua. [Henshall 157], 1926: ua. [Hubbs 3]) és az ang. *blue walleye* (W.), valamint a cs. *cadát modrý* (uo.) és dán *blå sandart* (EL.), azaz 'kék süllő' neveiben a színnév arra utal, hogy a hal háta és az uszonyai kékesek, és az oldalai is ezüstöskékek. Német neve szintén *blauer Glasaugenbarsch* (W.), azaz 'kék üvegszem-sügér'. Tudományos leírója Carl Leavitt Hubbs volt 1926-ban, és a latin szaknyelvi *Stizostedion glaucum*, illetve a ma érvényes *Sander vitreus glaucus* nevet adta neki (Hubbs 3). 1936-ban alfajként sorolták be a *Stizostedion vitreum glaucum* terminussal. A lat. *glaucum* faji jelző jelentése ugyancsak 'szürkés-kék'.

KANADAI SÜLLŐ J. *Sander canadensis* (Hal. 109/4: 24). Észak-Amerikában igen elterjedt faj, homokos és kavicsos fenekű folyók, holtágak lakója. Hengeres teste átlagosan 30–40 cm hosszú.

A faji jelző a hal honosságára utal, akárcsak or. *kanadckuü cydak*, cs. *cadát kanadský* (W.), ném. *kanadischer Zander*; dán *amerikansk sandart*, fr. *sandre canadien* (FB.), szlk. *zubáč kanadský* (SzMSzt.), norv. *canadagjøjrs*, port. *picão-canadiano*, holl. *canadese snoekbaars*, sv. *kanadagös* (EL.) és ang. *Canada pike* (1866: ua. 'Lucioperca canadensis' [Am.Aq. 89]) nevében. A faj latin szaknyelvi neve 1834-től a *Sander canadensis* (Griffith & Smith 1,62: 3), szinonim neve a *Stizostedion canadense* és a *Lucioperca canadense* (uo.), ezeket ugyancsak a *Kanada* földrajzi névvel alkották.

Homokos fenekű vizek lakója, ezért kapta *homoki süllő* (1873: ua. [Hiv.Ert. 208: 3571]), or. *песчаный судак* (W.), fi. *hietakuha* (EL.), vagyis 'homoki süllő', illetve ang. *sand pickerel*, *sand pike* (FB.; 1877: *sand pike* 'Stizostethium canadense' [Bull. 1: 48], 1882: *sand-pike* [Syn.F. 526], 1888: *sand pike* [Am.F. 12], 1896: ua. [Bull. 47: 1022], 1903: ua. 'Stizostedion grisea / canadense boreum' [Am.F. 12], 1919: *sand-pike* [Henshall 164], 1926: *sand pike* 'Stizostedion canadense griseum' [Hubbs 58]), azaz 'homokcsuka' elnevezését. Az ang. *pike* jelentése 'hegyes', egyébként a zoológiában 'csuka'. A *pike-fish* 'hegyes-hal' névből rövidült jelentéstapadással, a jelző a csuka hegyes fejformájára utal.

A faj fr. *doré noir* (EL.), *sandre doré noir*; *sandre doré bleu*, holl. *gouden baars*, *zwarte baars* (W.) elnevezését az aransyárga, a fekete, illetve a kék színnevekkel, holl. *bruine baars* (uo.) nevet pedig a barnával alkották. Az ang. *gray pike* (FB.; 1842: *grey pike*, *grey pike-perch* 'Lucioperca grisea' [Zool.NY. 4: 19], 1866: *gray pike perch* [Am.Aq. 89], 1877: *gray pike* 'Stizostethium canadense' [Bull. 1: 48], 1882: *gray-pike* [Syn.F. 526], 1896: *gray pike* 'Stizostethium canadense griseum' [Bull. 47: 1022], 1899: *gray pickerel* [Ann.Rep. 6: 487], 1903: *gray-pike* [Am.F. 15], 1919: ua. [Henshall 164], 1926: *gray pike* 'ua.' [Hubbs 58]) nevének 'szürkés-csuka' a jelentése. A latin szaknyelvi névben szereplő lat. *griseum* ugyancsak 'szürke' jelentésű.

A hal szájformájára utal holl. *smalbekbaars* (W.), azaz 'keskenyszájú-sügér', valamint ang. *horn-fish* (1882: ua. [Syn.F. 526]), vagyis 'kürthál, szarvhal' neve. A holl. *tijgerbaars* (uo.) társnévnek pedig 'tigrissügér' a jelentése, a test csíkozottsága volt a névadási szemlélet háttere. További társneve az angolban a *grund-pike* (1903: ua. [Am.F. 15]), és említették *horse-fish* (1903: ua. [uo.]), azaz 'lóhal', valamint *rattlesnake pike* (1919: ua. [Henshall 164]), vagyis 'csörgőkígyó-csuka' néven is. Igen elterjedt társneve még az angolban a hagyományos *sauger* (EL.; 1877: *sauger* 'Stizostethium canadense' [Bull. 1: 48], 1882: ua. [Syn.F. 526], 1888: ua. [Am.F. 12], 1896: ua. [Bull. 47: 1022], 1899: ua. [Ann.Rep. 6: 487], 1919: ua. [Henshall 164], 1926: ua. [Hubbs 58]).

TENGERI SÜLLŐ J. *Sander marinus* (VN. 6635). A Fekete-tenger és a Kaszpi-tenger köves fenekű, sekély parti vizeiben honos. Legfeljebb 60 cm hosszú, apró kefefogai mellett az ebfoga nagy.

1836: *tengeri süllő* (HM. 40: 317), 1891: *tengéri-süllő* 'eine roche' (NySz. 2: 1622), 1898: *tengeri süllő* (Földr.Közl. 331), 1929: ua. (BrehmHal. 1: 304). A 'tengeri süllő' jelentésű latin szaknyelvi *Sander marinus* binóment Georges Cuvier adta a fajnak 1828-ban (Cuvier 1: 120), szinonim neve a süllőfajok korábbi neveivel a *Stizostedion marinum* és a *Lucioperca marina* (uo.). Ugyancsak 'tengeri süllő' a jelentése a faj fr. *sandre marin* (W.; 1828: *sandre de mer* [Cuvier 1: 120], 1910: ua. 'Lucioperca marina' [Bull.Soc.Nat. 57: 181]), ang. *sea pikeperch*, *sea zander*; dán *havsandart*, észt

merikoha, ír *phéirse mhara*, le. *sandacz morski* (FB.), ném. *Seezander* (VN. 6635), *Meerzander* (uo.; 1859: *Meersander* 'ua.' [Bull.Soc. 3–4: 187]), cs. *candát mořský*, azeri *dəniz sifi* (W.), or. *морскоу судак* (VN. 6635; 1828: *morskoj sudak* [Cuvier 1: 122]) és ro. *șalăul de mare* (1909: ua. [Antipa 20]) nevének. Társneve még az or. *чёрный судак* (VN. 6635), azaz 'fekete süllő'. A sv. *svartahavsgös* (EL.) nevének 'Fekete-tengeri süllő' a jelentése, a faj honosságára utal. Ez a hal az ivásakor felúszik a nagyobb folyók alsó szakaszaira, ez az alapja ang. *estuarine perch* (FB.), azaz 'torkolatisügér' elnevezésének. Az Északi-, a Földközi- és a Fekete-tenger, továbbá az Atlanti-óceán keleti felének legértékesebb tengeri halai közé tartozik egy korábban ugyancsak *tengeri süllőnek* (1898: *tengeri süllő* 'Labrax lupus' [Földr.Közl. 331], 1929: ua. [BrehmHal. 1: 304]) nevezett faj, a *Dicentrarchus labrax* (1758: Syst.Nat. 1: 290).

SÜLLŐ J. Sander lucioperca (FB.). Teste megnyúlt, háta szürkészöld, oldalai ezüstös alapszínűek, a hátról kiindulva a test oldalán szabálytalan alakú sötét sávok húzódnak.

A *süllő* halnevünk személynévként már 1211-ben adathozható (OkISz.: *Silleu*), halnévként 1395 k.: *scillew* (BesztSzj. 299), 1405 k.: *sille* (SchlSzj. 798), 1435 k.: ua. (SoprSzj. 138), 1514: *swllw*, 1519: *silew*, 1521: *sywllw*, 1532: *silew* (OkISz.), 1570 k. *sillö* (ArsMed. 1: 293b), 1589: *swlleot* (SzT. 11: 977), 1590: *süllö* (SzikszF. 81), 1592: *swlleö*, 1632: *swlleö* (SzT. 11: 977), 1647: *süllö* (So. Dits. A4), 1719: *sullyö* (MNY. 39: 156), 1726: *syllö* 'Lucioperca' [Marsigli 4: 22. T.], 1731: *süllö* (Annales 13–14: 165), 1783: in Ungarn *Sylo* [Bloch 2: 66], 1794: Dentex ... *süllö* (Grossinger 3: 19), 1795: *sulö* (Allg.Pol.-Lex. 4: 907), 1828: en Hongrie *silo* (Cuvier 1: 116), 1831: *sylli* (Zoogr.R. 3: 246), 1834: *közönséges süllö* (Tud.Gyűjt.), 1847: ua. (Fényes 83), 1848: *süllö* (Horváth 69), 1868: ua. (Kriesch 88), 1870: ua. (CzF. 5: 940), 1884: ua. (Nyr. 13: 552), 1887: ua. (HalK. 2: 827), 1888: *sullo* in Hungary (Am.F. 14), 1890: *süllöt* (Vadl. 31: 414), 1894: *süllök* (Vad.Verl. 7: 62), 1924: ua. (RévaiLex. 17: 222). A népnyelvből MTsz. 2: 458: *süllö* | OrmSz. 486: *süllö* | Ethn. 1943: 52: *süllér* | ÚMTsz.: *süllér* | VN. 6634: *sül* (1887: HalK. 2: 827) | Gyurkó 168: *sül* | VN. 6634: *süllö* [1887: HalK. 2: 764]. A *süllö* halnév csuvasos jellegű őtörök jövevényszavunk; vö. csuv. *šala* (MNY. 2002: 391), *šela*, baskír *hila*, karakalpak *sila* 'fogas, süllő' (TESz. 3: 628), 1831: tataris *syla* (Zoogr.R. 3: 246). A fogaséhoz hasonló szemléleten alapul, a csuvas halnév a 'fog' jelentésű csuv. *šél* szónak ugyanolyan származéka, mint a magyar *fogas* a *fog* főnévnek. A cseremis *šela-kol* 'fogas' (Tschuw. Lw. 264) ugyancsak csuvas eredetű halnév (*kol* 'hal'). A csuvas halnév a **šilly* *balik* jelzős szerkezetből vált ki, a *šela*, *šela pula* főnév a m. *fogas*, *fogashal*hoz hasonlóan szintén elliptikus alak: *šela pula* > *šela* (MNY. 2002: 391).

Néhány szakirodalmi forrásban (pl. DLw. 246) *süllö* halnevünket tévesen a németből magyarázták, holott éppen fordított a szókölcsonzás, egy bajor-osztrák halnév való a magyarból. A ném. *Zander* mellett ugyanis Ausztriában a magyarból átvett *Fogosch*, illetve az – Alsó-Bajorországban szintén ismert – ugyancsak magyar eredetű *Schill* használatos a süllő nevéként; vö. bajor-osztrák *Schill* 'Perca lucioperca' (DWB. 3098); *Schindel* (FB.), *Schiel* (DWBG. 15: 146), *Schill*, *Schilln* 'ua.' (uo. 15: 10; 1558: *Schill*, *Schilln* 'Schillum Germani' [Hist.An. 4: 1288], *Schied* 'Schillum Danubij' [uo. 1289], 1575: *schill*, *shilu* 'Lucio perca' [Fischb. 176b], 1598: *Schill*, *Schiln* [uo.], 1603: *Schiel* 'Lucio-Perca' [Schwenckfeld 433], 1606: *Schill*, *Schilln* [GesnerNom. 316], 1613: *Schilo*, *Schillus* [Aldrovandi 668], Nomine germanico *Schill* vel *Schilln* [uo. 667], 1670: *Schill*, *Schilln* Lucio Perca [Gesnerus red. 182], 1682: *Schied*, *Schill* [Hohberg 2: 511], 1686: *Schindel* 'Schilus Danubii' [Hist.Pisc. 293], 1726: *Schiel* 'Lucioperca' [Marsigli 4: 22. T.], 1738: Lucio-perca, Schilus: *Schindel* [Artedi 39], 1754: *Schil* [Richter 765], 1765: *Schill* [Icht.Bor. 28], 1774: Augsburg: *Schindel*, *Schiel* [Müller 225], 1783: in Oesterreich *Schiel*, in Bayern *Schindel* [Bloch 2: 66], 1790: *Schiel*, *Schindel* [Hb.Thierr. 153], 1795: Perca lucioperca Schilus: *Schill*, *Schiele*, *Schiel*, *Schindel* [Allg.Pol.-Lex. 4: 907], 1798: *Schill* [Donndorf 497], *Schiln* [Schränk 1: 314], *Schill* [Adelung 3: 1274], 1828: *schil* des Autrichiens [Cuvier 1: 110], 1858: *Schiel* [Heckel-Kner 8], 1869: *Schill* in Süddeutschland 'Lucioperca Sandra' [Brehm 5: 478], 1870: Austria: *Schill* [Dubois 95], 1888: ua. [Am.F. 13], 1903: ua. [uo. 14], 1909: *Schiel*, *Schill* [Meyers 17: 540]). A ném. *Schill*, *Schindel* a felvidéki és erdélyi németeknél is megvan (Berg 69).

A Kárpát-medencébe, a Duna térségébe a török eredetű halnevet a magyarok hozták, és tőlünk vették át a környező nyelvek. A magyarból való a kárpátukr. *šull'u* (Ferianc 70), a ruszin *шулю* (W.; 1828: *sula* [Cuvier 1: 122]) és a ro. *șalău* 'ua.' (FB.; 1909: ua. [Antipa 14]) is, a román nyelv-

járásokban *şulêu*, *şaliu*, *şelău*, *cealău*, *şalăiăs* 'ua.' (DA. 11: 12), ez utóbbi kicsinyítő képzős alak, továbbá *şulă* 'Aspro zingel' (Gyurkó 172). A süllő török és magyar nevével függ össze etimológiai-lag a gör. *sula* 'Sander lucioperca' (RF. 138), illetve a következő szláv halnevek is: fehéror., or. *sulá* (FB.; 1828: *sulak* [Cuvier 1: 122], 1831: malorossis *sulá* [Zoogr.R. 3: 246]), szlk. *šul*, *šula*, *šulava*, *šulava*, *šilec* (Ferianc 70), szbvh. *šulj* (Hirtz 418), *sulac*, *sulica*, *suljač*, *šulica* (uo. 395), ukr. *sulá* (SNPol. 2: 457), blg. *şulka* 'ua.' (REWb. 3: 43). Ide tartozik a szbvh. *šil*, *šilj*, *šiljar* (Hirtz 405), *šulj*, cs. *šil*, szlk. *šil* 'ua.' (Ferianc 70) is. Berg szerint az or. *sulá* közvetlenül a törökből való, Vasmer ezt az etimológiát ismétli (REWb. 3: 43). Leder viszont – hangtani és jelentéstani okokból – nem fogadja el a közvetlen török származtatást (RF. 138).

A Szigetközből adatolt népnyelvi neve a színneves jelzőkkel alkotott *kéksüllő* és a *zódsüllő* (Kovács 11), a hal színe volt a névadási szemlélet háttere. A Szigetközben *feketesüllő* (uo.; N. ÚMTsz. 2: 330) neve is van. A süllők színe ugyanis a környezethez alkalmazkodik, zavaros vagy sötét, mély vizekben sötétebb lesz a háta, fekete csikokkal. Tiszafüreden *hótsüllő* (Nyr. 1999: 210) társneve is használatos, ahol halványabb színe miatt a fiatal példányokat nevezték így a halászok [*hótt* 'holt']. Kontaminációs típusú név, magyarázó összetétel számos akad a halnevek közt (*gardaküsz*, *jászkeszeg*, *pontykárász* stb.), a süllőnek is van hasonló társneve. 1904-ben írta Vutskits György: Keszthelyen „ha közép nagyságú, 1–2 kilogramm súlyú fogas süllőre van szükségünk, 'harcসা süllőt' kérjünk” (A Természet, aug. 1). A *harcসা süllő* a Balatonnál 'közepes nagyságú fogassüllő' (ÚMTsz. 2: 853), 1902-ben „a közepes nagyságú *harcসা süllő*nek nevezik” (Jankó 309). 1932-ben Viski Károly említi Tihany őshalászata című munkájában, hogy a *harcসা süllő*: az 1–2 kilós (Népr. Ért. 24: 40). Kontaminációs típusú elnevezés, magyarázó összetétel, két halfaj nevét is tartalmazó kompozitum.

A ma érvényes latin szaknyelvi *Sander lucioperca* (FB.) nevet 1758-ban Linné adta a fajnak (Syst.Nat. 1: 824). Szinonim neve a *Perca lucioperca* (1758: Linné [uo. 1: 289]), a *Lucioperca sandra* (1828: Cuvier 1: 490), a *Lucioperca lucioperca* (1905: Berg 224) és a *Stizostedion lucioperca* (Linné 1758). Mindegyik binómenben szerepel – hol faji, hol nemi névként – a *Lucioperca* (1558: *Lucio-perca* [Hist.An. 4: 1289], 1575: *Lucio perca* [Fischb. 176b], 1598: ua. [uo.], 1603: *Lucio-Perca* [Schwenckfeld 433], 1670: *Lucio Perca* [Gesnerus red. 182], 1682: *Lucius Perca* [Hohberg 2: 511], 1686: *Lucioperca* [Hist.Pisc. 293], 1721: *Lucio-perca* [Hist.Nat.Pol. 143], 1738: ua. [Artedi 39], 1765: ua. [Icht.Bor. 28], 1783: *Lucio-perca* [Bloch 2: 62], 1798: *Lucioperca* [Adelung 3: 1274], 1857: ua. [Univ.Lex. 351], 1862: ua. [ua. 14: 853], 1869: ua. [Brehm 5: 477], 1884: ua. [BrehmsT. 8/2: 37], 1909: ua. [Meyers 17: 540]). A latin terminus két halfaj, a csuka és a sügér latin nevét is tartalmazó kompozitum, ahogy arra már 1721-ben a lengyel Gabrieliś Rzaczynski is utal: „*Lucio-perca* nomine composito” (Hist.Nat.Pol. 143). Ennek a névadásnak a szemléleti háttere a süllők hasonlósága a csukához, illetve a sügérhez. A fejformájukkal, valamint az orsószzerűen megnyúlt testükkel és tuskés uszonyaikkal egyeznek. A süllő ugyan közeli rokona a sügérnek, rendszertani besorolása szerint is a sügérfélék (Percidae) családjába tartozik, de természetesen nem a csuka és a sügér hibridje. Ugyanis egészen az 1700-as évekig tartotta magát az a rendszertani tévhit, hogy a süllő valami hibrid faj, a csuka és a sügér keveréke lehet. Ezért is adta neki 1558-ban a svájci Conrad Gessner zoológiai művében a *Lucio-perca* (Hist.An. 4: 1289) nevet, amelynek „csukasügér” a jelentése. Leírása szerint „duos diuerfos pifces Lucium & Percam compofito ex his nomino Luciopercam”, és ugyanő 1575-ben: *Lucio perca*, „Diefér gegenwertiger (frembder) teutfcher Fiſch ift mit dem Kopff gleich einem Hecht, vnd mit dem andern Leib vnd Gefalt einem Eglin” (Fischbuch 176b), azaz csukasügér, ennek a különleges német halnak a feje egy csukáé, és a testének többi része és alakja egy sügéré. A későbbi szakírók átvették Gessnertől a nevet és annak magyarázatát. Például 1682-ben „Der aber wird von Gefnero Lucius Perca, gleichfam ein Hechten-Persling genannt, weil er einen Kopf den Hechten nicht unähnlich” (Hohberg 2: 511), vagyis ezt Gessner *Lucius Perca*, azaz *csuka-sügér*nek nevezi, mert a fejével hasonlatos a csukához. 1724-ben: Sander, „Kopff ift fchmahl, nach Art der Hechte, der übrige Leib aber gleichet einem Parfch” (Fleming 2: 445), azaz süllő, feje keskeny, a csuka stílusa, a teste többi része viszont egy sügérhez hasonlít. Egy 1790-ben kiadott tankönyvben hasonlóan írnak: „Fiſch, der aus einem Hecht und Barfch zuſammengeſetzt ſcheint: denn dem Kopfe nach gleicht er dem Hechte, dem Leibe nach dem Perfch” (Hb.Thierg. 153), vagyis hal, amely egy csukából és sügérből tűnik összeállítva lenni: hiszen a feje után a csukára, a teste után a sügérre hasonlít. 1869-ben Alfred Brehm így fogalmaz: „die von ihm aufgeſtellte wiſſenſchaftliche

Benennung Hechtbarfch (Lucioperca) [...] vereinigen in der That beide Merkmale der Barfche und Hechte” (Brehm 5: 477), azaz ’a tőle [Gessnertől] felállított tudományos csukasügér (Lucioperca) elnevezés [...] valóban egyesíti a sügerek és a csukák mindkét jellegzetességét’.

Ez a latin *lucioperca* név volt a mintája a *csukasügér* (1941: ua. [MBK. 132]), valamint a régről adatolható ném. *Hechtbarsch* ’Lucioperca sandra’ (DWb. 4070; 1682: *Hechten-Persling* [Hohberg 2: 511], 1774: *Hechtbarfch* [Müller 225], 1783: ua. [Bloch 2: 63], 1795: *Hechtbarfch* [Allg.Pol.-Lex. 4: 907], 1832: ua. [Cuvier–Voight 2: 195], 1839: *Hechtbaarfch* [Gmelin 230], 1857: *Hechtbarsch* ’Lucioperca’ [Univ.Lex. 2: 351], 1859: ua. [uo. 8: 149], 1869: *Hechtbarfch* (Brehm 5: 477), 1884: ua. ’Lucioperca sandra, Perca lucioperca’ [BrehmsT. 8/2: 37], 1885: *Hechtbarsch* [Fisch.Z. 9: 119], 1894: ua. [Allg.Enc.Forst. 8: 502], 1907: ua. [Meyers 9: 34]) tükörszónak. Számos idegen nyelvi megfelelője van még, ilyen az ang. *pike-perch*, *perch-pike* (FB.; 1866: *pike perch* ’genus Lucioperca’ [Am.Aq. 89], 1876: *pike-perch* [Rep. 110], 1882: *pike-perches* ’Stizostedion’ [Syn.F. 525], 1885: *pike perch* [Fisch.Z. 9: 119], 1888: *pike-perche* [Am.F. 18], 1897: ua. ’Zander; Lucioperca sandra’ [Ann.Rep.For. 2: 203]), az ang. *pike* ’csuka’, a *perch* jelentése pedig ’sügér’. Ugyancsak használatos a hollandban a *snoekbaars* ’csukasügér’ (FB.; 1795: Perca lucioperca: *snoekbaars* [Allg.Pol.Lex. 4: 907]), továbbá a franciában; vö. *perche-brochet* (FB.; 1828: *brochet-perche* [Cuvier 1: 110], 1832: ua. [Cuvier–Voight 2: 195]). A fr. *brochet*, *brouché* ’csuka’, a fr. *perche* jelentése pedig ’sügér’. És természetesen összetartozik a latin név a fogas süllő port. *lúcio perca*, ol. *lucioperca*, *lucioerpe*, sp., kat. *lucioperca*, alb. *lucioperke* (FB.) névvel. A korábbi lat. *Stizostedion* nemzetségnév a tüskés uszonyokra, érdes pikkelyekre és a hegyes fogakra utal.

Peter Simon Pallas már 1831-ben összeállított különböző nyelvi süllőneveket: „tataris *syla*, unde hungaris *sylli*, lettis *stakhs* vel *sandakhs*, german. *sandart*, észt *kahha*, ostiacis *lar*; calmuccis *botochoi*”, illetve szláv süllőneveket is: „rossice *sudák*, malorossis *sulá*” (Zoogr.R. 3: 246). Az or. *судок* (VN. 6634), *судак* (FB.), N. *szudaká* (RF. 135) halmnév igen régi felbukkanású az írásbeliségben, ör. *szudók* (uo.), 1459/60: *szudok*, 1607: ua. (RF. 136), 1783: in Rufland *sudacki* [Bloch 2: 66], 1795: *sudak* [Allg.Pol.-Lex. 4: 907], 1798: ua. [Donndorf 497], 1828: ua. [Cuvier 1: 122], 1831: rossice *sudák* [Zoogr.R. 3: 246], 1870: *soudac* [Dubois 95], 1888: *sudak* [Am.F. 14], 1894: ua. [Allg.Enc.Forst. 8: 502]). A terminus változatlan alakban használatos az ukrán (W.), azeri, kirgiz, fehéror., szbhv. és lett (FB.) nyelvben, másutt tör. *sudak balığı*, blg. *sulka* (FB.) és ro. *suduc* (uo.; 1909: népnyelvi *suduc*, *sudac* [Antipa 19]). További szláv megfelelő az ukr. *szandák*, *szandác* (SNPol. 1: 379), valamint a le. *sandacz* (FB.; óle. *sędacz*, *sędak*, *sędac* [SNPol. 1: 379], 1472: *cedat* [Symb. Hist. 1: 392], 1721: *sedacze* [Hist.Nat.Pol. 143], 1783: in Polen *sedax* [Bloch 2: 66], 1795: *sedacz* [Allg.Pol.-Lex. 4: 907], 1888: *sendacz* [Am.F. 14], 1894: ua. [Allg.Enc.Forst. 8: 502]). A lengyel nyelvjárásokban *sędacz*, *sędacz*, *sędecz*, *cedat*, *siędac* (SNPol. 1: 379), kasub *sendacz*, *sędacz*, *sędak*, *sędōc* (uo.), mazúri *sendacz* (RF. 135).

Különösen a délszláv süllőnevek, mint a szerb *смућ* (W.), *szmūd*, *szmuć*, *szmudarak*, *smudina* (Hirtz 381), *szmulj* (uo.; 1798: *smul* [Donndorf 497]), blg. *szmadók* (RF. 136), szln. *smuč*, *smoj*, *smug* (Ferianc 71), *smuc*, hv. *smuđ* (FB.) összetartozása mutatható jól ki az ’égető, szaggató, dörzsölő, horzsoló’ jelentésű szbhv. *szmūditi*, blg. *szmada*, ószláv **szmod-* (RF. 137) alakkal. A süllő hegyes, kemény uszonsugaraira, uszonytüskéire utal. Akár a Percidae családhoz tartozó más halak esetében (sügér, durbincs, bucó), különösen a tüskeszérű, szúrós, bökös hátuszony sebezheti meg a halászek kezét. A délszláv süllőnév átkerült a románba is; vö. ro. *szmuć* (FB.).

A szláv neveket Aleksandr Preobrazhensky (Et.Dict. 2: 412) és Józef Rostafniński (Symb.Hist. 1: 393) német eredetűnek tartja lengyel közvetítéssel. Ez a halfaj azonban korábban Kelet- és Közép-Európában volt honos, és csak a német nyelvterület északkeleti részén fordult elő. Ezért nyilván fordítva áll a dolog, és a német halmnév származik a szlávból. Wick (Sl.Lw. 63), Kluge (Et.Wb. 875), Beke (DFP. 137), Berg (65), Vasmer (REWb. 3: 39) szintén ezt a magyarázatot adja, és a német süllőnevet tartja szláv eredetűnek. A ném. *czandas* (W.; óporosz 14. sz. eleje: *czandis*, 1409: *czandas* [RF. 137]) arra enged következtetni, hogy a szláv szavakat eredetileg a porosz közvetítette. Noha a német halmnévnek lehetett hatása néhány szomszédos szláv nyelvre, ám a süllő összetartozó és ószláv eredetű mai szláv elnevezései a német név szláv eredetét bizonyítják.

A német süllőnév igen sok alakváltozatának meglétéből szintén jövevényszó voltára következtethetünk. A süllő általánosan elterjedt neve a németben *Zander*, *Sander* ’Lucioperca sandra’ (DWb. 4070). Az átvétel igen régi, az alnémetben már megvolt a *sandar* (uo.), *sandat* (Wick 63),

a 15. században *sandat* (Sl.Lw. 63), majd 1558: *Sandat* (Hist.An. 4: 107), 1613: Germanis dictis *Sandat* (Aldrovandi 668), a régi tájnyelvi *sandar*, *sandak* (Et.Wb. 875), amely – magának a süllőnek Kelet-Európából való elterjedésével párhuzamosan – a szlávból magyarázható. Ez a régi *sandar* alak sokáig megmaradt a nyelvjárásokban, és említik a szakirodalom forrásaiban is; vö. 1774: *sandar* (Müller 225), 1798: ua. (Adelung 3: 1274), 1869: ua. 'Lucioperca sandra' (Brehm 5: 477), 1885: ua. (Fisch.Z. 9: 119). Akárcsak a *Sandat* (FB.; 1604: *Sandat* [Ges.Med. 93], 1686: Lucioperca: *Sandat* [Hist.Pisc. 293], 1721: *Sendatien* [Hist.Nat.Pol. 143], 1738: *Sandat* Lucio-perca [Artedi 39], 1754: ua. és *3andat* [Richter 764], 1790: *Sandat* [Hb.Thiery. 153], 1828: *sandat* des Allemands [Cuvier 1: 110], 1839: *Sandat* [Gmelin 230]). Előfordul a németben C kezdőbetűvel is; vö. *Candat* (FB.; 1721: ua. [Hist.Nat.Pol. 143]). És így van meg néhány más nyelvben is; vö. cs. *candát* (FB.; ócseh *cendát*, *candát* [SIF. 54], 1894: Böhmen *candát* [Allg.Enc.Forst. 8: 502], 1933: *candát* [Lukács 35]), szorb *szandak*, *zanat*, *zandat*, *candat* (SIF. 54), szlk. *candát*, *kandát* (Ferianc 70), a lettben 1783: von den Letten *Sandats* (Bloch 2: 66), a litvánban 1783: in Liefland *Sandat* (uo.).

A németben csak az 1930-as évektől egységesítették az írásmódot, és állandósult a mai (Z-vel kezdődő) írásmód, amely már a 16. századtól adatható, 1558: *Zander* [Hist.An. 4: 107], 1603: *Zander* [Schwenckfeld 433], 1604: *Zander* [Ges.Med. 93], 1613: Germanis dictis *Zander* [Aldrovandi 668], 1721: *Zander* 'Lucioperca Geßnero' [Allg.Lex. 895], 1724: *Zandern* [Fleming 2: 407], 1754: *Zander* [Richter 693], 1756: *Zander* [Ludovici 5: 493], 1765: 'Lucio-perca' *Zander* [Icht.Bor. 28], 1790: *Zander* [Hb.Thiery. 153], 1794: *Zander* [Bechstein 1: 702], 1795: Perca lucioperca Schilus, Nagemulus: *Zander* [Allg.Pol.-Lex. 4: 907], 1798: ua. [Adelung 3: 1274], 1801: ua. [uo. 4: 1651], 1832: *Zander* [Cuvier-Voight 2: 196], 1839: ua. [Gmelin 230], 1837: ua. [Bujack 355], 1859: *Zander* [Univ.Lex. 8: 149], 1862: ua. 'Lucioperca' [uo. 14: 853], 1865: ua. [Univ.Lex. 19: 517], 1884: ua. [BrehmsT. 8/2: 37], 1903: ua. [Am.F. 14], 1909: ua. 'Lucioperca' [Meyers 17: 540]). Ennek a ma érvényes névnek ugyancsak számos alakváltozata adatható a szakirodalomban, többségük nyilván népvilági eredetű.

Több nyelvbe is átkerült a németből ez a halmnév; vö. ang. *zander* (FB.; 1798: *sandel* [Adelung 3: 1274], 1870: *zander* [Dubois 95], 1876: *zander*, in Hungary süllő, fogas [Rep.Com. 616], 1897: *zander* 'Lucioperca sandra' [Ann.Rep.For. 2: 203], 1903: ua. [AmF. 16]). Szintén német jövevény-szó lehet a fr. *sandre* (FB.; 1888: *sandre* [Am.F. 14], 1794: ua. [Bechstein 1: 702], 1795: ua. [Allg.Pol.-Lex. 4: 907], 1897: ua. [Ann.Rep.For. 2: 203]), valamint a holl. *zander* (W.), a dán *sandart* (FB.; 1783: *sandort* [Bloch 2: 66], 1795: *sandart* [Allg.Pol.-Lex. 4: 907], 1828: ua. [Cuvier 1: 116], 1888: ua. [Am.F. 14]), a lett *zandarts* és az ol. *sandra* 'ua.' (FB.) is.

A német nyelvterületen a kezdetektől egészen a 20. századig egymás mellett szerepelt az írásos forrásokban a *Zander* és az S kezdőbetűs *Sander* (DWb. 4070; 1613: Germanis dictis *Sander* [Aldrovandi 668], 1724: *Sander* [Fleming 2: 445], 1730: ua. [Steinbock 259], 1756: ua. [Ludovici 5: 487], 1783: ua. [Bloch 2: 66], 1784: ua. [Gem.Nat. 5: 107], 1790: ua. [Hb.Thiery. 153], 1794: ua. [Bechstein 1: 702], 1795: Perca lucioperca: *Sander* [Allg.Pol.-Lex. 4: 907], 1798: ua. [Adelung 3: 1274], 1801: ua. [uo. 4: 1651], 1828: ua. [Cuvier 1: 110], 1832: ua. [Cuvier-Voight 2: 196], 1839: ua. [Gmelin 230], 1857: ua. [Univ.Lex. 351], 1862: ua. [uo. 14: 853], 1865: ua. [uo. 19: 517], 1869: *Sander* in Norddeutfehland [Brehm 5: 478], 1876: ua. [Lb.L. 3: 308], 1907: ua. [Meyers 9: 34]).

Számos alakváltozata adatható a német szaknyelvben, ezek nagy része nyilvánvalóan népvilági nevek rögzítése, például 1837: *Sandra* (Bujack 355), 1858: ua. (Heckel-Kner 8), illetve a *zandel*, *sandel* (DWbG. 14: 1761; 1828: *sandel* des Allemands [Cuvier 1: 110], 1869: *Sandel* 'Lucioperca sandra' [Brehm 5: 477], 1884: ua. 'Lucioperca sandra, Perca lucioperca' [BrehmsT. 8/2: 37], 1885: *Sandel* [Fisch.Z. 9: 119]). Conrad Gessnernél olvasható 1558-ban (Hist.An. 4: 107) és 1604-ben a süllő *Sengelin* (Ges.Med. 93) neve. Szintén régen használt neve a *Zehen* (1603: ua. Lucio-Perca [Schwenckfeld 433], 1765: *3ehen* [Icht.Bor. 28], 1795: *Zehend* [Allg.Pol.-Lex. 4: 907], 1798: *Zehen* [Donndorf 496]). Jóval később Alfred Brehm könyvében jelenik meg 1884-ben a *Sandau* 'Lucioperca sandra, Perca lucioperca' (BrehmsT. 8/2: 37), 1885-ben egy halászati szaklap is említi: *Sandau* (Fisch.Z. 9: 119). Nyelvjárásokban használatos a *Saumerl*, *Saumer*, *Saumert* (FB.). Ilyen terminus a *Sandart* (FB.; 1783: in Mecklenburg, Preußen, Holstein *Sandart* [Bloch 2: 66], 1795: Perca lucioperca: *Sandart* [Allg.Pol.-Lex. 4: 907], 1798: ua. [Adelung 3: 1274], 1884: ua. 'Lucioperca sandra, Perca lucioperca' [BrehmsT. 8/2: 37], 1885: *Sandart* [Fisch.Z. 9: 119], 1894: *Sandart* [Allg.Enc.Forst. 8: 502]) is.

Gyakori a német forrásokban a süllő *zannaat* (DWbG. 14: 1761), *Zannat*, *Sannat* (FB.; 1784: *Zannat* [Bock 4: 571], 1798: ua. [Donndorf 496], 1894: *Sannat* [Allg.Enc.Forst. 8: 502]) neve. Ennek rövid alakja a délnémet *zand* 'ua.' (DWbG. 15: 146), poroszországi *zant* (uo. 31: 216), *zahnt*, *xant* (uo. 14: 1761), *Zant* (FB.; 1558: *Zanten*, Prúfsia: *Sant* [Hist.An. 4: 107], 1603: *Zant* [Schwenckfeld 433], 1604: *Zanten*, Prúffia: *Sant* [Ges.Med. 93], 1613: Germanis dictis *Sant*, *Zant* [Aldrovandi 668], 1754: *Xant*, *Xantus* [Richter 760], 1798: *Zand*, *Zannt* [Donndorf 496], 1765: Lucio-perca *Zandt*, *Zand*, *Xant* [Icht.Bor. 28], 1783: in Pommern *Xant*, in Schlefien *Zant*, *Zahnt* [Bloch 2: 66], 1795: *Zandt*, *Zand*, *Xant* [Allg.Pol.-Lex. 4: 907], 1798: *Xant* [Donndorf 496], 1798: *Xant* [Schrank 1: 315], 1884: *Zannt* 'Lucioperca sandra, Perca lucioperca' [BrehmsT. 8/2: 37], 1885: *Zannt* [Fisch.Z. 9: 119], 1894: *Zant* [Allg.Enc.Forst. 8: 502]).

A német *Sandbarsch* (FB.) minden bizonnyal népetimológia eredménye (< a 'homok' jelentésű *Sand* és a *Barsch* 'sügér' összetétele), az élőhely az alapja. A süllőnek a népnyelvi, 'homoksügér' jelentésű társnevét a szakirodalmi források is gyakran említik; vö. *sandbars*, *sandbörs* (DWbG. 14: 1761; 1603: *Zandbaars* [Schwenckfeld 433], 1754: *Sandbaars* [Richter 760], 1765: Lucio-perca *Zandbaars* [Icht.Bor. 28], 1774: *Sandbaarfch* [Müller 4: 225], 1784: *Sandbarfch* [Gem.Nat. 5: 107], 1790: ua. [Hb.Thiery. 153], 1794 *Sandbärfch* [Bechstein 1: 702], 1795: Schilus, Nagemulus: *Zandbaars*, *Sandbarfch* [Allg.Pol.-Lex. 4: 907], 1798: *Sandbarfch* [Donndorf 495], *Sandpärfsch* [uo. 496], *Sandbärs* [Schrank 1: 315], 1839: *Sandbaarfch* [Gmelin 230], 1862: *Sandbarsch* [Univ.Lex. 14: 852], 1884: ua. 'Lucioperca sandra, Perca lucioperca' [BrehmsT. 8/2: 37], 1885: *Sandbarfch* 'ua.' [Fisch.Z. 9: 119]). A generikus ném. *Sander* nevet illetően Vasmer utal a *Sandart* és a *Sand* 'homok' összefüggésre (REWb. 3: 39), ezt a kapcsolatot Machek elutasítja (ZsIph. 19), és ebben igaza is van, noha a homokos fenékű vízterület valóban kedvelt élőhelye ennek a halnak, mégsem helyes az etimológia. Már egészen korán magyarázták így a német *Sander* halnevet, például 1798: „Sander. Er hat den Namen von dem Sande, weil er sich am häufigsten auf dem Grunde der Seen in dem Sande aufhält. Letzte Silbe ist die Ableitungsilbe -er” (Adelung 3: 1274), azaz a homokról kapta a nevet, mert leggyakrabban a tavak fenekén, a homokban tartózkodik. Az utolsó szótag az -er képző.

Társneve még Bajorországban a hal hegyes orrára utaló ném. *Nagemaul* (W. < kfelném. *nagen* 'átfür, átdőf' és ném. *Maul* 'száj'), számos forrásban régről adatolható, 1558: Ammerfee, Bavaria: *Nagmail* Schillum Germani, alij Nagemulum [Hist.An. 4: 1288], 1575: *Nagmail* 'Lucio perca' [Fischb. 176b], 1598: ua. [uo.], 1603: ua. [Schwenckfeld 433], 1606: bajor *Nagmail* [GesnerNom. 316], 1613: Nomine germanico *Nagmail* [Aldrovandi 667], 1670: ua. [Gesnerus red. 182], 1682: ua. [Hohberg 2: 511], 1686: Lucio-perca, Lacu Bavariae: *Nagmulus* [Hist.Pisc. 293], 1738: Lucio-perca, *Nagemulus* [Artedi 39], 1754: in Bayern *Nagmail* [Richter 764], 1765: ua. [Icht.Bor. 28], 1783: ua. [Bloch 2: 66], 1790: ua. [Hb.Thiery. 153], 1795: Perca lucioperca Schilus, Nagemulus: *Nagmail* [Allg.Pol.-Lex. 4: 907], 1798: *Nagemaul* [Adelung 3: 1274], *Nagmail* [Donndorf 496], 1828: *nagmail* des Bavarois [Cuvier 1: 110], 1885: *Nagmail* [Fisch.Z. 9: 119]). Ebből a terminusból alakult a ném. *Nachmail* (DWbG. 13: 94; 1869: *Nachmail* 'Lucioperca Sandra' [Brehm 5: 477], 1884: ua. [BrehmsT. 8/2: 37], valamint a – szintén bajorországi – ném. *Amail* (DWbG. 13: 94; 1798: *Amail* in Bayern [Schrank 1: 315], 1869: *Amail* 'Lucioperca Sandra' [Brehm 5: 477], 1884: ua. [BrehmsT. 8/2: 37], 1885: ua. [Fisch.Z. 9: 119], 1905: ua. [Meyers 1: 410]).

A hal színe volt a névadási szemlélet háttere a blg. *бяла риба* (FB.) terminus esetében. Régen a németben *Seebarsch* (1756: *Seepersche* [Ludovici 5: 487], 1795: Schilus, Nagemulus: *Seebarfch*, *Seepärfch* [Allg.Pol.-Lex. 4: 907], 1798: *Seebörs* [Adelung 3: 1274], 1798: *See-baarfch* [Donndorf 497], 1885: *Seebarfchl* 'Perca lucioperca' [Fisch.Z. 9: 119]), azaz 'tavisügér' társneve is volt. A ném. *Strandbars* (1801: ua. [Adelung 4: 7]), vagyis 'strandsügér' terminus is tulajdonképpen a tengeri süllő társneve, Adelung szerint azonban „Bey einigen wird auch der nahe verwandte Sander, Perca Lucioperca *Seebars* genannt, vermuthlich, weil er sich gern in Landseen aufhält” (uo.), azaz egyese-k a közeli rokon süllőt, Perca Lucioperca is *strandsügér*nek nevezik, valószínűleg azért, mert az szívesen tartózkodik a tavakban. A zavart az okozza, hogy a németben a *die See* 'tenger', a *der See* 'tó'. A szlovákban említik a süllőt igen nagyra tátható szája miatt a *zubáč veľkoústy* (W.), azaz 'nagy szájú' jelzős névvel is. További neve az or. népnyelvi *pohol'*, *jurk*, *barkannik*, *viüjurok* és a *pehol*, alb. *sharmaku*, gör. *ποταμολάρακο*, kirgiz *кадумки коксерке*, ro. *aläar*, *strapazan*, perzsa *sevideh*, *sibey*, *suf* (FB.), továbbá a skandináv országokban a dán *giers* (1798: Donndorf 497), norv. *gjørs* (FB.; 1783: *giörs* [Bloch 2: 66], 1798: ua. [Donndorf 497], 1888: *gjørs* [Am.F. 14]), valamint a sv.

gös (FB.; 1754: *giös* [Richter 765], 1795: *giös* [Allg.Pol.-Lex. 4: 907], 1828: *giörs* [Cuvier 1: 116], 1888: *goes* [Am.F. 14]) és a ro. *guran* (FB.; népnyelvi *guran* [1909: Antipa 19]).

FOGAS, FOGAS SÜLLŐ (FB.). A süllő balatoni lokálvariációja, sajátos helyi fajváltozata (varietása) a világos színű fogas. Jellemző tulajdonságai genetikusan nem kötöttek, és a Balaton speciális környezeti viszonyai között lépnek fel. Ezüstös színe és igen jóízű, lemezesen foszló húsa más vizek süllőjétől előnyösen különbözteti meg.

1834: *fogassüllő* (Tud.Gyűjt. 12: 4), 1847: ua. (Fényes 83), 1882: *fogas süllő* (Chyzer 5), 1887: ua. 'Lucioperca sandra' (HalK. 2: 670), 1894: ua. (PallasLex. 7), 1902: ua. (Jankó 309), 1924: ua. (RévaiLex. 17: 222), 1929: ua. (BrehmHal. 1: 313). Ennek a fajnak a szájában hegyes, kúpos ragadozófogak ülnek, alsó állkapcsán a fogak között két nagyobb, a többi közül kiemelkedő ebfoga (~ ném. Hundszahn) is található. Ezekre a jellegzetesen nagy fogaira utal *fogas süllő* (alakváltozata, szerzői ekvivalense: *fogassüllő*) nevében a *fogas* faji jelző.

A Balaton jellegzetes és értékes halaként vált ismertté, 1807-ben: „*Fogas*, egy Balaton-béli hal” (Márton), 1826-ban: „Halai a Balatonnak, melyek közül némelyiknek, mint a' *Fogas*nak, egyedül itt van hazájok” (Tud.Gyűjt. 1827. jan.), 1833-ban „*Fogas-hal*: *Salmo dentex* in lacu Balaton solum reperibilis” (Kassai 2: 213). 1920-ban a neves ichtológus, Kurt Smolian művében így szerepel: *Fogas*, *Fogasch*, *Fogosch* nur im Plattensee in Ungarn (Smolian 1: 34). 1933-ban kelt a berlini Porosz Mezőgazdasági Főkamara Fil. 601 ügyiratszámú levele, amely szerint „A Németországban elterjedt szóhasználat szerint *Fogasch* név alatt csakis a Balatonban fogott süllő-fajt értik” (Lukács 31). Hasonlóan vélekedtek ugyanabban az évben a Német Mezőgazdasági Társaság T. Fi/Ak. 58.062 sz. iratában, „A *Fogas*, *Fogasch*, *Fogosch* elnevezés csakis a Magyarországon lévő Balaton halfogásaira alkalmazott megjelölés” (uo. 33), illetve a hannoveri Tartományi Halászati Egyesületnél: „a mi felfogásunk szerint *Fogasch* a Balatonból származó magyar süllő” (uo.).

Mielőtt a *fogas* terminus történetére térnénk, szükségesnek látszik a név jelentését vizsgálni. Lukács Károly 1931-ben újabb változatnak írta le a balatoni süllőt, és a *varietas Fogas balatonica* (Lukács 25) nevet javasolta. Olvasható már korábban, Grossingernél a hal *Dentex Balatonis* (1794: Grossinger 3: 19), illetve magyarul *balatoni fogas* elnevezése is a magyar szakirodalomban: „Fogas süllő; kereskedelmi név: *balatoni fogas*” (Halhat. 46; 1870: *balatoni fogas* [CzF. 5: 939]). 1939-ben Unger Emil megállapítja, hogy „minden gyakorlottabb ember a halpiacokon meg tudja különböztetni a Lucioperca sandra var. *Fogas balatonicát* a más származású süllőktől” (UngerZucht. 724). Már 1731-ben Bél Mátyás is megkülönböztet kétféle süllőt a Balatonban: „Luciopercas, Hungaris *Fogas* et Süllő” (Annales 13–14: 165). 1833-ban Kassai József szintén a fogas balatoni honosságáról ír: „*fogas-hal* *Salmo dentex* in lacu Balaton solum reperibilis” (Kassai 2: 213). Oláh János tájékoztat arról, hogy „Kenesén igen jó halászatok esnek. Az ő Balatonjokban [...] vagyon *fogas*, *fogassüllő*, közönséges süllő” (Tud.Gyűjt. 1834). Horváth Bálint 1848-ban azt veti fel, hogy „ha *süllő* és *fogast* egyfajta hal, honnét van az, hogy *süllőt* a Tisza és Dunában s más vizekben is fognak, de *fogast* soha? [...] A fogas egy különös neme a hálnak, találta a Balatonban” (Horváth 69). A CzF. szótár 1864-ben a fogasról: „A Balatonban tenyésző, a süllőhöz hasonló s finom ízű hal; így neveztetik éles fogairól” (2: 872). 1868-ban írta azonban Kriesch János, hogy „sokan még azon a balvéleményen vannak, hogy süllő és fogas két különböző hal, a mi nem igaz, mert a fiatal kisebb halat *süllő*nek, a nagyobbat, a kinőttet pedig *fogas*nak nevezzük” (Kriesch 58). Ebben az évben ugyanezt írják egy angol könyvben: „zander, in Hungary when young *szüllő*, when old *fogas*” (Rep.Com. 616). 1887-ben Herman Ottó szerint „a Balaton tapasztalt halászaik mindig azt mondták, hogy a süllő a *fogas*nak a fia” (HalK. 665), „a süllő a *fogas*nak ifjú alakja s olyan viszonyban áll vele, mint a csirke a tyúkkal, a csikó a lóval stb.” (uo. 786). Az egykori sajtóban külön kezelték a fogast és a süllőt, a nagykanizsai Zalai Közlöny 1887. évi 50. számában: „kezd a nemes hal is, mint a fogas és a süllő szaporodni”. 1891-ben a Tapolca és Vidéke lap 49. számában: „a hálókból süllő is volt meglehetősen mennyiségben, sőt ami csuda, fogas is! A Balaton a ritkaságát elfütyölte a gőzös Bpest és Bécs felé”. 1901-ben írta E. Bade szakkönyvében: „Lucioperca sandra, *Süllő* [jung], *Fogas* [alt], am Plattensee” (Bade 1: 47). 1932-ben Viski Károly arról tudósít, hogy a tihanyi halász zsákmányában *fogas* a 2 kilón felüli süllő (NéprÉrt. 24: 41). A német forrásokban ugyancsak balatoni halként tartják számon, 1858-ban a „*Fogas* 'Perca lucioperca' in Plattensee in Ungarn eigenthümlich; Varietät von Zander” (Univ.Lex. 6:

401), azaz a magyarországi Balatonban jellemző, a süllő változata, 1909-ben Fogas und Süllö im Plattensee (Meyers 17: 540).

Az egyszerű *fogas* halnév a 16. század közepétől adatolható a magyar írásbeliségben. Dészázy Boldizsár devecseri alkaptány Nádasdy Tamás nádorhoz írt, 1551. dec. 28-án kelt levelében említi a Sárvárra küldött vadakat és halakat: „kegyelmes uram hatta vala hogý [...] jó vadakat kyldenek es *fogassokat* [...] keet *fogasth*” (MNY. 39: 157). Később 1719: *fogas* (uo.), 1731: „Luciopercas, Hungaris *Fogas*” (Annales 13–14: 165), 1780: *Zahnfische, Fogas* (GK. 34), 1796: *fogas* (MNY. 36: 132), 1799: ua. (Mitterpacher 238), 1807: „*Fogas*, egy Balaton-béli hal” (Márton), 1838: *fogas* (Tsz. 125), 1847: ua. (Fényes 83), 1848: ua. (Horváth 69), 1862: ua. (CzF. 1: 395), 1868: ua. (Kriesch 17), 1875: ua. (Vad. Versl. 27: 183), 1879: ua. (Vadl. 2: 35), 1884: ua. (Nyr. 13: 552), 1887: ua. (HalK. 2: 786), 1888: *fogas* in Hungary [Am.F. 14], 1890: *fogast* (Vadl. 31: 414), 1894: *fogas hal* (Vad. Versl. 7: 62), 1902: *fogas* (Jankó 309). Az OrmSz. *fogas* ’halnév’ (163) adata arról tanúskodik, hogy a balatoni tájszó más nyelvjárásokban is használatos, a *fogas* a Balaton melléki népnyelvi halnévből vált köznyelvi elnevezéssé. A hal jellegzetes nagy fogaira utal a *fogas* halnév, mely ráértéssel a *fogas hal* (1833: *Fogas-hal*: *Salmo dentex* (Kassai 2: 213), 1836: ua. [Tud.Gyűjt. 12: 4]), illetve *fogas süllő* terminusból keletkezett. Magyar fejlemény, jelentéstapadással jött létre. Főnevesült jelző. A névadási szemlélet háttere az alsó állkapcsán a fogak között elhelyezkedő két kiemelkedő, feltűnő, úgynevezett ebfog.

Ahogy fent a csuv. *šela*, *baskir hila*, karakalpak *šila*, cser. *šela-kol* neveknél láttuk, ugyancsak az ebfogakra utal szlk. *zubáč* (FB.) társneve, amely tulajdonképpen ’nagy fogú (hal)’. Tükrörfordítással alkotott osztrák *Zahnfish* (< *fog-*, *fogashal*) nevét már a régi német nyelvű földrajzi és útikönyvek említik, a szerzők – sokszor zárójelben – megadják a magyar nevet is. Magyarozatként még hozzáfűzik, hogy e halnak nagy fogak állnak ki a potájából. 1778-ban már olvasható a *Zahnfish* (Klein 179), ugyanebben az évben a felvidéki származású Johann Matthias *Korabinsky említi 1778-ban a balatoni Zahnfish* (Al.Ung.) nevű halat, amelyet az országban sehol másutt nem fogják („werden im Lande nirgend als hier gefangen”). Karl Gottlieb von Windfisch földrajzi összeállításában, 1780-ban *Zahnfische*, *Fogas* (GK. 34). Hasonlóan még 1794-ben *Dentex, Fogas: Zahnfish*” (Grossinger 3: 19), továbbá 1809-ben, Karl Georg Rumi egy bécsi könyvében: *Zahnfische ungarisch Fogás* (Geogr.Wb. 307), 1829-ben Csaplovics János német nyelvű könyvében: *Zahnfish*, *Fogas* (Csaplovics 65). Johann Georg Kohl útikönyvében, 1842-ben: *Fogasch* ’*Zahnfish*, eine Art Zander’ (Kohl 455). Ugyancsak az ebfogakra utal ném. *Zahnmaul* (FB.; 1819: *Fogas, Zahnmaul* [Magda]), azaz ’fogas-száj’ elnevezése.

Más nyelvek is átvették ennek a rendkívül izletes halnak a magyar *fogas* nevét, mindennek előtt a német; vö. ném. *Fogasch* (FB.), *Fogosch* ’ua.’ (VN. 6634; 1778: *Fogo Fische* [Klein 179], 1829: *köstliche fogas*, „welche man in Wien *Fokosch* nennt” [Csaplovics 65], 1842: *Fogasch* ’Perca lucioperca’ [Kohl 455], 1879: *Fogofch* [BrehmsT. 3.2: 37], 1888: *Fogosch* in Southern Germany [Am.F. 14], 1894: ua. [Allg.Enc.Forst. 8: 502], 1892: *Fogofch* [BrehmsT. 8: 43], 1917: *Fogasch* [Fisch.Z. 44], 1920: *Fogasch, Fogosch* [Smolian 1: 34], 1925: *Fogasch* [Lampert 678], 1933: ua. (Lukács 35), 1940: ua. [uo. 4]). Elsősorban a halkereskedelem, gasztronómia révén vált ismertté a magyar halnév; vö. cs. *fogos* (TESz. 1: 937), fr. *fogache* ’ua.’ (uo.; 1910: *fogosh* [Bull.Soc.Nat. 57: 180], 1931: *fogoch* [Pelleggrin 332], 1940: *fogache* [Lukács 7]), szbhv. *fogaš*, *fogoš* ’ua.’ (UESKR. 234).

Társneve a *fehérhású csuka* (VN. 6634), valamint a *fehérhású csuka* (Halhat. 47; 1887: *fehérhású-csuka* [HalK. 764], 1924: *fehérhású csuka* [RévaiLex. 17: 222]), ezen a néven világos húsa miatt hívják. A balatoni halászok a rövidebb és szélesebb ikrásokat *cöpeksüllő* (Vutskits 14) néven hívták. Alakleíró név, a népnyelvi *cöpek* jelentése ’alacsony, tömzsi, pocakos emberke’ (MTsz. 1: 246) Zala megyében.

TENGERI FOGAS *J. Dentex dentex* (www.parlament.hu/irom40/17780/17780.pdf: 18). A Fekete-, a Földközi-tengerben és az Atlanti-óceánban honos. Hossza eléri az 1 m-t, tömege a 14 kg-ot, a húsa kitűnő.

1929: *tengeri fogas* ’*Dentex vulgaris*’ (BrehmHal. 269). Szintén a *fogas* nevet kapta, de más nemzetségbe sorolták. A névadási szemlélet háttere az, hogy ennek a ragadozó halnak mindkét állkapcsában négyesével álló kapófogak, mögöttük kisebb hegyes fogak sorakoznak. Társneve, a *fogasdurbincs* (W.), valamint a lat. *dentēs* ’fog’ szóval alkotott latin szaknyelvi *Dentex dentex*

nemi és faji név szintén erre utal. A faj szinonim neve is *Dentex vulgaris* (1830: Cuvier 6: 220), az eredeti latin binómen *Sparus dentex* volt, Linné adta 1758-ban (Syst.Nat. 1: 281). Volt korábban a németben *Scharfzähner* (1869: Brehm 5: 512), azaz 'élesfogú' társneve is. A latin *dentex* terminus az alapja a tengeri fogas ang. *dentex*, *common dentex*, ol. *dental*, *dentale*, *dentat* (FB.; 1830: *dentale*, *dental* [Cuvier 6: 220]), nyelvjárási *dentate*, *dentato*, *dentatu*, *dentesus*, *dentexo*, *dentice*, *dentici*, *dentighe*, *dentixi*, *dentul*, *dentulotto*, *dintale*, *dintatu*, *dottu*, sp. *denton*, *dentón*, port. *dentao*, katalán *déntol* (FB.), fr. *denté*, *denti*, *denté commun* (uo.; 1830: *denté ordinaire*, Marseille: *denté*, Narbonne: *dentillac* [Cuvier 6: 220]), Korzikán fr. *dentice*, továbbá hv. *dental* (FB.), ro. *dintos* (EL.). Ugyancsak a *fog* szó megfelelőivel alkották a faj sv. *tandbraxen*, dán *tandbrasen*, észt *harilik hammasahven* (FB.), ném. *Zahnbrasse* (uo.; 1857: *Zahnbraffe* 'Sparus dentex' [Univ.-Lex. 3: 226], 1865: *Zahnbraffe* [uo. 19: 499], 1885: *Zahnbrasse* 'Dentex' [Bull.US. 5: 80]), holl. *tandbrase* (W.), valamint szláv neveinek többségét is; vö. or. *зубан*, hv. *zubac*, *zubatac*, *zubatak*, *zaber зобатац* (FB.), blg. *зубан*, szln. *zobatec*, ukr. *зубань* (W.). Egyik élőhelyére, Földközi-tengeri honosságára utal le. *kielczak śródziemnomorski* (uo.) elnevezése.

HIVATKOZÁSOK

- ActaZool. = *Acta Zoologica Academiae Scientiarum Hungaricae*. Magyar Természettudományi Múzeum. Budapest, 1954–.
- Adelung = Johann C. Adelung: *Grammatisch-kritisches Wörterbuch der Hochdeutschen Mundart*. Leipzig, 1793–1801.
- Aldrovandi = Ulyssis Aldrovandi ... *De piscibus libri V et De cetis lib. unus*. Bononiae, 1613.
- Allg.Enc.Forst. = Dombrowski–Guttenberg–Henschel: *Allgemeine Encyclopädie der gefamnten Forst- und Jagdwissenschaften*. Wien, 1886–1894.
- Allg.Pol-Lex. = Philipp Andreas Nernich: *Allgemeines Polyglotten-Lexicon der Natur-Geschichte*. Hamburg, 1793–1798.
- Al.Ung. = Johann Matthias Korabinsky: *Almanach von Ungarn auf das Jahr 1778*. Wien / Preßburg.
- Am.Aq. = J. H. Collier – J. Hooper: *The American parlor aquarium, or: Fluvial aqua vivarium*. New York, 1866.
- Am.F. = G. Brown Goode: *American fishes: a popular treatise upon the game and food fishes*. Boston, 1888 és 1903.
- Am.Nat.Hist. = William T. Hornaday: *The American natural history*. London, 1904.
- Ann.Rep. = *Annual report of the Commissioners of Fisheries, Game and Forests* ... Albany, 1896–1900.
- Annales = *Annales*. A Magyar Biológiai Kutatóintézet Munkái (MTA). Tihany, 1928–1945.
- Antipa = Grigore Antipa: *Fauna ichtiologică a româniei*. Bucuresti, 1909.
- Arch.Nat. = *Archiv für Naturgeschichte*. Berlin, 1835–.
- Arteni = Petri Arteni ... *Ichthyologia siue Opera omnia posthuma de Piscibus*. Lugduni Batavorum, 1738.
- ArsMed. = Lencsés György: *Ars Medica*. 1570 k. Varjas Béla: XVI. századi magyar orvosi könyv. Kolozsvár, 1943.
- Bade = E. Bade: *Die mitteleuropäischen Süßwasserfische. I–II*. Berlin, 1901–1902.
- Bálint = Bálint Sándor: *A szegedi nemzet. A szegedi nagytáj népélete I–III*. Szeged, 1976–1980.
- Bechstein = Johann M. Bechstein: *Kurzgefaßte gemeinnützige Thiergeschichte des In- und Auslandes*. Leipzig, 1792–.
- Berg = Lev S. Berg: *Nazvanija ryb i etniceskie vzaimootnosenija slavjan*. *Sovetskaja Etnografija* 2 (1948): 62–73.
- Bloch = Marcus Elieser Bloch: *Oeconomische Naturgeschichte der Fische Deutschlands. Theil I–III*. Berlin, 1782–1784.
- Bock = F. S. Bock: *Versuch einer wirthschaftlichen Naturgeschichte ... Bd. IV*. Dessau, 1784.
- Brehm = Alfred Edmund BREHM: *Illustriertes Thierleben. Bd. I–III*. Hildburghausen, Leipzig, 1864–1876.
- BrehmHal. = Brehm Alfréd: *Az állatok világa. 13. kötet. Halak*. Budapest, 1929.
- BrehmsT. = Brehms Tierleben. *Allgemeine Kunde des Tierreichs*. Leipzig, 2. Afl. 1876–1879; kol. Aufl. 1882–1884.
- Bujack = J. G. Bujack: *Naturgeschichte der höheren Thiere mit besonderer Berücksichtigung ... Königsberg*, 1837.
- Bull. = *Bulletin – United States National Museum*. Washington, 1877–1971.
- Bull.Soc. = *Bulletin de la Société impériale des naturalistes de Moscou*. Moscou, 1829–1917.
- Bull.Soc.Nat. = *Bulletin de la Société nationale d'acclimatation de France*. Paris, 1896–.
- Bull.US. = *Bulletin of the United States Fish Commission*. Washington, 1881–1900.
- Chyzer = Chyzer Kornél: *Zemplénmegye halai*. Igló, 1882.

- Csaplovics = Csaplovics János: *Gemälde von Ungarn*. Pesth, 1829.
- Cuvier = Georges Cuvier – A. Valenciennes: *Histoire naturelle des poissons*. Paris, 1828–1849.
- Cuvier–Voight = G. Cuvier – F. S. Voight: *Das Thierreich, geordnet nach seiner Organisation*. Leipzig, 1831–1843.
- DA. = *Dictionarul limbii romane*. Bucuresti, 1913–1940.
- Dankó = Dankó Imre: Bodrogszótár. *A miskolci Herman Ottó Múzeum Évk.* XI: 449–504. 1972.
- DFFP. = Beke Ödön: Deutsche Fisch- und Pflanzennamen. *Indogermanische Forschungen* 52 (1934): 137–41.
- DLw. = Lumtzer Vilmos–Melich János: *Deutsche Ortsnamen und Lehnwörter*. Innsbruck, 1900.
- Donndorff = Johann August Donndorff: *Amphibiologische und ichthyologische beyträge ...* Leipzig, 1798.
- Dubois = Urbain Dubois: *Artistic Cookery: A Practical System Suited for the Use of the Nobility and ...* London, 1870.
- DWb. = *Gerhard Wahrig: Deutsches Wörterbuch*. Gütersloh, 1971.
- DWbG. = *Deutsches Wörterbuch von Jacob und Wilhelm Grimm*. 16 Bde. in 32 Teilbänden. Leipzig, 1854–1961.
- EL. = *Encyclopedia of life*. (A legnagyobb biológiai adatbázis) <http://www.eol.org>.
- Et.Dict. = Aleksandr G. *Preobrazhensky: Etymological Dictionary of the Russian language*. New York, 1951.
- Et. Wb. = Friedrich Kluge: *Etymologisches Wörterbuch*. Berlin, 1963.
- Ethn. = *Ethnographia*. Budapest, 1890–.
- FB. = *Fischbase. A global species database of fish species*. www.fishbase.se/home.htm (hozzáférés: 2017. júl.).
- Fényes = Fényes Elek: *Magyarország leírása. I–II*. Pest, 1847.
- Ferianc = Oskár Ferianc: *Slovenské názvoslovie ryb Československej republiky ...* Turčiansky Svätý Martin, 1948.
- Fischb. = Conrad Gesner: *Fischbuch, das ist ein kurze, doch vollkommne Beschreybung aller Fischn ...* Zurich, 1575; Franckfurt am Meyn, 1598.
- Fisch.Z. = *Bayerische [később Allgemeine] Fischerei-zeitung*. München, 1876–1908.
- Fleming = Johann Friedrich von Fleming: *Der Vollkommene Teutsche Jäger. I–II*. Leipzig, 1719–1724.
- Földr.Közl. = *Földrajzi Közlemények*. Budapest. 1873–1948. 1953 –.
- Gem.Nat. = G. H. Borowski: *Gemeinnützige Naturgeschichte des Thierreichs. 5. Bd., von den Fischen*. Berlin, 1784.
- Geogr. Wb. = Karl Georg Rumi: *Geographisch–statistisches Wörterbuch des österreichischen Kaiserstaates*. Wien, 1809.
- Ges.Med. = *Conradi Gesneri medici Tigurini Historiae animalium liber IV: qui est De piscium ...* Francofurti, 1604.
- GesnerNom. = Conrad Gesner: *Nomenclator aquatilium animantium*. Heidelbergae, 1606.
- Gesnerus red. = C. Gessner – C. Forer – G. Horst: *Gesnerus redivivus auctus & emendatus*. Vol. 4, Frankfurt a. M. 1670.
- GK. = Karl Gottlieb von Windfisch: *Geographie des Königreichs Ungarn*. Preßburg, 1780.
- Gmelin = Carl Christian Gmelin: *Gemeinnützige systematische Naturgeschichte der Fische*. Mannheim, 1839.
- GmelinSyst.Nat. = Johann Fr. Gmelin: *Caroli a Linné ... Systema naturae per regna tria naturae*. Lipsiae, 1788–1793.
- Griffith & Smith = E. Griffith & C. H. Smith: *The class Pisces, arranged by the Baron Cuvier ...* London, 1834.
- Grossinger = Joanne Bapt. Grossinger: *Universa historia physica regni Hungariae*. Posenii et Comaromii, 1794–1797.
- Gyurkó = Gyurkó István: *Édesvízi halaink*. Bukarest, 1972.
- Hal. = *Halászat*. Budapest, 1932–.
- Halhat. = Pintér Károly: *Halhatározó*. Budapest, 1889.
- HalK. = Herman Ottó: *A magyar halászat könyve I–II*. Budapest, 1887.
- Hb.Thiery. = *Handbuch der deutschen Thiergeschichte für Schulen*. Giesen, 1790.
- Heckel–Kner = Jacob Heckel – Rudolf Kner: *Die Süßwasserfische der österreichischen Monarchie*. Leipzig, 1858.
- Henshall = James A. Henshall: *Bass, pike, perch and other game fishes of America*. Cincinnati, 1919.
- Hirtz = Miroslav Hirtz: *Rječnik narodnih zooloških naziva. Knj. 3. Ribe (Pisces)*. Zagreb, 1956.
- Hist.An. = Conradi Gesneri ... *Historiae Animalium Liber III. qui est de Piscium [et] Aquatilium ...* Zürich, 1558.
- Hist.Nat.Pol. = Gabrielis Rzaczynski: *Historia naturalis regni Poloniae*. Sandomiriae, 1721.
- Hist.Pisc. = Francis Willughby: *De Historia piscium libri quatuor ...* Oxford, 1686.
- Hiv.Ért. = *Hivatalos Értesítő*. A Budapesti Közlöny (1867–1944) mellékközlönye.
- HM. = *Hasznos mulatságok*. Pest, 1817–1840.
- Hohberg = Wolf Helmhard von Hohberg: *Georgica Curiosa. Bd. 2*. Nürnberg, 1682.
- Horváth = Horváth Bálint: *A füredi savanyvív s Balaton környéke*. Magyaróvár, 1848.
- Hubbs = Carl L. Hubbs: *A check list of the fishes of the Great Lakes and tributary waters, with nomenclatorial notes and analytical keys*. University of Michigan Museum of Zoology; Miscellaneous Publications No. 15, 1926.

- Icht.Bor. = Johan. Christoph. Wulff: *Ichthyologia cum Amphibiis regni Borussici*. Regiomonti, 1765.
- Jankó = Jankó János: *A Balaton-melléki lakosság néprajza*. Budapest, 1902.
- Kassai = Kassai József: *Származató, s gyökerésző magyar-diák szó-könyv. I–IV*. Pestenn, 1833–1838.
- Klein = Michael Klein: *Sammlung merkwürdiger Naturfaltenheiten des Königreichs Ungarn*. Pressburg–Leipzig, 1778.
- Kohl = Johann Georg Kohl: *Hundert Tage auf Reisen in den österreichischen Staaten IV*. Dresden und Leipzig, 1842.
- Kovács = Kovács Antal: *A halászat szakszókincse a Felső-Szigetközben*. Budapest, 1987.
- Kriesch = Kriesch János: *Halaink és haltenyésztésünk*. Pest, 1868.
- Lampert = Kurt Lampert: *Das Leben der Binnengewässer*. Leipzig, 1925.
- Ludovici = Carl G. Ludovici: *Eröffnete Akademie der Kaufleute, oder vollständiges Kaufmanns-Lexicon*. 5. Leipzig, 1756.
- Lukács = Lukács Károly: *A „Fogas”*. Budapest, 1940.
- Magda = Magda Pál: *Magyarország és a határ őrző katonaság vidékeinek statisztikai és geográfiai leírása*. Pest, 1819.
- Marsigli = Luigi Ferdinando Marsigli: *Danubius Pannonico-Mysicus*. Hága, 1726.
- Márton = Márton József: *Magyar–német lexicon, vagyis szókönyv*. Bécs, 1807.
- MBK. = Az MTA TBK. évkönyvei. Tihany, 1926–1977. / A Magyar Biológiai Kutatóintézet munkái 13 (1941).
- Medić = Mojo Medić: *Tredje kolo ihtioboskih bilezaka*. In: Spomenik, Bd. 64: 1–19. 1925.
- Meyers = *Meyers großes Konversations-Lexikon. Ein Nachschlagewerk des allgemeinen Wissens*. Leipzig, 1902–1908/1920.
- Mitchill = Samuel L. Mitchill: *The fishes of New York*. The American Monthly Magazine and Critical Review. 2: 241–248. New York, 1818.
- Mitterpacher = Ludovico Mitterpacher: *Compendium historiae naturalis*. Budae, 1799.
- Müller = P. L. Stadius Müller: *Des Ritters Carl von Linné (...) vollständiges Naturfyfstem ... 4. Fische*. Nürnberg, 1774.
- Népr.Ért. = *Néprajzi Értésítő*. Budapest, 1900–.
- Pellegrin = Jacques Pellegrin: *Le lac Balaton et sa fauna ichtyologique*. La Terre et la Vie 329–335. 1931 Juillet.
- PI. = Stefano Porcellotti: *Pesci d'Italia, ittiofauna delle acque dolci*. Firenze, 2005.
- Rep. = *Report of the commissioners of fisheries of Maryland*. Baltimore, 1876.
- Rep.Com. = *Report of the Commissioner – United States Commission of Fish and Fisheries. Part III*. Washington, 1876.
- REWb. = Max Vasmer: *Russisches etymologisches Wörterbuch*. Heidelberg, 1955.
- RF. = Irmgard Leder: *Russische Fischnamen*. Wiebaden, 1971.
- Richter = Johann Gottfried Richter: *Ichthyotheologie, oder: Vernunft- und Schriftmäßiger Versuch...* Leipzig, 1754.
- Schrank = Franz von Paula Schrank: *Favna boica, durchgedachte Gefchichte der in Bayern einheimischen ...* Nürnberg, 1798.
- Schwenckfeld = Caspar Schwenckfeld: *Therio-Tropheum Silefiae: in quo animalium ... Lignicii [Liegnitz], 1603*.
- So.Dits. = Johanne B. Szentmartoni [Sz. Bodó János]: *Az sonak ditsiretiről valo magyar rythmusok*. Lőte, 1647.
- Steinbock = Ernst Steinbock: *Die noch nie genug gepriesene Kunst der edlen ... Fischerey*. Nürnberg, 1730.
- Sl.Lw. = Philipp Wick: *Die slavischen Lehnwörter in der neuhochdeutschen Schriftsprache*. Marburg 1939.
- SIF. = Václav Machek: *Einige slawische Fischnamen*. Zeitschrift für Slavische Philologie 19 (1947): 53–67.
- SzIJs. = Kniezsa István: *A magyar nyelv szláv jövevényszavai. I–II*. Budapest, 1974.
- Smolian = Kurt Smolian: *Merkbuch der Binnenfischerei*. Berlin, 1920.
- SzMSzt. = *Szlovák–magyar szótár online*. <https://hu.glosbe.com/sk/hu>.
- SNPol. = Erazm Majewski: *Słownik nazwisk zoologicznych i botanicznych polskich*. I–II. Warsawa, 1889–1894.
- Symb.Hist. = Józef Rostański: *Średniowieczna historia naturalna w Polsce. Symbola ad historiam ...* Kraków 1900.
- Syn.F. = David S. Jordan – Charles H. Gilbert: *Synopsis of the fishes of North America*. Washington, 1882.
- Syst.Nat. = *Caroli Linnaei...Systema naturae per regna tria naturae: secundum classes, ordines ...* Holmiae, 1758–1759.
- Termtud.Közl. = *Természettudományi Közlöny*. Budapest, 1869–1944.
- Tschuw.Lw. = Martti Räsänen: *Die tschuwassischen Lehnwörter im Tscheremissischen*. Helsinki, 1920.
- Tud.Gyűjt. = *Tudományos Gyűjtemény*. Pest, 1817–1841.
- UESkr. = Hadrovics Lajos: *Ungarische Elemente im Serbokroatischen*. Budapest, 1985.
- UjId. = *Uj Idők*. Hetilap. Budapest, 1894–1949.
- Unger = Unger Emil: *Magyar édesvízi halhatározó*. Budapest, 1919.
- UngerZucht. = Emil Unger: *Die Zucht des Zanders in Karpfenteichwirtschaften und in freien Gewässern*. Stuttgart, 1939.

Univ.Lex. = *Pierer's Universal-Lexikon der Vergangenheit und Gegenwart*. 4. Auflage. Altenburg, 1857–1865.
 Vad.Versl. = *Vadász- és Versenylop*. Pest, Budapest, 1857–1919.

Vadl. = *Vadász Lap [Vadászlap]*. Az Országos Magyar Vadászati Védegyelet hivatalos közlönye. Pest, Budapest, 1879–1920.

Viski = Viski Károly: *Tihany őshalászata* (NéprÉrt. 1932: 37–54).

VN. = Gozmány László: *Vocabularium nominum animalium Europae septem linguis redactum*. Budapest, 1979.

Vutskits = Vutskits György: *A Magyar Birodalom halrajzi vázlata*. Keszthely, 1904.

W. = *Wikipedia*, the free encyclopedia (<http://...wikipedia.org>).

Zoogr.R. = Peter S. Pallas: *Zoographia Rosso-Asiatica: sistens omnium animalium in extenso Imperio Rossico*. Petropoli, 1831.

Zool.NY. = J. E. De Kay – W. H. Seward: *Zoology of New York; or, The New York Fauna*. Albany, 1842–1844.

Rácz János

A paduc és a pikó neveinek történeti-etimológiai vizsgálata

A **paduc** 'Chondrostoma' (MoH. 93) a pontyfélék 'Cyprinidae' családjába tartozó nem. A latin szaknyelvi *Chondrostoma* (< gör. *χόνδρος* 'porc' és *στόμα* 'száj') generikus név lefordítva 'porcszáj', számos európai nyelvi nevével együtt az alsó állású haránthasíték száj szarusodott ajkaira utal. (Ez a lefelé nyíló száj teszi lehetővé, hogy a paduc fajok a táplálékukat a vízfenékről szedegetni tudják.)

A *paduc* régi halnevünk, rövidített szótörténete szerint 1584: *padocz*, *podotz*, *podocz* (SzT. 8: 192), 1589: *padocz hal*, 1593: *podotzot*, 1621: *padocz*, *poducz*, 1632: *poducz*, 1674: *paducz*, 1691: *paducz* (uo. 10: 390), 1727: *paduc* (SzlJsz. 371), 1794: *padutz* (Grossinger 180), 1801: *paducz* (Term.Hist. 269), 1830: ua. (Reisinger 69), 1833: *padútz* (Dankowsky 723), 1846: ua. (ÁM. 778), 1863: ua. (Heck. 203), 1882: ua. (Chyzer 9), 1884: ua. (Nyr. 13: 553), 1887: *paducz* 'Chondrostoma nasus' (HalK. 764), 1900: *paduc* (PallasLex. 18: 403). A magyar nyelvjárásokban számos alakváltozata használatos, Gyurkó 168: *paduc* 'Vimba vimba' (Maros felső folyásán, összetévesztik a paducal) | ÚMTsz. 3: 249: *paduceszeg*, 2: 811: *paduchal* | Népr.Közl. 4/3: 42: *paluszt* | Hal. 33: 50: *padóc* | MoH. 93: *patim* | MTsz. 2: 57: *paduc*, *paduszk*, *paluc*, *podviz-hal*, *patic*, *patus*, *potoz*, *potoznak* | HalK. 764: *paduszk*, *palucz*, *paticz*, *podvizhal*, *potoz*, *potoznak* | SzegSz. 2: 294: *patuskeszeg*, *paduc*, *patisz*, *patusz* | Kovács 66: *batuchal*, *patuc*, *fehérpatuc*, *pirospatuc*, *kutyarriú patuc* 'Chondrostoma nasus'.

Szláv jövevényszavaink közé tartozik, viszonylag korai átvétel; vö. szerb *nođycm*, szln. *podust* (FB.), le. *podusta* (uo.; 1472: *podust* [RF. 98]), *podusta*, *podustwa* (SNPol. 2: 201), szlk. *podustva* (Ferianc 43), cs. *podustva* (uo.; ócseh *podusk* [Machek 380]), fehéror. *nađycm*, ukr. *nođycm*, ruszin *nōđycmba* (W.), or. *nođycm* (FB.; 1607: *poduszy* [RF. 98], 1793: *podufi* [Allg.Pol.Lex. 1: 1365]), kárpukr. *pōdustva* 'ua.' (Ferianc 44), melyek az ósszláv **podustva* (ZSIPh. 19: 67) alakra vezethetők vissza. Ez a halmnév szóösszetétel, a *pod* 'alatt, alulról' (REWb. 2: 382) és *ustá* 'száj' (uo. 3: 191) szavaké. A hal szájára vonatkozik, amely nem elől, hanem alul van. A magyarba egy *podust* alak került át, esetleg a szlovénből (TESz. 3: 57). Ugyanez a névadási szemlélet háttére a paduc ang. *undermouth* és ném. *Untermaul* (EL.), azaz 'alsószáj' elnevezése esetében. A göcseji *podviz* azonban külön átvétel a szln. *podvist* (SzlJsz. 371) alakból. A *t*-s változatokból a magyarban *t* nélküli alakok lettek. A *t*-t tárgyagnak érezték és elhagyták; a *paduszk* *k*-ja ehasonulással alakult. A szerémségi *patuca* alak (uo.) a magyarból való visszavétel lehet. A paduc ro. *podete*, *podut* (FB.; 1909: Bukovinában *podetj*, *podutj* 'Chondrostoma nasus' [Antipa 193]) nem közvetlen átvétel a szlávól, hanem – erdélyi elterjedtsége miatt is – a magyar *paduc* kölcsönzése. Vö. még ro. *podut* (DLR. 3: 481), Gyurkó 173: *podut* (Erdély), *podete* (Muscel), *pod* (Bihar) 'ua.'

VÉSETTAJKÚ PADUC J. *Chondrostoma nasus* (MoH. 93). Európa nagyobb részén és Kis-Ázsiában honos. Hossza általában 25–30 cm. A magyar folyók hegyi és dombvidéki szakaszain is gyakori. Húsa szálkás, de jó ízű.

1887: ua. (HalK. 645), 1896: *véssettajku paduc* (PallasLex. 12: 84), 1912: ua. (Föld.Közl. 171), 1926: *véssettajkú paduc* (RévaiLex. 19: 193), 1904: ua. (Prem.gimn. 22), 1905: ua. (BrehmK.

Univ.Lex. = *Pierer's Universal-Lexikon der Vergangenheit und Gegenwart*. 4. Auflage. Altenburg, 1857–1865.
 Vad.Versl. = *Vadász- és Versenylop*. Pest, Budapest, 1857–1919.

Vadl. = *Vadász Lap [Vadászlap]*. Az Országos Magyar Vadászati Védegyelet hivatalos közlönye. Pest, Budapest, 1879–1920.

Viski = Viski Károly: *Tihany őshalászata* (NéprÉrt. 1932: 37–54).

VN. = Gozmány László: *Vocabularium nominum animalium Europae septem linguis redactum*. Budapest, 1979.

Vutskits = Vutskits György: *A Magyar Birodalom halrajzi vázlata*. Keszthely, 1904.

W. = *Wikipedia*, the free encyclopedia (<http://...wikipedia.org>).

Zoogr.R. = Peter S. Pallas: *Zoographia Rosso-Asiatica: sistens omnium animalium in extenso Imperio Rossico*. Petropoli, 1831.

Zool.NY. = J. E. De Kay – W. H. Seward: *Zoology of New York; or, The New York Fauna*. Albany, 1842–1844.

Rácz János

A paduc és a pikó neveinek történeti-etimológiai vizsgálata

A **paduc** 'Chondrostoma' (MoH. 93) a pontyfélék 'Cyprinidae' családjába tartozó nem. A latin szaknyelvi *Chondrostoma* (< gör. *χόνδρος* 'porc' és *στόμα* 'száj') generikus név lefordítva 'porcszáj', számos európai nyelvi nevével együtt az alsó állású haránthasíték száj szarusodott ajkaira utal. (Ez a lefelé nyíló száj teszi lehetővé, hogy a paduc fajok a táplálékukat a vízfenékről szedegetni tudják.)

A *paduc* régi halnevünk, rövidített szótörténete szerint 1584: *padocz*, *podotz*, *podocz* (SzT. 8: 192), 1589: *padocz hal*, 1593: *podotzot*, 1621: *padocz*, *poducz*, 1632: *poducz*, 1674: *paducz*, 1691: *paducz* (uo. 10: 390), 1727: *paduc* (SzlJsz. 371), 1794: *padutz* (Grossinger 180), 1801: *paducz* (Term.Hist. 269), 1830: ua. (Reisinger 69), 1833: *padútz* (Dankowsky 723), 1846: ua. (ÁM. 778), 1863: ua. (Heck. 203), 1882: ua. (Chyzer 9), 1884: ua. (Nyr. 13: 553), 1887: *paducz* 'Chondrostoma nasus' (HalK. 764), 1900: *paduc* (PallasLex. 18: 403). A magyar nyelvjárásokban számos alakváltozata használatos, Gyurkó 168: *paduc* 'Vimba vimba' (Maros felső folyásán, összetévesztik a paducal) | ÚMTsz. 3: 249: *paduceszeg*, 2: 811: *paduchal* | Népr.Közl. 4/3: 42: *paluszt* | Hal. 33: 50: *padóc* | MoH. 93: *patim* | MTsz. 2: 57: *paduc*, *paduszk*, *paluc*, *podviz-hal*, *patic*, *patus*, *potoz*, *potoznak* | HalK. 764: *paduszk*, *palucz*, *paticz*, *podvizhal*, *potoz*, *potoznak* | SzegSz. 2: 294: *patuskeszeg*, *paduc*, *patisz*, *patusz* | Kovács 66: *batuchal*, *patuc*, *fehérpatuc*, *pirospatuc*, *kutyaróri patuc* 'Chondrostoma nasus'.

Szláv jövevényszavaink közé tartozik, viszonylag korai átvétel; vö. szerb *nođycm*, szln. *podust* (FB.), le. *podusta* (uo.; 1472: *podust* [RF. 98]), *podusta*, *podustwa* (SNPol. 2: 201), szlk. *podustva* (Ferianc 43), cs. *podustva* (uo.; ócseh *podusk* [Machek 380]), fehéror. *nađycm*, ukr. *nođycm*, ruszin *nōđycmba* (W.), or. *nođycm* (FB.; 1607: *poduszy* [RF. 98], 1793: *podufi* [Allg.Pol.Lex. 1: 1365]), kárpukr. *pōdustva* 'ua.' (Ferianc 44), melyek az ósszláv **podustva* (ZSIPh. 19: 67) alakra vezethetők vissza. Ez a halmnév szóösszetétel, a *pod* 'alatt, alulról' (REWb. 2: 382) és *ustá* 'száj' (uo. 3: 191) szavaké. A hal szájára vonatkozik, amely nem elől, hanem alul van. A magyarba egy *podust* alak került át, esetleg a szlovénből (TESz. 3: 57). Ugyanez a névadási szemlélet háttére a paduc ang. *undermouth* és ném. *Untermaul* (EL.), azaz 'alsószáj' elnevezése esetében. A göcseji *podviz* azonban külön átvétel a szln. *podvist* (SzlJsz. 371) alakból. A *t*-s változatokból a magyarban *t* nélküli alakok lettek. A *t*-t tárgyagnak érezték és elhagyták; a *paduszk* *k*-ja ehasonulással alakult. A szeremségi *patuca* alak (uo.) a magyarból való visszavétel lehet. A paduc ro. *podete*, *podut* (FB.; 1909: Bukovinában *podetj*, *podutj* 'Chondrostoma nasus' [Antipa 193]) nem közvetlen átvétel a szlávól, hanem – erdélyi elterjedtsége miatt is – a magyar *paduc* kölcsönzése. Vö. még ro. *podut* (DLR. 3: 481), Gyurkó 173: *podut* (Erdély), *podete* (Muscel), *pod* (Bihar) 'ua.'

VÉSETTAJKÚ PADUC J. *Chondrostoma nasus* (MoH. 93). Európa nagyobb részén és Kis-Ázsiában honos. Hossza általában 25–30 cm. A magyar folyók hegyi és dombvidéki szakaszain is gyakori. Húsa szálkás, de jó ízű.

1887: ua. (HalK. 645), 1896: *véssettajku paduc* (PallasLex. 12: 84), 1912: ua. (Föld.Közl. 171), 1926: *véssettajkú paduc* (RévaiLex. 19: 193), 1904: ua. (Prem.gimn. 22), 1905: ua. (BrehmK.

8: 274), 1926: ua. (RévaiLex. 19: 193), 1930: ua. 'Chondrostoma nasus' (BrehmL. 14: 247), a népnyelvben Unger 71: *véssett ajak* 'ua.'. A szarunemű alsó ajka a *véssettajkú* faji jelző alapja, az alsó ajak vésőszerű. Jellegzetesen éles szélű és egyenes, alig hajlott, jellegzetes szája a névadás alapja, erre utal hivatalos szaknyelvi binominális neve. Herman Ottó névadása.

Hasonló a magyarban a faj elavult szakirodalmi *porcosszájú keszeg* (Pap 10; 1863: *porcosszáj* [Heck. 203], 1868: *paducz porcosszáj* [Kriesch 176], 1882: *porcosszáj* [Chyzer 9]) és az észtben a *harilik köhrsuu* (FB.), azaz 'közönséges porcosszáj' neve. A nevek a latin szaknyelvi *Chondrostoma* nemi név alapján keletkeztek, arra utalnak, hogy e halnak az alsóállású száját körülvevő, megszarudott ajkai vannak, így legeli a kövek moszatbevonatát.

A ma érvényes latin szaknyelvi *Chondrostoma nasus* és a Linné által 1758-ban adott eredeti *Cyprinus nasus* (Syst.Nat. 1: 325) binómenben a faji jelző (< lat. *nasus* 'orr') a paduc sajátosságos, előrenyúló, tömpe orrára utal. Szintén az orráról kapta a nevét számos európai nyelvben; vö. ol. *naso* (EL.; 1840: ua. [Reichenbach 83]), ang. *nase*, *common nase* (FB.) fr. *nase*, *nase commun* (EL.; 1793: *nafe* [Allg.Pol-Lex. 1: 1365], 1839: *le nafe* [Gmelin 367], 1842: ua. [Selys-Longchamps 204]), norv. *nesling*, sv. *näsling*, dán *næse*, *næsling* (FB.). Ezek a paduc német nevének átvételei; vö. ném. *Nase*, *Nasling*, *Näsling*, *Nässling*, *Nösling* (uo.; 1557: *Nafen* [Filbűch 39], 1558: *nafen* [Hist.An. 731], 1575: ua. [Fischb. 170B], 1598: *Naffen* [Wecker 239], 1603: *Nafe* 'Nasus piscis' [Schwenckfeld 439], 1604: *nafen* [Ges.Med. 620], 1613: ua. [Aldrovandi 610], 1624: *Nefen*, *Nafen* [Icht.Nom. 52], 1670: *Nasen* 'Nafus' [Gesnerus red. 4: 173], 1682: *Näßlingen* [Hohberg 2: 17], 1754: *Näßling* [Richter 899], 1774: *Nafenfisch* [Müller 4: 394], 1792: *Nafenfisch*, *Nafe* [Bechstein 769], 1793: *Nafe*, szász *Nefe*, Ausztria: *Näßling* [Allg.Pol-Lex. 1: 1365], 1798: *Näsling*, *Nase* [Adelung 3: 438], *Nafenfisch* [Donndorff 738], *Nafe* [uo. 739], 1839: *Nafe*, *Naeßling* [Gmelin 367], 1840: *Nafe* 'Cyprinus nasus' [Reichenbach 83], 1841: *Nase* [Top.Herz. 14], 1860: ua. [Univ.Lex. 9: 336], 1863: ua. [Siebold 225], 1864: *Nase* in Bayern *Nasenfisch*, *Näsling*, *Nösling*, *Nöstling*, *Saunase* [Jäckel 73], 1884: *Nase*, *Näsling*, *Nösling* [BrehmsT. 8/2: 298], 1908: *Nase*, *Näsling* 'Chondrostoma nasus' [Meyers 14: 430]). A ném. *Oesling* (FB.; 1793: Ausztria: *Oesling* 'Cyprinus nasus' [Allg.Pol-Lex. 1: 1365], 1798: ua. [Donndorff 738], 1861: *Osling* [Univ-Lex. 12: 397]) alakváltozat a paduc *Nösling* nevéből a határozatlan névelő *n-* elemének elhagyásával keletkezett. A németben az *-ing* végződés a halnevek közt is igen népszerű a délnémet nyelvterületen; vö. *Äschling* ~ *Äsche*, *Sälmling* ~ *Salm*, *Nerfling*, *Gründling*, *Bitterling*, és ilyen a paduc *Näsling*, *Nösling*, *Nöstling*, *Oesling* ~ *Nase* neve is. Ugyancsak az *orr* főnév megfelelőjével alkották a paduc cs. *nosák*, *nosek*, *nosen* (W.), fi. *nokkasärki*, sv. *noskarp* (FB.), fr. *nez* (FB.; 1840: ua. 'Cyprinus nasus' [Reichenbach 83]) elnevezését. Előrenyúló orra miatt kapta a 'csőr' főnévvel ném. *Schnabel* (EL.) *Schnappel* (FB.; 1798: *Schnäbel*, *Schnabelfisch*, *Schnepel*, *Schnäpel* [Adelung 3: 1585], 1830: *Schnepel* 'Cyprinus nasus' [Hein. 1: 148], 1864: *Schnabel* 'Chondrostoma nasus' [Jäckel 73], 1884: ua. és *Schnappel* [BrehmsT. 8/2: 298], 1909: ua. [Meyers 17: 912]) és dán *snibbel* (1798: ua. [Adelung 3: 1585]) elnevezését.

A véssettajkú paducnak igen sok a köznyelvi és nyelvjárási neve a magyarban. A Bodrog mellékén és a Szigetközben *végsőhal* (MoH. 93; 1887: ua. [HalK. 838], 1904: ua. [Prem.gimn. 19], 1905: ua. [BrehmK. 8: 274]). 1926: ua. [RévaiLex. 19: 124], 1930: ua. [BrehmL. 14: 247]; MTsz. 2: 942 és Dankó 489: ua.) az értéktelennek tartott paduc neve ('utolsó hal' értelemben): „a legrongyabb hal, ha kifogják, aznap megkö csinyáni mer epossad” (Kovács 67). A *dunahal* (SzegSz. 1: 303) megkülönböztető név, úgy látszik, a paducot Szeged környékén nem tisztai halnak tartják. A Dunából úszhat föl. Az ivási idejére utal *Szent György paduc* (1887: *Szt Györgypaducz* [HalK. 764], 1901: *Szent György paduc* [MTsz. 2: 536], 1904: *szt György paduc* [Prem.gimn. 19], 1905: *Szt. György-paduc* [BrehmK. 8: 274], 1922: *Szt György paduc* [RévaiLex. 15: 83], 1930: *szentgyörgypaduc* [BrehmL. 14: 247]; ÚMTsz. 3: 249: *szent-György-paduc* 'Chondrostoma nasus' | Kovács 67: *szentgyörgyihal* 'ua.') elnevezése.

A csángó nyelvjárási *eszkobáj* 'paduc' (RK. 276) név átvétel a románból; vö. ro. *scobai*, *scobar* (FB.; 1909: Moldvában *scobai*, Munténiában és Olténiában *scobar* [Antipa 193]; Gyurkó 173: *scobai de cirna* 'a félkilónál nagyobb paducok neve'). Maga a román szó valószínűleg a bolgárból származik; vö. blg. *cxo6ap* 'ua.', de megvan a szerbben is a *cxo6a6* 'ua.' (W.). Ismert *petenyé* (1904: ua. [Prem.gimn. 19], 1905: ua. [BrehmK. 8: 274], 1922: ua. [RévaiLex. 15: 83]) néven is. Két németes hangzású társneve a *glider* (Bálint 425; SzegSz. 1: 508) és a *stenger* (MoH. 93; 1884:

ua. [Nyr. 13: 553], 1887: ua. [HalK. 764], 1904: ua. [Prem.gimn. 19], 1905: ua. [BrehmK. 8: 274]), ismeretlen eredetűek. A németben nem találni hasonlót, helyi nyelvjárási átvétel lehet.

Felhatol a hegyvidékeken a folyók felső folyásán a pisztrángszinttáj alsó szakaszára, ez az alapja *havasi paduc* (MoH. 93; Gyurkó 167: ua.) erdélyi nevének. Színre utal *szilvaorrú paduc* (VN. 2633) neve, az orr alakjáról és kékes színéről kapta ez a hal a nevét, orra ugyanis kékes szederjes árnyalatú. Ezért kapta a németben is *Blaunase* (FB.), azaz ’kékorr’ és *weißer Bläuling* (1798: ua. [Adelung 3: 1585]) elnevezését. Más halfaj nevével alkotott kompozitum *jászapaduc* (MoH. 93; 1887: ua. [HalK. 798], 1930: ua. [BrehmL. 14: 247]; Gyurkó: ua.) Gyergyóban használatos társneve. Ugyancsak Gyergyóban ismert *cserkeszapaduc* (Halh. 47; Gyurkó 167: ua.) néven is, a *cserkesz* előtagot nem sikerült megfejteni megnyugtató módon. Az mindenesetre világos, hogy a *cserkesz* (ÚMTsz. 1: 804) jelentése ’a halászbokor tagjai közül egy’: „Akié a háló, az volt a gazda, a többi a cserkesz” (uo.). Szintén Erdélyben, de Háromszékben használatos *körtepaduc* (MoH. 93; Gyurkó 167: ua.) neve, a paduc testformája itt a névadás alapja.

További társneve a *sodronypaduc* (MoH. 93; 1887: *sodronypaducz* [HalK. 764], 1904: *sodronypaduc* [Prem.gimn. 19], 1905: ua. [BrehmK. 8: 274], 1930: ua. ([BrehmL. 14: 247]; Unger 70: ua.) az Erdővidéken, az Olt mentén. A *sodrony* szóval minden bizonnyal a paduc hengeres, nyújtott testéhez hasonlították. A *sodri* ’fiatal paduc’ (Gyurkó 167) a Maros mentén a *sodri* ’szeles, hebeburgya’ (MTsz. 2: 432) népnyelvi szóval keletkezett, a cikázó, fűrge kis hal neve. Minden bizonnyal összefügg a *surján* (MoH. 93; Gyurkó 167: ua. ’fiatal paduc’) elnevezéssel, a Sebes-Körös mentén a paducivadék a *surján* ’fiatal, cseperedő’ (MTsz. 2: 445) szóval alkotott neve. *Suszerkeszeg* társneve nyelvi kölcsönhatás eredménye: „Zove se pismo podust. To je šuster” (Leks.Rib. 279), *suszerpaduc* (Kovács 67) szigetközi neve arra mutat, hogy értéktelen halnak tartják, „csak ojjan suszerpaduc” (uo.).

A népnyelvi *tintahal* (MoH. 93; 1702: *téntafosó* [Miskolczi 176], 1884: *tintafosó* [Nyr. 13: 553], 1887: *tintafosó tintahal tintáshal* [HalK. 764], 1901: *tinta fosó, tinta has, tintás, tintás hal* ’Chondrostoma nasus’ [MTsz. 2: 733], 1904: *tintahal, tintáshal* [Prem.gimn. 19], 1905: *tintafosó, tintahal, tintáshal* [BrehmK. 8: 274], 1922: *tintafosó, tintahal* [RévaiLex. 15: 83], 1930: *tintahal, tintahas* [BrehmL. 14: 247]; a népnyelvben SzegSz. 2: 294: *tintalopó* ’ua.’ | Kovács 66: *tintahal* ’ua.’, 60: *tintafosó* ’Alburnus lucidus’) elnevezésnek a *tinta, ténta* szóval való összefüggését a paduc fekete hashártyája és fekete gyomorneve indokolja. A Szigetközben a *tintafosó* név a kűszt jelöli, mert „kík bévül az emiztete” (ua.). A halnév a szerb-horvátba is átkerült, vö. szh. *tentaš, tintaš, tintač* ’egy halfaj’ (UESKr. 500). Hasonló elnevezései a paducnak a németből, az ukránból és az oroszból is kimutathatók; vö. ném. *Schwarzbauch* (EL.; 1792: ua. [Bechftein 769], 1793: ua. [Allg.Pol-Lex. 1: 1365], 1839: ua. ’Cyprinus nasus’ [Gmelin 367]), azaz ’feketehas’, or. *černobrjuška, černobrjuch* ’ua.’ (RF. 99), amelyben *černyj* ’fekete’ és a *brjucho* ’has’, ukr. *čornopúz* ’ua.’ (UESKr. 300). Mint Gessner 1575-ben megírta a paducról: „In seinem bauch hat er ein seer schwarzes fäl” (Fischb. 171a). A fenti nevekkel lehet összefüggésben a faj fr. *écrivain* (FB.), szb.-hv. *pisar* (RF. 99), azaz ’író’, gör. *στυράρι* (uo.), vagyis ’rajzoló’, továbbá ném. *Schreiber* (1575: *schreyber* [Fischb. 171a], 1603: *Schreiber* ’Nasus piscis’ [Schwenckfeld 439], 1792: ua. [Bechftein 769], 1798: ua. [Donndorff 739], 1839: ua. ’Cyprinus nasus’ [Gmelin 367]), azaz ’író’ elnevezése is. Szintén fekete hashártyájára utal *feketebélű keszeg* (Halh. 48; ÚMTsz. 2: 327 | OrmSz. 150: ua.) társneve Szegeden (SzegSz. 2: 294). Megvan más nyelvekben is; vö. fr. *âme noire*, ro. *mate-negre* (EL.; 1909: Dobrudzásában *mate negre* [Antipa 193]) a Chondrostoma nasus.

Feneklakó társas hal, mivel lefelé nyíló szájával a táplálékát a vízfeneékről veszi fel, a német köznyelvben *Erdfisch* (FB.), azaz ’földhal’ társneve is használatos. Összefügg ezzel a névvel a ném. *Schweinchen, Schweinsfisch* (uo.), vagyis ’malacka, disznóhal’ neve, azért kaphatta, mert – mint Hildegard von Bingen (1098–1179) már a 12. században – megírta: „bohrt sich wie ein Schwein in den Grund der Gewässer in faulige Erde und frißt dort Erde und gewisse Krautlein und wird davon fett” (BuchFisch.), azaz mint egy disznó a vizek fenekén a bűzös földben túr, és ott földet és bizonyos növénykéket zabál, és kövér lesz tőlük. Ismert többfelé *Kräuterling* (FB.; 1884: ua. [BrehmsT. 8/2: 298]) néven is, ez talán szintén a növényi táplálékával függ össze. Az *egérállú-hal* igen régen följegyzett halnév (1544-ben *eger allo hal* [OkI Sz.]), valószínűleg a paducot jelölte sajátos szája miatt. Szintén erre utal ném. köznyelvi *Mundfisch* (EL.; 1884: ua. [BrehmsT. 8/2: 298]), azaz ’szájhal’, keresztben álló szájnyílására pedig ném. *Quermaul* (EL.), vagyis ’keresztzijd’ társneve.

A paducok csapatban vándorolnak, ezért kapta köznyelvi cs. *ostroretka stěhovavá* (FB.), azaz 'vándorló paduc' elnevezését. A *Schwalfisch* (FB.; 1884: ua. [BrehmsT. 8/2: 298]) társnevét eredetileg a fecske régi *schwalm*, kfn. *swalwe*, ófn. *swalawa*, alném. *svala* (DWb.G. 15: 2182) nevével alkothatták, és a fecskéknek a paduc tavaszi ivásával egyidejű érkezésével függ össze. Korábban sokfelé ismerték ném. *Schäper* (1793: ua. 'Cyprinus nasus' [Allg.Pol-Lex. 1: 1365], 1860: *Schnäper* [Univ.Lex. 9: 336]), *Spehlung* (FB.; 1884: *Spehling* [BrehmsT. 8/2: 298]), *Eßling* (1884: ua. [uo.]), ném. *Eltze*, *Elze*, *Kummel*, *Speuzer*, *Swina*, *Zuppe* (FB.), *Reckenzahn* (uo.; 1884: *Rachenzahn* [BrehmsT. 8/2: 298]), *Sunnta* (FB.; 1884: *Sunter* [BrehmsT. 8/2: 298]), 1909: ua. [Meyers 19: 208], *Speier* (FB.; 1853: ua. [Leiblein 123], 1884: ua. [BrehmsT. 8/2: 298], fr. *vilain* (1774: ua. [Müller 4: 394], 1798: ua. [Donndorff 739]), 1798: *chavanne meunier*, *garbateau*, *garbatin* (uo.), *alonge*, *fera*, *hotu*, *seuffre*, *tunar*, *aucon*, *chiffe*, tör. *kababurun baligi*, holl. *sneep*, amerikai ang. *sneep*, *σύπης*, le. *swinka* (FB.), ol. *savetta* (uo.; 1774: ua. 'nasus' [Müller 4: 394], 1793: *saветta*, *sueta* [Allg.Pol-Lex. 1: 1365], 1798: ua. [Donndorff 739]), litv. *paprastasis skersasnikis*, tatár *гыпыу*, csuvas *хыпэм* (W.) és holl. *neusvisch* (1793: *neusvisch* [Allg.Pol-Lex. 1: 1365]) nevein. A vogulban *bagton*, *bokton* (1793: uo.), a portugálban *boga-do-danúbio* (FB.), azaz 'dunaidurbincs' nevét jegyezték föl. Haszszonyai szép pirosak, erre utal ném. *Redfish* és tör. *kýzylkanat* (uo.), azaz 'pirosal', illetve 'bíborszárny' elnevezése.

VOLGAI PADUC J. *Chondrostoma oxyrhynchum* (VN. 2634). A Kaszpi-tenger nyugati felének folyóiban honos. Testhossza 15–20 cm. Rajban élő faj, a talaj közelében tartózkodik.

Magyar neve az ang. *Volga undermouth* 'ua.' (VN. 2634) terminus tükörfordítása, a nevek a faj honosságára utalnak. Ottani neve az or. *мечкуй но́дѣм* (uo.), ennek megfelelője a le. *świnka terska* (W.), ang. *tera undermouth*, *terek nase*, észt *tereki kõhrsuu* 'ua.' (FB.). Társneve az észtben az *alazani kõhrsuu* (uo.). Szintén előhelyre utal fi. *kaspiannokkasärki* (uo.), azaz 'Kaszpi-tengeri paduc' neve. Sajátos orra a névadási szemlélet háttere cs. *ostroretka ostronosá* (uo.), vagyis 'élesorrú paduc' nevének esetében. A hal fekete hashártyájára utal le. *świnka czarnobruszka*, *świnka czarnobrzucha* (W.), azaz 'feketehasú paduc' elnevezése.

SÖTÉTOLDALSÁVOS PADUC J. *Chondrostoma genei* (VN. 2632). Észak- és Közép-Olaszország, továbbá Dél-Franciaország folyóiban honos 15–20 cm-es rajhal.

Magyar nevének faji jelzőjét azért kapta, mert közvetlenül a kopoltyúfedők mögött sötét hosszanti sáv kezdődik, amely az oldalvonal felett húzódva a farokúszó felső lebenyének tövéig terjed. Társneve a *déleuropai paduc* (VN. 2632), ennek pontos megfelelője a faj ang. *South European nase* és dán *sydeuropeisk næsling* (FB.) elnevezése, az oroszban azonban *занадоевропейский но́дѣм* (VN. 2632), azaz 'nyugateuropai paduc' a neve. Helytelen neve a szln. *primorska podust* (W.), azaz 'tengeri paduc', hiszen a sötétoldalsáv paduc édesvízi hal. A földrajzi néven kívül az alsó állású, ívelt, szarunemű szájára utal észt *Aadria kimarsuu* (FB.) elnevezése és a fi. *huulisärki* (uo.) neve is. A 'genovai' faji jelzőt kapta a lengyelben: *świnka genuńska* (uo.).

A latin szaknyelvi *Chondrostoma genei*, illetve a *Leuciscus genei* binóment a francia biológus, Charles Lucien Bonaparte adta a fajnak 1839-ben (Icon.It. 3: 24). Újabbban a *Protochondrostoma* nembe sorolták, ott az egyetlen faj. Az olaszban *lasca* (W.), a franciában *chondrostome soffie* (VN. 2632), a németben *Lau* (uo.) néven ismerik, ez utóbbi átkerült a cseh nyelvbe; vö. cs. *ostroretka lau* 'ua.' (FB.). Társneve ott a cs. *ostroretka italská* (uo.), azaz 'olasz paduc'. A fr. *chondrostome de Drême* (VN. 2632) személyneves terminus, a *chondrostome de Rhône* (uo.) pedig földrajzi neves, a Rhône folyó középső szakaszán (márnaszinttáj) gyakori ez a hal.

SPANYOL PADUC J. *Chondrostoma polyepis* (VN. 2635). Az Ibériai-félsziget középső és nyugati vizeiben, durva hordalékú, gyors folyású folyók fenekén élő, 20–30 cm-es rajhal.

Korábban tartozott a *Chondrostoma* nembe, mára átsorolták a *Pseudochondrostoma* genusba. Mivel a faj spanyolországi folyókban él, a *spanyol* népnemes faji jelzőt kapta. A magyar név pontos megfelelője az or. *испанский но́дѣм* (VN. 2635), fi. *espanjannokkasärki* 'ua.' (FB.) terminus. Ugyenez volt a névadási szemlélet háttere, földrajzi névvel alkották a faj ol. *asca Iberica* (W.), ang. *Iberian nase*, ném. *iberischer Näsling*, le. *świnka iberyjska*, észt *Iberia kõrgassuu*, dán *iberisk næsling*, *ostroretka iberská* (FB.), azaz 'ibériai paduc' elnevezését, valamint ottani honossága miatt

az egyik folyóról a sp. *boga del Tajo* (W.) nevét. Élőhelyén port. *boga-de-boca-direita*, *boga-de-boca-recta* és sp. *boga de río* (FB.), azaz 'jobbcsájú durbincs', 'egyenesszájú durbincs', illetve 'folyami durbincs' néven ismerik.

FRANCIA PADUC *J. Chondrostoma toxostoma* (VN. 2636). Franciaország déli részén és Észak-Spanyolországban honos. Testhossza 15–20 cm, csapatokban él a mederfenék közelében.

Mivel élőhelye Dél- és Délnyugat-Franciaországtól, a Rhône, Loire, Garonne vízrendszereitől Észak-Spanyolországig, az Ebro folyó vidékéig terjed, magyar nevében a *francia* népnemes faji jelzöt kapta. Más nyelvi neveiben nincs hasonló, a faj honosságára általánosabban utalnak; vö. ang. *South-west European nase*, sv. *sydvästeuropeisk näsling* (W.), ném. *südwesteuropischer Näsling*, or. *юго-западный подуст* (VN. 2636), dán *sydvesteuropæisk næsling* (FB.), azaz 'Délnyugat-európai paduc'. Déli előfordulására utal cs. *ostroretka jižní* (uo.) neve is. Élőhelyén az egyik folyóról kapta földrajzi neves fr. *chondrostome de Rhône* (VN. 2636), vagyis 'Rhône-beli paduc' elnevezését.

Más jelzős nevei sajátos szájára és orrára utalnak; vö. ész. *harilik kraapsuu* (FB.), azaz 'közönséges kaparószájú', fi. *pikkunokkasärki* (uo.), vagyis 'kisorrú paduc', port. *boga-de-boca-curva* (uo.) azaz 'görbészájú durbincs', illetve cs. *ostroretka oblohľavá*, le. *swinka podkowoustna* (uo.). Nagy a faj ismertsége, igen sok társneve mutat erre franciaországi és spanyolországi élőhelyén; vö. fr. *toxostome*, *ancon*, *barrouille*, *bassou*, *coulaud*, *dard*, *libournette*, *pointu*, *sarse*, *soffie*, *souffi*, *soufio*, *suiFFE*, sp. *laina*, *madrilla* (uo.). A fajt a korábbi taxonómiában a *Chondrostoma* nembe sorolták, *Chondrostoma toxostoma* név alatt, a *Parachondrostoma arrigonist* pedig az alfajának vélték. A francia paduc ma érvényes neve a latin szaknyelvi *Parachondrostoma toxostoma* binómen, ebben a generikus név olyan tulajdonságokra utal, amelyek hasonlítanak a *Chondrostoma* fajokéhoz, de hangsúlyozzák a két genus különbségét.

A **Pikófélék** 'Gasterosteidae' családjának tagjai az édesvizek és a tengerek lakói egyaránt, néhány fajt leszámítva az északi félgömbön, a Földközi-tengertől a sarkvidékig élnek. A víz sótartalma iránt csak egy faj érzékeny.

1897: *pikófélék* 'Gasterosteidae' (PallasLex. 16: 4551), 1922: *pikó félék* (RévaiLex. 15: 452), 1929: ua. (BrehmL. 13: 384), 1941: *Pikófélék* 'ua.' (UjId.Lex. 19–20: 5099). Csontlemezekkel borított testű, tüskés uszonyú halak. A *pikó* (1887: ua. 'Gasterosteus' [HalK. 2: 820], 1894 ua. [PallasLex. 7: 840], 1900: ua. [uo. 18 / 2. pótk.: 444]; a népnyelvben Gyurkó 165: ua. | MTsz. 2: 141: ua. 'vágó durbincs') halmnév esetében a névadási szemlélet hátterét a csontos, tüskés uszonyok jelentik, hiszen nemcsak a hátúszójuk ilyen, ami nem ritka a halaknál, hanem a hasúszonyaik is. És minden bizonnyal a 'szűrőfegyver' jelentésű *pika* szóból származik a halmnév, a középkori *pika* (ang. *pike*, ném. *Pike*, *Spieß*, fr., port. *pique*) a hosszú lándzsák típusai közé tartozó szál-fegyver. A Pikóféléknek az első részén erős tüskékre bomló hátúszonyára utal a család legtöbb idegen nyelvi neve is; vö. ang. *Sticklebacks*, ném. *Stichlinge*, or. *Κοιουκοβυιe*, fr. *Épinoches*, sp. *Espinosos*, ol. *Spinarelli*, le. *Ciernikowate*, cs. *Koljuškoviti*, fi. *Piikkikalat*, holl. *Stekelbaarzen*, tör. *Dikenibalıkgiller*, blg. *Бодлуwku* (W.). A latin szaknyelvi *Gasterosteidae* terminus a 'has, gyomor' jelentésű *gastér*; *gastrosz* és a gör. *osztéon* 'csont' szavakkal alkotott. Heckel és Kner (13: 36) a pikókat a Scomberoidae családba sorolták, a hasonlóságra már George Cuvier és Achille Valenciennes is rámutattak (Cuvier 4: 5).

TÜSKÉS PIKÓ *J. Gasterosteus aculeatus* (MoH. 155). Az egész északi félteke vizeiben honos. Édesvízben többnyire 5–8 cm, a tengerben 11 cm hosszú is lehet. Feje és teste pikkelyek nélküli.

1887: *tüskés pikó* 'Gasterosteus aculeatus' [HalK. 2: 820], 1905: *tüskés pikó* (TermTud.Közl. 433: 588), 1922: ua. (RévaiLex. 15: 452), 1929: *tüskés pikó* 'ua.' (BrehmL. 13: 384). A szaknyelvi *tüskés pikó* Herman Ottó névadása. A névben a *tüskés* faji jelző a csontos, szúrós uszonyaira utal, a hátúszonyán kívül a hasúszói szintén erős tüskékké alakultak. Szintén ez az alapja latin szaknyelvi *aculeatus* (< lat. *aculeus* 'tüske, tövis') faji jelzőjének. A latin szaknyelvi *Gasterosteus aculeatus* binómen Linnétől származik 1758-ból (Syst.Nat. 1: 295). A hal tüskességére, szúróságára utal ang. *prickley*, *prickly*, *pinfish*, *barnystickle*, *spannyitickle*, *burnstickle*, orosz *Stechbüttel* (FB.; 1795: ua. [Allg.Pol-Lex. 4: 23], 1837: ua. [Gloger 77], 1869: ua. [Brehm 5: 535], 1884: ua. 'Gasterosteus aculeatus' [BrehmsT. 8/2: 82]), ném. nyelvjárási *Stachele*, *Stachel de Butz*, *Steckbedel*,

Steckbüdel, *Stecherling* (FB.; 1795: *Steckerling* [Allg.Pol-Lex. 4: 23], 1884: ua. [BrehmsT. 8/2: 82]), *Stichelstarpe* (1884: ua. [uo.]), *Stechert*, *Stecker* (FB.; 1884: *Stecher* 'ua.' [BrehmsT. 8/2: 82]), *Steckling* (FB.; 1795: *Stechling* [Allg.Pol-Lex. 4: 23]), fr. *épinart* (FB.; 1558: *epinarde* [Hist.An. 897]), *épinglet*, *épinoche* (FB.; 1558: *epinoche* [Hist.An. 897], 1604: ua. [Ges.Med. 762], 1792: *epinoche* 'Gasterosteus aculeatus' [Bechstein 706], 1829: *epinoche à queue nue* & *queue armée* 'Gasterosteus leurus & trachurus' [Cuvier 5: 481], 1835: *gasterostée epinoche* Gast. Acul. [F.Sch. 153], 1842: *epinoche* 'ua.' [Selys-Longchamps 223]), sp. *espinós*, le. *ciernik*, sp. *epinocno*, *espinosillo*, *espinoso*, port. *espinhela* (FB.), ol. *spinarello* (uo.; 1788: *spinarella* [Nau 314]), sv. *storspigg* (FB.; 1795: *spigg*, *skitspigg* [Allg.Pol-Lex. 4: 23], 1835: *stora* [F.Sch. 153]), holl. *stekelbaars* (FB.; 1795: *stekelviſchje* [Allg.Pol-Lex. 4: 23], 1801: *stekeling* [Adelung 4: 367]) elnevezése, valamint összetételekkel a ném. *Stachelfisch* (EL.; 1670: *Stachelfiſch* 'Pifciculus aculeatus' [Gesnerus red. 4: 160], 1795: ua. 'Gasterosteus aculeatus' [Allg.Pol-Lex. 4: 23], *Stachelbarfch* [uo. 24], 1853: *Stachelfiſch* 'Gasterosteus leurus' [Günther 29], 1884: ua., *Stachelbarsch*, *Stachelinsky* [BrehmsT. 8/2: 82]), *Stachelbauch*, *Stekelbars*, *Stekelstange*, tör. *dikence balığı*, port. *peixe-espinho* (FB.), vagyis 'fullánkhal, fullánkhas, fullánksügér', illetve 'tövishal'.

A hal hátán három tüske található, ez az alapja *háromtüskés pikó* (VN. 4969) társnévnek. Német szaknyelvi neve is *dreistacheliger Stichling* (uo.), azaz 'háromtüskés pikó', további pontos megfelelője a faj ang. *threespine stickleback*, *threespined stickleback* (FB.; 1795: *tree-fined stickleback* [Allg.Pol-Lex. 4: 23], 1901: *three-spined stickleback* 'Gasterosteus aculeatus' [FG. 175]), or. *колюшка трехиглая*, ukr. *колючка триголкова*, fi. *kolmipiikki*, norv. *trepigget stingsild*, lett *trisadatu stagars*, litv. *trispnygle dygle* (FB.), dán *trepigget hundestejle* (uo; 1795: *hundstikel* [Allg.Pol-Lex. 4: 23]), cs. *koljuška tříostná* (EL.), fr. *epinoche à trois pointes* (uo.), *épinoche à trois épines* (VN. 4969; 1795: *trois-épines* [Allg.Pol-Lex. 4: 23], 1839: *trois épines* [Gmelin 239]), holl. *driedoornige stekelbaars* (EL.; 1795: *driedoornige stekelbaars* [Allg.Pol-Lex. 4: 23]), fehéror. *колюшка трохіголкова*, blg. *тригугла бодлука* (W.) jelzős elnevezése.

A 19. századi szakirodalom számos forrásában a *durbancs* néven említik a tüskés pikót, 1830: *durbancs* 'Gasterosteus' (Reisinger 21), 1852: *szálkás durbancs* 'Stichling' (Peregriny 244), 1863: ua. (Heck. 216), 1865: ua. (Hunfalvy 735), 1868: ua. 'Gasterosteus aculeatus' (Kriesch 82), *tüskés durbancs* 'ua.' (uo. 104), 1872: ua. (Math.Term.Tud.Közl. 10: 211), 1873: ua. (Term.Tud.Közl. 41: 40), 1874: 1874: *bökös durbancs* 'ua.' (Kreusz), 1876: *tüskés durbancs* 'ua.' (Term.Tud.Közl. 83: 267). A *durbancs* 'Acerina' egyébként szintén igen szúrós, tüskés uszonyú kis hal. A két halfaj összecserélése vagy összetévesztése előfordul fordítottan is, azaz *pikó* az *Acerina cernua* (MTsz. 2: 141).

A hal hátán lévő szúrós, tüskés hátszonyára ang. *stickleback* (FB.; 1686: ua. 'Piscis aculeatus seu pungitus' [Hist.Pisc. 25], 1788: ua. 'Gasterosteus bispinosus' [Nau 314]), *common stickleback* (FB.; 1901: ua. 'Gasterosteus aculeatus' [Ann.Rep. 486]), *saw-finned stickleback* (FB.), Kanadában ang. *prickly back*, *thornback*, *thorny back*, azaz 'tüskeshátú, fűrészszonyos tüskeshátú' elnevezése. Földrajzi nevekkkel jött létre ang. *Eastern stickleback*, *European stickleback*, *New York stickleback* (uo.) elnevezése. Kanadában ang. *barnystickle*, *branchy*, *cushy*, *doctor*, *spanicle*, *spanny*, további idegen nyelvi neve, illetve társneve az ang. *tiddler*; fr. *arselet*, *cordonnier*, *crève-valet*, *estancelin*, hv. *koljuška* (uo.), észt *harilik ogalik*, *ogalik* (uo.; 1795: *oggalick*, *oggaluuck* [Allg.Pol-Lex. 4: 24]), szlk. *pichlavka siná*, gör. *αγκαθηρό*, *σκυλόγαρο*, *σταυρίδι*, szln. *zet*, szerb *bodonja* és a ro. *ghidrin* (FB.). Portuáliában – szintén szúrósága miatt – a macska állatnévvel alkotott *esgana-gata* (uo.) nevét, társneve a németben a *Rotzbarsch* (uo.; 1884: ua. [BrehmsT. 8/2: 82]), vagyis 'taknyos sügér'.

A tüskés pikó igen régről adatható neve a ném. *Stichling* (FB.; 1557: *Stichling* [Filzbuch 31], 1558: ua. [Hist.An. 9], 1575: ua. [Fischb. 160], 1603: *Stichling*, *Sticherling* 'Spinachia' [Schwenckfeld 445], 1604: *fiichling* [Ges.Med. 700], 1613: *Stichling* [Aldrovandi 628], 1624: ua. [Icht.Nom. 11], 1670: ua. 'Pifciculus aculeatus' [Gesnerus red. 4: 160], 1697: ua. [BeerAnt. 28], 1754: ua. [Richter 907], 1757: *fiichling* [Estor 1: 941], 1774: *Stichling* [Müller 4: 247], 1782: *Stichlinge* [Rössig 2,1: 517], 1788: ua. [Hb.Nat. 3: 288], 1792: *gemeiner Stichling* 'Gasterosteus aculeatus' [Bechstein 706], 1795: *Stichling* [Allg.Pol-Lex. 4: 23], 1799: ua. (Hb.Nat. 6: 251), 1801: *Stechling*, *Stichling*, *Stecherling* [Adelung 4: 367], 1815: *Stichling* [Hb.Nat. 9: 254], 1830 ua. [uo. 12: 220], 1833: ua. [Bujack 358], 1839: *gemeiner Stichling* [Gmelin 239], 1853: ua. [Leiblein 116], 1855: ua. [Top. Herz. 1: 14], 1858: *Stichling* [Heckel-Kner 38], 1863: ua. [Univ.-Lex. 16: 818], 1884: ua. [BrehmsT. 8/2: 82], 1909: *gemeiner Stichling* 'ua.' [Meyers 19: 20]). A pikó német elnevezése jövevényszóként

megvan más nyelvben is, mégpedig régi átvételként; vö. norv. *stikling* (FB.; 1795: ua. [Allg.Pol-Lex. 4: 23]), dán *stikling* (1795: uo.).

A ném. *scharf* 'éles' melléknévvel és a délnémet területen igen kedvelt *-ing* kicsinyítővel alkotott régi neve a pikónak a *Scharfling* (1603: ua. 'Spinachia' [Schwenckfeld 445], 1670: *Scharpling* 'Pifciculus aculeatus / spinachia' [Gesnerus red. 4: 160], 1795: *Scharfling* 'Gasterosteus aculeatus' [Allg.Pol-Lex. 4: 23]). A faj további régi neve a fr. *rouget* 1604: ua. (Ges.Med. 306), holl. *gewone soort* (1858: Schlegel 2: 131), dán *bugfjükling*, *bugbeenling* (1795: Allg.Pol-Lex. 4: 23), norv. *lille tindoure* és *hundstigle* 1795: uo.). 'Nagy pikó' a jelentése ném. *großer Stichling* (FB. 1835: *grosser Stichling* [F.Sch. 153]), or. *большая колюшка* (VN. 4969) nevének.

NYURGA PIKÓ J. *Spinachia spinachia* (VN. 10604). Európa tengerparti vizeiben, az Északi-foktól a Vizcayai-öbölíg honos. 14–20 cm-es a testhossza.

1929: *nyurga pikók* 'Spinachia' (BrehmL. 13: 387). Magyar nevét nyúlánk, karcús testéről kapta, amely rendkívül vékony és hosszúkás. A *csőrös pikó* (VN. 10604; 1929: ua. 'Spinachia vulgaris' [uo.] társneve a hosszú orr végén lévő szájra utal. Kizárólag sós vízben él, a nyurga pikó társneve korábban az élőhelyén alapuló *tengeri pikó* (VN. 10604; 1905: ua. 'Gasterosteus spinacia' [BrehmK. 8: 168], 1925: ua. [RévaiLex. 18: 151]) terminus volt. Pontos megfelelője a faj ang. *sea stickleback*, or. *морская колюшка* (VN. 10604), ném. *Meerstichling* (uo.; 1575: *Meerftichling* [Fischb. 62], 1841: ua. 'Gasterosteus spinachia' [Top.Herz. 14]) neve, illetve a ném. *Seestichling* (FB.; 1774: *Seeftichling* [Müller 4: 253], 1794: ua. [Siemssen 39], 1795: *grosse Seeftichling* [Allg.Pol-Lex. 4: 24], 1869: *Seeftichling* 'Gasterosteus spinachia, Spinachia vulgaris' [Brehm 5: 535], 1884: *Seestichling* 'Gasterosteus spinachia' [BrehmsT. 8/2: 82], 1909: ua. [Meyers 18: 274]) hasonneve, a faj élőhelyére utal. A név további megfelelője a faj ol. *spinarello di mare* (W.), fr. *épineche de mer*, port. *eagana-gata-marinha*, lett *jūrasstagers*, litv. *jūrine dygle* (FB.), holl. *zeestekelbaars* (uo.; 1795: *zeefstelbaars* [Allg.Pol-Lex. 4: 24]) elnevezése.

A hátuszony előtt 15 tüske emelkedik ki a hátából, erre számos idegen nyelvi neve is utal; vö. ang. *fifteen-spined* (W.), *fifteen-spine stickleback*, *fifteenspined stickleback* (FB.; 1795: *fifteen spined fickleback* [Allg.Pol-Lex. 4: 24], 1901: *fifteen-spined stickleback* 'Gasterosteus spinacchia' [FFG. 175]), valamint ném. *fünfzehnstachliger stichling* (FB.; 1863: *fünfzehnstacheliger Seestichling* 'ua.' [Siebold 70]), or. *пятнадцатизыглая колюшка* (VN. 10604) és fr. *quinze-épine* (uo.; 1795: ua. [Allg.Pol-Lex. 4: 24]). A tüskés uszonyokon alapul sp. *espinacia* (W.), le. *pocierniec* (FB.), or. *длиннорылая колюшка* (VN. 10604), ném. *Dornfisch* (uo.; 1774: *Dornfisch* 'Gasterosteus spinachia' [Müller 4: 254], 1795: ua. [Allg.Pol-Lex. 4: 24], 1835: *Dornfisch* 'ua.' [F.Sch. 163]), azaz 'tövishal' elnevezése. Szintén szűrősságára utal régi ném. *Stachelfish* és *Stachelbarsch* (1603: *StachelFifch* 'Spinachia' [Schwenckfeld 445], 1604: *stachelfish* [Ges.Med. 8], 1670: *Stachelfish* 'Pifciculus aculeatus / spinachia' [Gesnerus red. 4: 160], 1765: *Stachel-Fifch* [Icht.Bor. 30], 1774: *Seestachelbarsch* 'Gasterosteus spinachia' [Müller 4: 254]) vagyis 'fullánkkal, fullánkűgér, tengeri fullánkűgér' neve.

Előszertettel tartózkodik a tengeri moszattal és a tengeri füvel benőtt területeken, ahol akár 10 m mélységig is lemegy, az ilyen helyekről kapta a hinár főnév megfelelőjével alkotott sv. *tångspigg*, norv. *tangstikling* (FB.) és dán *tangsharre* (uo.; 1795: *tangfnarre* [Allg.Pol-Lex. 4: 24]) nevét. A Gasterosteidae család legnagyobb testű faja, ezért kapta a *nagy* jelző megfelelőjével norv. *store tindoure* (1795: ua. [uo.] név). A farokszár teljesen páncélozott, ezért viszonylag merev, erről kaphatta észt *raudkiisk* (FB.) nevét a *vas* előtaggal. A fi. *vaskikala* (uo.) neve színére utal, 'sárgaréz-hal' a jelentése, dán *vejrfish* (uo.) nevéé pedig 'időjárashal'. A fajt Linné eredetileg a *Gasterosteus* nemzetséghez, később, 1816-ban Cuvier az önálló *Spinachia* nemzetségbe sorolta. Linné 1758-ban a *Gasterosteus spinachia* binómet adta a fajnak (Syst.Nat. 1: 296). A *spinachia* faji jelző, illetve később nemi név a lat. *spine* 'tüske' szóból származik.

LAPOSHASÚ PIKÓ J. *Pungitius platygaster* (VN. 9626). A Fekete-, Azovi- és Kaszpi-tenger brakkvizeiben, az Aral-tóban és a Dunában honos. Testhossza 4–6 cm, nincsenek rajta pikkelyek.

1929: ua. (BrehmL. 13: 385). A faji jelzőt a testének sajátos alakja miatt kapta, a nagy hasi rész elérheti a testhossz közel egynegyedét is (a nagyon hasonló *Pungitius pungitius* fajnál ez legfeljebb 14–16%). Társneve a *pajzsoshasú pikó* (VN. 9626). A *Pungitius pungitius* fajtól való

megkülönböztetés céljából a *Pungitius platygaster* különböző jelzőket (*déli, kis*) kapott; vö. ném. *südllicher neunstachliger Stichling*, or. *малая южная колюшка, многоиглая южная колюшка, зеленая колюшка* (VN. 9626), blg. *malka bodlivka*, le. *cierniczek południowy*, ukr. *колючка південна, багатоголовова колючка мала, колючка мала південна* (W.), ang. *southern nine-spined stickleback, southern ninespine stickleback*, észt *lõuna-luukarits 'ua.*' (FB.).

A fajt Karl Kessler a 19. század közepén a a Kaspi-tóban és az Aral-tóban is gyűjtötte, ezekre az élőhelyekre utal ang. *Caspian ninespine stickleback*, illetve ang. *Aral ninespine stickleback* (W.), *Aral stickleback*, or. *аральская колюшка* és ném. *Aral-Stichling* (FB.) földrajzi neves elnevezése. Ugyancsak egyik honossági területe, Ukrajna neve az alapja ang. *Ukrainian stickleback*, fi. *ukrain-anpiikki*, dán *ukrainsk hundestejle*, sv. *ukrainsk småspigg* (uo.) nevének. A hal hátán 7–12, általában 8–9 szabadon álló, hátrafelé irányuló, mozgatható tüske van, szúrós hátuszonya az alapja ro. *tos-cu-ghimpi*, kirgiz *жазы курсак тикен канат*, tör. *uzundikence balığı* (uo.) és or. *южная девятиглая колюшка* (VN. 9626), azaz 'széles hasú tuskeszárny', 'hosszszűkésűs hal', illetve 'déli kilenctüskés pikó' neve. Különösen nagy mennyiségben népesíti be a Duna-delta vizeit, számos társneve használatos a románban; vö. ro. *ghelciu, osar, pâlămidă de baltă, sbors* (uo.). A ma szinonim *Gasterosteus platygaster* binóment Karl Kessler adta a fajnak 1859-ben (Bull.Soc. 32/3: 202).

KILENCTÜSKÉS PIKÓ *J. Pungitius pungitius* (VN. 9627). Az északi félteke belvizeiben és part menti vizeiben honos. Pikkely nélküli teste 5–7 cm hosszú.

Magyar nevében a faji jelző alapja az, hogy a hal hátán általában kilenc tüske található. Erre utal számos európai nyelvi neve is; vö. sp. *espinoso de nueve espinas*, ol. *spinarello a nove spine*, ukr. *колючка дев'ятиголова*, fehéror. *колюшка дев'ятиголова*, ang. *nine-spined stickleback* (W.), or. *девяттиглая колюшка* (uo.; 1795: *koliufschka* [Allg.Pol-Lex. 4: 23]), ném. *neunstachliger Stichling*, fr. *épineche à neuf épines*, lett. *devinadatu stagars*, litv. *devynspygde dygde*, dán *nipigget hundestejle*, norv. *nipigget stingsild* (FB.). Vannak azonban 10–12 tüskés példányok is, ezért kaphatta kanadai ang. *ten-spine stickleback, ten-spined stikleback* (uo.; 1686: *stickleback* 'Piscis aculeatus seu pungitus' [Hist.Pisc. 25], 1795: *ten-spined stickleback* [Allg.Pol-Lex. 4: 24]), fr. *épineche à dix épines* (VN. 9627), fi. *kymmenpiikki* (FB.), holl. *tiendoornige stekelbaars* (uo.; 1795: *tiendoornige fikelbaars* [Allg.Pol-Lex. 4: 24]) nevét, itt a faji jelzők ugyanis tíz tüskére utalnak.

Apró hal, erre utal *törpepikó* (VN. 9627; 1905: *törpe pikó* [Term.Tud.Közl. 433: 588], 1925: ua. 'Gasterosteus pungitius' [uo. 815: 25], 1929: ua. 'Pygosteus pungitius' [BrehmL. 13: 386]) társneve, amely a faj ném. *Zwergstichling* (FB.; 1774: *Zwergftichling* 'Gasterosteus spinarella' [Müller 4: 255]) nevének a tükörfordítása. Hasonneve az *apró pikó* (VN. 9627). A tüskés pikótól való megkülönböztetés céljából kapta fr. *petite épineche* (uo.; 1829: *petite épineche d'Europe à neuf épines* [Cuvier 5: 506], 1842: *épinechette* 'Gasterosteus pungitius' [Selys-Longchamps 224]), sv. *lilla spigg* (1835: ua. [F.Sch. 159]), ang. *tiny burnstickle*, norv. *måstikling*, sv. *småspigg*, tör. *küçükdikence balığı* (FB.), ném. *kleiner Stichling* (uo.; 1837: ua. 'Gasterosteus pungitius' [Bujack 359], 1863: ua. [Siebold 72]), illetve *kleiner Seestichling* (1774: *Seestichling* 'Gasterosteus pungitius' [Müller 4: 253], 1782: ua. [Bloch 3: 82], 1795: *kleiner Seestichling* [Allg.Pol-Lex. 4: 24], 1835: *kleiner Seestichling* 'ua.' [F.Sch. 159]) neveiben a 'kis' faji jelzőt is.

Említették a magyarban korábban a *durbancs* névvel is, 1870: *szúró durbancsot* (Term. 2/1: 68), 1872: *szúró durbancs* 'Gasterosteus pungitius' (Term.Tud.Közl. 39: 429). A kilenctüskés pikó ma érvényes latin szaknyelvi neve a *Pungitius pungitius*, Linné 1758-ban eredetileg a *Gasterosteus pungitius* (Syst.Nat. 1: 491) binóment adta a fajnak. A lat. *Pungitius* nemi névnek, illetve eredetileg faji jelzőnek 'szúrós' a jelentése, szintén a tüskés hátuszonyra utal, sőt e faj hasúszóin is erős, fogazott tüskék vannak. Szintén szúrós uszonyaira utal sok idegen nyelvi neve is; vö. ném. *Stechelstange* (W.), *Stichbeutel* (FB.; 1795: *Stichbüttel* [Allg.Pol-Lex. 4: 24]), *Stichlinsky, Stichelbars*, észt *harilik luukarits* (FB.), dán *banstikle* (1686: *banstikle* 'Piscis aculeatus seu pungitius' [Hist.Pisc. 25]), fr. *épinechette* (uo.; 1835: *gastérostée épinechette* [F.Sch. 159], 1842: *épinechette* 'Gasterosteus pungitius' [Selys-Longchamps 224]), le. *cierniczek*, port. *espinho*, kanadai ang. *barnytickle, branstickle, spannstickle, spannystickle* (FB.), valamint *pinfish* (uo.), azaz 'tühal'.

HIVATKOZÁSOK

- Adelung = Johann C. Adelung: *Grammatisch-kritisches Wörterbuch der Hochdeutschen Mundart*. Leipzig, 1793–1801.
- Aldrovandi = Ulyssis Aldrovandi ... *De piscibus libri V et De cetis lib. unus*. Bononiae, 1613.
- Allg.Pol.-Lex. = Philipp Andreas Nemnich: *Allgemeines Polyglotten-Lexicon der Natur-Geschichte*. Hamburg, 1793–1798.
- ÁM. = *Háromnyelvű fejtő állatnév műszótár*. Pest, 1846.
- Antipa = Grigore Antipa: *Fauna ichtiologică a româniei*. Bucuresti, 1909.
- Bálint = Bálint Sándor: *A szögedi nemzet. A szegedi nagytáj népélete*. Móra Ferenc Múzeum évk., 1974–1975.
- Bechflein = Johann M. Bechflein: *Kurzgefaßte gemeinnützige Thiergeschichte des In- und Auslandes*. Leipzig, 1792–.
- BeerAnt. = Johann Beer: *Antonius Römischer Triumvir*. Weissenfels, 1697.
- Bloch = Marcus Elieser Bloch: *Oeconomische Naturgeschichte der Fische Deutschlands*. Berlin, 1782–1795.
- Brehm = Alfred E. Brehm: *Illustrirtes Tierleben*. Hildburghausen, Leipzig, 1864–1876. 4. Aufl. 1911–1920.
- BrehmK. = *Brehm Alfréd: Az állatok világa. 8. köt. Halak. A hazai viszonyokra alk.* Kohaut Rezső. Budapest, 1905.
- BrehmL. = *Brehm Alfréd: Az állatok világa. 14. köt. Halak. A hazai viszonyokra alk.* Leidenfrost Gyula. Budapest, 1930.
- BrehmsT. = *Brehms Tierleben. Allgemeine Kunde des Tierreichs*. Leipzig, 2. Aufl. 1876–1879; kol. Aufl. 1882–1884.
- BuchFisch. = Hildegard Von Bingen: *Das Buch von den Fischen*. Otto Müller Verlag, Salzburg, 1991.
- Bujack = Johann Gottlieb Bujack: *Naturgeschichte der höheren Thiere mit besonderer ...* Königsberg, 1837.
- Bull.Soc. = *Bulletin de la Société impériale des naturalistes de Moscou*. Moscou, 1829–1917.
- Chyzer = Chyzer Kornél: *Zempléni halai*. Igló, 1882.
- Cuvier = Georges Cuvier – Achille Valenciennes: *Histoire naturelle des poissons*. Paris, 1828–1849.
- Dankó = Dankó Imre: *Bodrogközi halászműszótár*. A miskolci Herman Ottó Múzeum Évk. XI: 449–504. 1972.
- Dankovszky = Dankovszky Gregor: *Magyaricae linguae lexicon*. Poseni, 1833.
- DLR. = *Dicționarul limbii romane*. Bukarest, 1913–.
- Donndorff = *Zoologische beyträge zur XIII. Ausgabe des ... von Johann August Donndorff*. III. Leipzig, 1798.
- DWbG. = *Deutsches Wörterbuch von Jacob und Wilhelm Grimm*. 16 Bde. in 32 Teilbänden. Leipzig, 1854–1961.
- EL. = *Encyclopedia of life*. (A legnagyobb biológiai adatbázis) <http://www.eol.org>
- Estor = Johann Georg Estor: *Bürgerliche rechtsgelehrsamkeit der Teutschen*. Bd. 1. Marburg, 1757.
- FB. = *Fischbase. A global species database of fish species*. www.fishbase.org/search.php (hozzáférés: 2017. júl.).
- F.Sch. = *Die Fische in den Scheeren von Mörkö / beschrieben von C. U. Ekström*. Berlin, 1835.
- Ferianc = *Oskár Ferianc: Slovenské názvoslovie ryb Československej republiky ...* Turčiansky Svätý Martin, 1948.
- FFG. = Elliot, G. F. Scott et al.: *Fauna, flora & geology of the Clyde area*. Glasgow, 1901.
- Fibbüch = Gregor Mangolt: *Fibbüch von der Natur und Eigenschaft der Fische*. Zürich, 1557.
- Fischb. = Conrad Gesner: *Fischbuch, das ist ein kurze, doch vollkommne Beschreibung aller Fischn ...* Zurich, 1575; Franckfurt am Meyn, 1598.
- Földr.Közl. = *Földrajzi Közlemények*. Budapest. 1873–1948. 1953 –.
- Ges.Med. = *Conradi Gesneri medici Tigurini Historiae animalium liber IV: qui est De piscium ...* Francofurti, 1604.
- Gesnerus red. = C. Gessner – C. Forer – G. Horst: *Gesnerus redivivus auctus & emendatus*. Vol. 4. Frankfurt a. M., 1670.
- Gloger = Constantin Wilhelm Lambert Gloger: *Schlesiens Wirbelthier-Fauna*. Breslau, 1833.
- Gmelin = Carl Christian Gmelin: *Gemeinnützige systematische Naturgeschichte der Fische*. Mannheim, 1839.
- Grossinger = Joanne Bapt. Grossinger: *Universa historia physica regni Hungariae*. Posenii et Comaromii, 1794–1797.
- DWb.G. = J. Grimm – W. Grimm: *Deutsches Wörterbuch*. Nachdruck, München, 1984.
- Günther = A. Günther: *Die Fische des Neckar*. Württembergische naturwissenschaftliche Jahreshefte, IX. Stuttgart, 1853.
- Gyurkó = Gyurkó István: *Édesvízi halaink*. Bukarest, 1972.
- Hal. = *Halászat*. Budapest, 1932–.
- Halh. = Pintér Károly: *Halhatározó*. Budapest, 1989.
- HalK. = Herman Ottó: *A magyar halászat könyve I–II*. Budapest, 1887.
- Hb.Nat. = Johann Friedrich Blumenbach: *Handbuch der Naturgeschichte*. Göttingen–Wien, 1779–1832.
- Heck. = Jacob Heckel: *Magyarország halainak rendszeres átnézete*. (Magyar Orvosok és Természetvizsgálók VIII. nagygyűlésének évkönyve), 1863.
- Heckel–Kner = Jacob Heckel – Rudolf Kner: *Die Süßwasserfische der österreichischen Monarchie*. Leipzig, 1858.
- Hein. = Heineken: *Die freie Hansestadt Bremen und ihr Gebiet*. Bd. 1. 1830.

- Hist.An. = Conradi Gesneri ... *Historiæ Animalium Liber III. qui est de Piscium [et] Aquatiliu ...* Zürich, 1558.
 Hist.Pisc. = Francis Willughby: *De Historia piscium libri quatuor ...* Oxford, 1686.
 Hohberg = Wolf Helmhard von Hohberg: *Georgica Curiosa. Bd. 2.* Nürnberg, 1682.
 Hunfalvy = Hunfalvy János: *A magyar birodalom. III.* Pest, 1865.
 Icht.Bor. = Johann Christoph Wulff: *Ichthyologia cum Amphibiis regni Borussici.* Regiomonti, 1765.
 Icht.Nom. = Stephanus Schonevelde: *Ichthyologia et Nomenclaturae animalium marinorum, fluviatiliu ...* Hamburgi, 1624.
 Icon.It. = Icon.It. = Charles Lucien Bonaparte: *Iconografia della fauna italica per le quattro classi degli animali vertebrati.* Roma, 1832–1841.
 Jäckel = Andreas J. Jäckel: *Die Fische Bayerns.* Abhandlungen des zoologisch-mineralogischen Vereines in Regensburg. 9. 1864.
 Kovács Antal: *A halászat szakszókincse a Felső-Szigetközben.* Budapest, 1987.
 Kreuz = Kreuz Krizosztom: *Győr megye és város egyetemes leírása.* Budapest, 1874.
 Kriesch = Kriesch János: *Halaink és haltenyésztésünk.* Pest, 1868.
 Leiblein = Valentin Leiblein: *Versuch einer Aufzählung der Fische des Main-Gebietes.* Correspondenz-Blatt des zoologisch-mineralogischen Vereines in Regensburg. Jahrgang VII. Regensburg, 1853.
 Leks.Rib. = V. Mihajlović – G. Vuković: *Srpskohrvatska leksika ribarstva.* Inst. za Lingvistiku. 3. Novi Sad, 1977.
 Machek = Václav Machek: *Etymologický slovník jazyka českého a slovenského.* Praha, 1957.
 Math.Termtud.Közl. = *Mathematikai és Természettudományi Közlemények.* Pest, Budapest, 1861–1944.
 Meyers = Meyers großes Konversations-Lexikon. *Ein Nachschlagewerk des allgemeinen Wissens.* Leipzig, 1902–1908/1920.
 Miskolczi = Miskolczi Gáspár: *Egy jeles vadkert.* Lőcse, 1702.
 MoH. = Pintér Károly: *Magyarország halai.* Budapest, 1989.
 Müller = Philipp L. Stاتی Müller: *Des Ritters Carl von Linné (...) vollständiges Naturfytem ... 4. Fische.* Nürnberg, 1774.
 Nau = Bernhard S. von Nau: *Oekonomische Naturgeschichte der Fische in der Gegend um Mainz.* Mainz, 1787.
 Népr.Közl. = *Néprajzi Közlemények.* Adatközlő néprajzi folyóirat. Budapest, 1956–.
 Pap = Pap János: *Hüllők, kétélűtek, halak.* Budapest, 1877.
 Peregriny = Peregriny Elek: *Természettörténet.* Buda, 1842.
 Prem.gimn. = *Premontrei katolikus főgimnázium.* Iskolai értesítő. Keszthely, 1904.
 Reichenbach = Anton Benedikt Reichenbach: *Die Fische: dargestellt in getreuen Abbildungen und mit ...* Leipzig, 1840.
 Reisinger = Joannes R. Reisinger: *Specimen ichthyologiae.* Buda, 1830.
 REWb. = Max Vasmer: *Russisches etymologisches Wörterbuch.* Heidelberg, 1955.
 RF. = Irmgard Leder: *Russische Fischnamen.* Wiebaden, 1971.
 Richter = Johann Gottfried Richter: *Ichthyotheologie, oder: Vernunft- und Schriftmäßiger Versuch...* Leipzig, 1754.
 RK. = Márton–Péntek–Vöde: *A magyar nyelvjárások román kölcsönszavai.* Bukarest, 1977.
 Rössig = Carl Gottlob: *Versuch einer pragmatischen Geschichte der Ökonomie...* Bd. 2,1. Leipzig, 1782.
 Schlegel = Hermann Schlegel: *Handleiding tot de beoefening der dierkunde.* Breda, 1857–1858.
 Schwenckfeld = Caspar Schwenckfeld: *Therio-Tropheum Silefiae: in quo animalium ...* Lignicii [Liegnitz], 1603.
 Selys-Longchamps = Michel-Edmond baron de Selys-Longchamps: *Faune Belge.* Liège, 1842.
 Siebold = Carl Theodor von Siebold: *Die Süßwasserfische von Mitteleuropa.* Leipzig, 1863.
 Siemssen = Adolph Christian Siemssen: *Die Fische Mекlenburgs.* Rostock und Leipzig, 1794.
 SNPól. = Erazm Majewski: *Słownik nazwisk zoologicznych i botanicznych polskich.* I–II. Warszawa, 1889–1894.
 Syst.Nat. = Caroli Linnaei...*Systema naturae per regna tria naturae: secundum classes, ordines ...* Holmiae, 1758–1759.
 Term. = *A Természet.* Budapest, 1897–. *Természet.* Budapest, 1868–1878.
 Term.Hist. = Földi János: *Természeti história.* Pozson, 1801.
 Term.Tud.Közl. = *Természettudományi Közöny.* Budapest, 1869–1944.
 Top.Herz. = Johannes von Schröder: *Topographie der Herzogthums Holstein.* Oldenburg, 1841.
 UESkr. = Hadrovics Lajos: *Ungarische Elemente im Serbokroatischen.* Budapest, 1985.
 Ujld.Lex. = *Uj idők lexikona.* 1–24. kötet. Budapest, 1936–1942.
 Unger = Unger Emil: *Magyar édesvízi halhatározó.* Budapest, 1919.
 Univ.Lex. = *Pierer's Universal-Lexikon der Vergangenheit und Gegenwart.* 4. Auflage. Altenburg, 1857–1865.
 VN. = Gozmány László: *Vocabularium nominum animalium Europae septem linguis red.* Budapest, 1979.
 W. = *Wikipedia, the free encyclopedia* (<http://...wikipedia.org>).
 ZSIph. = *Zeitschrift für slavische Philologie.* Leipzig–Heidelberg 1924–.

Tájékoztató bibliográfia „A helyesírás kézikönyvei” témában

A 20. század derekával kezdődően a magyar akadémiai helyesírás – egyfelől a monolitikus állam mögöttes felálló támogatása következtében, másfelől a korábbi újragondoló, a maga idején igen korszerű normatív alapelveknek köszönhetően – a magyar nyelvközösség egészében a korábbiaknál jóval magasabb presztízsű, lényegében megkérdőjelezhetetlen tekintélyű szabályozássá vált. Az ezt követő évtizedekben kialakult a magyar helyesírás hármasszintűvé válása is. Helyesírássá ugyanis nem egyformán van mindenkinek szüksége: másképp viszonyul hozzá az írni tanuló kisiskolás és másképp a professzionális szövegíró. Ennek megfelelően beszélünk a magyar helyesírás három szintjéről. A központban jelenleg *A magyar helyesírás szabályai* 2015-ben megjelent, úgynevezett 12. kiadása áll. Ez a helyesírás „alkotmánya”: a Magyar Tudományos Akadémia mint testületi szerző által jegyzett munkaként biztosítja a helyesírás viszonylagos egységességét és állandóságát. Főként az alsóbb iskolafokoknak szól a *Kis magyar helyesírás* (Keszler Borbála–Siptár Péter–Tóth Etelka, Akadémiai Kiadó, Budapest, 2016), amely az előbbi mű módszertani és tartalmi szempontból letranszformált változata. A köznyelvi helyesírási szabályzat feltranszformáltját a szaknyelvi helyesírási és átírási szabályzatok, illetve szótárak összessége, valamint a helyesírási kézikönyv adja. Ilyen 2004-ben jelent meg először az Osiris Kiadónál: a mindenkor akadémiai helyesírási szabályzat talaján áll, de bővebb, részletesebb kifejtéssel, valamint egy minden korábbinál részletesebb szótárral mutatja be a tárgyat.

A professzionális írásbeliség, a kiadók, szerkesztőségek stb. számára a munkafolyamatok során azonban még a kézikönyv sem nyújthat megoldást mindig minden írásproblémára. Különösen a szerkesztői gyakorlatban van szükség olyan kézikönyvtárra, amely a mindennapi munka során könnyen hozzáférhető, és gyors segítséget tud nyújtani. Természetesen gyakorlat, kiadó, tematika stb. függvénye, hogy az alábbiakból kinek milyen részhalmozra van szüksége. A kézikönyvtár összeállításához szolgál segítségül a következő bibliográfia, amely az általános kézikönyvektől, a szótáraktól és lexikonoktól kezdve a szaknyelvi kötetekig, a szabványokig és az átírási szabályzatokig rendszerezi az aktuálisan megbízható és jól használható helyesírási szakirodalmat.¹

Általános kézikönyvek

A magyar helyesírás szabályai 2015¹². Akadémiai Kiadó, Budapest.

Gyurgyák János 2005. *Szerzők és szerkesztők kézikönyve*. Osiris Kézikönyvek. Osiris Kiadó, Budapest.

Keszler Borbála (szerk.) 2017. *Magyar grammatika*. Műszaki Könyvkiadó, Budapest.

Keszler Borbála 2004. *Írásjelten. Az írásjelhasználat szabályai, problémái és története*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.

Laczkó Krisztina–Mártonfi Attila 2006⁴. *Helyesírás*. A Magyar Nyelv Kézikönyvtára 1. Osiris Kiadó, Budapest.

Magyar nemzeti szövegtár. <http://corpus.nytud.hu/mnszl/>.

The Chicago manual of style. The essential guide for writers, editors, and publishers 2010¹⁶. The University of Chicago Press, Chicago–London. = <http://www.chicagomanualofstyle.org/>.

¹ Lényegesen bővebb irodalomjegyzék: Gyurgyák János 2005. *Szerzők és szerkesztők kézikönyve*. Osiris Kézikönyvek. Osiris Kiadó, Budapest, 459–492. Korábbi, kevésbé naprakész, de terjedelmesebb változat: Gyurgyák János 1996. *Szerkesztők és szerzők kézikönyve*. Osiris Kézikönyvek. Osiris Kiadó, Budapest, 353–449.

- Timkó György (szerk.) 1972². *Helyesírási és topográfiai tanácsadó*. Nyomdaipari Egyesülés, Budapest.
- Virágvölgyi Péter 1999². *A tipográfia mestersége – számítógéppel*. Osiris Kiadó, Budapest.

Szótárak, lexikonok

- Bakos Ferenc 2002². *Idegen szavak és kifejezések kéziszótára*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Bárányné Szabadkai Éva–Mihalik István (szerk.) 2002. *Közgazdasági helyesírási szótár: Szakszavak, kifejezések, szókapcsolatok és rövidítések gyűjteménye*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- K. Bende Ildikó (szerk.) 2006. *Flóra I–II. A világ legnagyobb kertészeti enciklopédiája. Képek, tudnivalók a földkerekség több mint 20.000 növényéről*. Athenaeum, Budapest.
- Bognár László 1995. *Ásványnévtár*. Eötvös Kiadó, Budapest.
- Boronkay Antal (szerk.) 1983–1985. *Brockhaus Riemann zenei lexikon I–III*. Zeneműkiadó, Budapest.
- Böhm László 1961³. *Zenei műszótár*. Zeneműkiadó, Budapest. [Több későbbi faksimile, Editio Musica kiadónévvel.]
- Cartographia 2007. *Történelmi világatlasz*. Cartographia, Budapest.
- Cartographia 2016. *Földrajzi világatlasz*. Cartographia, Budapest.
- Csányi Piroska–Fábián Pál, dr.–Csengeri Pintér Péter 1990. *Műszaki helyesírási szótár*. Műszaki Könyvkiadó, Budapest.
- Elekfi László 1994. *Magyar ragozási szótár*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest.
- Élesztős László et al. (szerk.) 1993–2004. *Magyar nagylexikon I–XIX*. Magyar Nagylexikon Kiadó, Budapest. – „Függelék” a *Kronológia I–II*. (2006) és a *Művek lexikona I–III*. (2008).
- Fábián Pál, dr.–Magasi Péter, dr. (szerk.) 1992. *Orvosi helyesírási szótár*. Akadémiai Kiadó–Országos Orvostudományi Információs Intézet és Könyvtár, Budapest.
- Fodor György, dr. 1994². *Mértékegység-lexikon*. Műszaki Könyvkiadó, Budapest.
- Fodorné Csányi Piroska–Fábián Pál, dr.–Hönyi Ede 1982. *Kémiai helyesírási szótár*. Műszaki Könyvkiadó, Budapest.
- Gozmány László 1979. *Vocabularium nominum animalim Europae septem linguis redactum – Európa állatvilága. Hétnyelvű névszótár (latin, német, angol, francia, magyar, spanyol, orosz) I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Gyurgyák János 2005. *Rövidítésszótár*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Ittzsné Kövendi Kata 2001. *Magyar–angol és angol–magyar zenei szaknyelvi szótár*. Jazz Oktatási és Kutatási Alapítvány, Budapest.
- Jolsvay Alajos–Steinmann Henrik–Szily Ernő 1977. *A magyar állatvilág szótára*. Natura, Budapest.
- Kenyeres Ágnes (szerk.) 1967–1994. *Magyar életrajzi lexikon I–IV*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Király István–Szerdahelyi István 1970–1996. *Világirodalmi lexikon I–XIX*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kiss Lajos 1988². *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Krúdy Érszébet, dr. (szerk.) 2001². *Brencsán orvosi szótár*. Medicina Könyvkiadó, Budapest.
- Ladó János–Bíró Ágnes 1998. *Magyar utónévkönyv*. Vince Kiadó, Budapest.
- Leuchtmann, Horst 1978. *Terminorum musicae index septem linguis redactus – Hétnyelvű zenei szótár (magyar, német, angol, francia, olasz, spanyol, orosz)*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Lelkes György (szerk.) 2011³. *Magyar helységnév-azonosító szótár*. Argumentum–KSH Könyvtár, Budapest.
- Magay Tamás (szerk.) 1978. *Idegen nevek kiejtési szótára*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Menich Zsuzsa (szerk.) 2005. *Officina állatvilág képes enciklopédia*. Officina '96, Budapest.
- Műszaki értelmező szótár 1–71*. [Tematikus kötetek.] Terra, majd Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Péter László (szerk.) 1994. *Új magyar irodalmi lexikon 1–3*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Priszter Szaniszló 1983. *Arbores fruticesque Europae. Vocabularium octo linguis redactum – Európa fái és cserjéi. Nyolcnyelvű szótár (latin, angol, francia, német, magyar, olasz, spanyol, orosz)*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Priszter Szaniszló 1988. *A nagygyömbök magyar és latin névjegyzéke. Mikológiai Közlemények. Clusiana: 1–158*.

- Priszter Szaniszló 1998. *Növényneveink*. Mezőgazda Kiadó, Budapest.
- Pusztai Ferenc (szerk.) 2003². *Magyar értelmező kéziszótár*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Ráday Mihály (szerk.) 2013. *Budapesti utcanévek A–Z*. Corvina Kiadó, Budapest.
- Szabó Miklós, dr. (szerk.) 2013². *Katonai helyesírási tanácsadó szótár*. Zrínyi Kiadó, Budapest.
- Távközlési Dokumentációs Központ 1996. *Helyesírási útmutató a távközlési szolgálatok fogalmainak írásához*. Távközlési Könyvkiadó, Budapest.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2007. *Idegen szavak szótára*. A Magyar Nyelv Kéziszótára 2. Osiris Kiadó, Budapest.
- Tóth Etelka (szerk.) 2017. *Magyar helyesírási szótár*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Urania Növényvilág [I]–[III]*. (1975) és *Urania Allatvilág [I]–[IV]*. (1969–1971). Gondolat, Budapest.
- Zádor Anna–Genthon István (szerk.) 1965–1968. *Művészeti lexikon I–IV*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Werle, Loukie–Cox, Jill 2006. *Hozzávalók. Főzési alapanyagok nagykönyve*. Vince Kiadó, Budapest.

Szaknyelvi helyesírási szabályzatok

- Bősze Péter 2007. Tartozékbetűk, tartozékszámok és tartozékmagyarázók az orvosi-biológiai irodalomban. *Magyar Nyelvőr* 131: 151–62.
- Bősze Péter (szerk.) 2004. Az emberi vírusok neveinek összeállítása vírusszaládók, alcsaládok, nemzetségek, fajok stb. szerinti bontásban. *Magyar Orvosi Nyelv* 4/2: 34–52.
- Bősze Péter–Laczkó Krisztina 2009. Helyesírási megfontolások az orvosi nyelvben. In Bősze Péter (szerk.): *A magyar orvosi nyelv tankönyve*. Medicina, Budapest, 329–92.
- Erdey-Grúz Tibor–Fodorné Csányi Piroska (szerk.) 1972–1974. *A magyar kémiai elnevezés és helyesírási szabályai*. I. A szabályok. II. Vegyületek elnevezési példatára és kémiai helyesírási szótár. III. A legfontosabb ásványok és kőzetek nevének helyes írásmódja. Budapest, Akadémiai Könyvkiadó.
- Fábián Pál 1993. Szaknyelvi helyesírási szabályzataink mérlege. *Magyar Nyelvőr* 117: 595–9.
- Fábián Pál–Földi Ervin–Hönyi Ede 1998. *A földrajzi nevek helyesírása*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Fodorné Csányi Piroska 2003. *Szervetlen kémiai nevezéktan II*. A Kémia Újabb Eredményei. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Fodorné Csányi Piroska et al. 2008². *Szervetlen kémiai nevezéktan. A IUPAC 2005. évi szabályai. A Magyar Kémiai Elnevezés és Helyesírás Szabályai*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Gozmány László 1994. A magyar állatnevek helyesírási szabályai. *Folia Entomologica Hungarica – Rovartani Közlemények* 55: 429–45.
- Jávorka Levente–Fábián Pál–Hönyi Ede (szerk.) 1995/2000. Az állatfajtanévek helyesírása. *Állattenyésztés és Takarmányozás* 44: 465–70. = *Acta Agraria Kaposváriensis* 4: 82–6.
- Kaszab Andor 1971². *A magyar étlapok helyesírása*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Kozma Zsolt–Pap Gézánné Gegus Márta–Tonk Istvánné Tóth Mária 2007. *Református nyelvhelyesíró útmutató*. Erdélyi Református Egyházkerület, Kolozsvár.
- Nyitrai József–Nagy József (szerk.) 1998. *Útmutató a szerves vegyületek IUPAC-nevezéktanához. A IUPAC Szerves Kémiai Nomenklaturabizottságának 1993-as ajánlása alapján*. A Magyar Kémiai Elnevezés és Helyesírás Szabályai. Magyar Kémikusok Egyesülete, Budapest.
- Útmutató egyházi kifejezések helyesírásához* 2006². Szent István Társulat, Budapest.

Átírási szabályzatok

- Csongor Barnabás–Ferenczy Mária 1993. *A kínai nevek és szavak átírása*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Dévényi Kinga–Iványi Tamás 1997. *Jobbról balra arabul*. Keleti Nyelvek Kincsestára 24. Körösi Csoma Társaság, Budapest.

- Ferenczy Géza 1980. Görög nevek, szók átírása. In Grétsy László–Kovalovszky Miklós (szerk.): *Nyelvművelő kézikönyv I.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 721–3.
- Fodor István (szerk.) 1968. Az afrikai szavak és nevek, főképpen nyelv- és népnevek magyar írásmódja. *A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának Közleményei* 25: 251–65.
- Hadrovics László (szerk.) 1983. *A cirill betűs szláv nyelvek magyar helyesírása. Az újjörög nevek magyar helyesírása.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kemény Gábor 1994. A nem latin betűs írású nyelvek neveinek magyar helyesírásáról. *Magyar Nyelvőr* 118: 287–99.
- Körtvélyesi Tibor 1998. *Szanszkrit nyelvtan.* A Tan Kapuja Buddhista Főiskola, Budapest.
- Ligeti Lajos (szerk.) 1981. *Keleti nevek magyar helyesírása.* Akadémiai Kiadó, Budapest.

Szabványok

- Barry, Randall K. 1997. ALA-LC Romanization tables. *Transliteration schemes for non-roman scripts.* Washington, Library of Congress. = <http://www.loc.gov/catdir/cpso/roman.html>.
- ISO 233-2:1993 – Information and documentation – Transliteration of Arabic characters into Latin characters – Part 2: Arabic language – Simplified transliteration.
- ISO 3166-1:2013 – Codes for the representation of names of countries and their subdivisions – Part 1: Country codes.
- ISO/TR 11941:1996 – Information and documentation – Transliteration of Korean script into Latin characters.
- MSZ 16352:1981 – Nyomtatott matematikai és azokkal rokon műszaki jelek alakja és elnevezése.
- MSZ 3401:1981 – A bibliográfiai tételek betűrendbe sorolásának szabályai.
- MSZ 3491:1988 – Korrektúrajelek és alkalmazásuk.
- MSZ 4900 sorozat – Fizikai mennyiségek neve és jele.
- MSZ ISO 9:1997 – Információ és dokumentáció. A cirill karakterek transliterációja latin karakterekre. Szláv és nem szláv nyelvek.
- The Unicode Consortium 2017. *The Unicode standard 10.0.0.* The Unicode Consortium, Mountain View CA. = <http://www.unicode.org/>.

Egyebek

- Benkő Loránd 1972. *Tudnivalók a Magyar Nyelv közleményeinek alakításmódjához.* A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 129. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- Érdi Júlia–Garai Péter (szerk.) 2007. *Tipográfia és helyesírás 30 nyelvhez. Tipográfiai és helyesírási tanácsadó magyar és idegen nyelvű szövegekhez kézirat-előkészítőknek, szerkesztőknek, szövegfeldolgozóknak, korrektoroknak.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Garai Péter 1997. *Nyomdászszemmel a Winwordről.* Nyomdaipari Füzetek 3. Nyomdász Kiadó, Budapest.
- Juhász Dezső 1993. A helyesírás, szövegtagolás néhány kérdése és a szerkesztői gyakorlat. *Magyar Nyelvőr* 117: 517–9.
- Kálmán Béla 1965. Családneveink kiejtéséhez. *Magyar Nyelvőr* 89: 164–5.
- Kis Ádám 1994. A számítógépes szövegszerkesztők másodlagos kommunikációs eszközei. *Magyar Nyelvőr* 118: 168–83.
- Laczkó Krisztina 1998. Kisbetűk és nagybetűk. In O. Bozsik Gabriella–V. Raisz Rózsa–Zimányi Árpád (szerk.): *Helyesírásunkról, helyesírásunkért. A Nagy J. Béla országos helyesírási versenyek előadásai, egyéb tanulmányok, feladatsorok.* Eszterházy Károly Tanárképző Főiskola, Eger, 39–48.

- Laczkó Krisztina 2002. Helyesírás és grammatika viszonya. In Balázs Géza–A. Jászó Anna–Koltói Ádám (szerk.): *Éltető anyanyelvünk. Mai nyelvűvelésünk elmélete és gyakorlata, írások Grétsy László 70. születésnapjára*. Budapest, Tinta Könyvkiadó, 306–12.
- Ladó János 1964. Családneveink kiejtési nehézségei. *Magyar Nyelvőr* 88: 382–92.
- Mártonfi Attila 1998. A régi magyar családnevek helyesírásához. *Irodalomismeret* 9/3–4: 21–30.
- Pentsy Jenő (szerk.) 1973³. *A műszaki könyv írása és szerkesztése. Útmutató szerzők, fordítók, lektorok és szerkesztők számára*. Műszaki Könyvkiadó, Budapest.
- Prószéky Gábor–Kis Balázs 1999. *Számítógéppel – emberi nyelven. Intelligens szövegkezelés számítógéppel*. SZAK Kiadó, Bicske.
- Ránki Andor 1959². *Természettudományi és műszaki rövidítések, jelek, jelölések*. Tankönyvkiadó, Budapest.

Összeállította: Mártonfi Attila

Két kötet bibliai eredetű közmondásokról

Magay Tamás: Bibliai eredetű kifejezések, közmondások, bölcsességek magyarul és angolul. Biblical Phrases and Sayings in Hungarian and in English. Tinta Könyvkiadó. Az Ékesszólás Kiskönyvtára 45. Budapest, 2017. 194 lap

A kiváló magyar nyelvész és lexikográfus számos magyar–angol és angol–magyar szótár írója. Nem újdonság az sem, hogy frazeológiával foglalkozik: 1999-ben adta ki az Akadémiai Kiadó Angol és amerikai kifejezések szótára című kötetét, amely 12 000 angol szókapcsolatot és 14 000 angol példamondatot tartalmaz. Ennek bevezetőjében a szerző tisztázza az idioma, frazeológiai egység, szólás, szólásszerű kifejezés, állandósult szókapcsolat fogalmát, O. Nagy Gábor, Hadrovics László e tárgyú műveire hivatkozva. Ugyancsak közvetlen előzménye az ismertetendő kötetnek a 2017-ben az Akadémiai Kiadó által megjelentetett Magyar–angol szólásszótára, 431 lap terjedelemben, ez 10 ezer magyar és 30 ezer angol (állandósult) kifejezést tartalmaz.

Ebben az utóbb kiadott kötetben fejti ki a szerző a bibliai eredetű frazémákkal kapcsolatos nézetét, eszerint a bibliai idézésnek kétféle módozata van: az egyik köznyelvi szólásból vagy közmondásból indul ki, tudjuk azonban, hogy ez bibliai eredetű, ezért megadjuk a bibliai *igét* vagy az esemény leírását; a másik mód az, hogy szó szerint idézünk a Bibliából, és a *Bibl.* jelzés után közöljük az idézetet. Ha a Bibliából idézünk – írja –, mindig pontosan megjelöljük a helyet, mert ez a világon mindenhol kiadott Bibliában egységes és egyértelmű.

A fenti két nagy terjedelmű kötethez kapcsolódik az ismertetendő könyv, amely céljában, jellegében, feldolgozásmódjában, sőt címszóállományában, frazémaállományában is sok újdonságot hoz az eddigi művekhez viszonyítva.

Magay Tamás munkásságából korábban sem hiányzott az ismeretterjesztői, mondhatjuk: nevelői szándék, példaként megemlíthető az – ugyancsak az Akadémiai Kiadónál – 1974-ben megjelentetett Idegen nevek kiejtési szótára című, 500 lapos kötete. Bevezetőjében hangsúlyozza, hogy ez széles olvasóközönségnek szánt gyakorlati kézikönyv: pedagógusok, színészek, rádió- és televízióbemondók vehetik hasznát. Meg minden igényes és érdeklődő olvasó ember.

A most bemutatandó kötet sorrendje szerint haladva: a tömörségben is igen alapos, körültekintő Előszó ismerteti az anyag feldolgozásmódját. Nem a Bibliából, hanem a köznyelvből indul ki – tudjuk meg –, ehhez a köznyelvi mondáshoz, frazémához kapcsolja a bibliai szöveget, amelyből eredeztethető a mondás. A frazémaállománya részben azonos a korábbi kötetekével, a szócikkek szerkezete, hosszúsága eltérő: sokszor igen terjedelmes bibliai részleteket közöl. A magyar nyelven álló frazéma után közli angol nyelvű megfelelőjét, azzal a nem titkolt céllal, hogy – a Biblia ismeretére, olvasására való buzdításon kívül – az angol nyelv tanulására is serkentse a könyv használóit. Mindkét cél tehát nagyon megbecsülendő pedagógiai szempontból is. A Biblia angol fordítása – írja – könnyen érthető, alkalmas tehát az angol nyelv tanulására, gyakorlására.

Újdonság az előző kötetekhez képest, hogy öt lapra terjedő táblázatban igen áttekinthetően bemutatja a feldolgozott bibliai szövegek elnevezéseit és azok rövidítéseit (magyar és angol nyelven), éspedig az Ószövetség könyveiből, Károli Gáspár revideált fordításában, a Magyar Bibliatársulat Revideált Új Fordítású Protestáns Bibliájából, a Káldi-Neovulgata elnevezéseit, az angol elnevezéseket és mindezek rövidítéseit. Az apokrif könyvek közül négyet, ugyancsak magyar, majd angol elnevezésekkel, végül az Újszövetség könyveit.

Az Előszót terjedelmes irodalomjegyzék zárja, amely a szótárak, szólásgyűjtemények, a frazeológiai szakirodalom legfontosabb műveinek, valamint a forrásként használt bibliáknak pontos címléírását tartalmazza.

Az Előszó szerint fontos eleme a szótárnak az utalás, mivel nem mindig egyértelmű a használó számára, hogy a keresett frazémának melyik eleme a legfontosabb, melyik szerint kap helyet a szótárban. Szemléletes példa erre: a *szálka vkinek a szemében*, illetve a *Más szemében meglátja a szálkát, a magáiban a gerendát sem* szólásokat a *szálka* címszóhoz sorolva helyezte el a kötetben, az olvasó azonban a *gerenda* és a *szem* alatt is talál ezekre utalást.

A szótár tehát megmutatja, hogyan használja fel a beszélőközösség a Biblia eseményeit, történeteit, a személyek nevét saját fogalmainak kifejezésére, mennyire él a Biblia az emberek tudatában, ráadásul nem csak a magyarokéban.

A címszavak nem egy szófajhoz kötődnek, mivel a bemutatandó kifejezés legfontosabb, legjellegzetesebb, legfeltűnőbb tagját emeli ki a szerző: *hegyi beszéd, matuzsálemi, megfeszít, keresztre feszít* stb. egyaránt szerepel címszóként. Jellemző példa lehet az *A, Á* kezdése, eltérő szófajú címszavai: *Ábrahám, ad, adakozó, Ádám* stb.

A frazéma típusának megnevezését csak a közmondásokhoz adja meg, ez a megjelölés tehát arra utal, hogy már köznyelvivé vált nyelvi formáról van szó (*Ott is arat, ahol nem vetett*).

Az idézett bibliai szövegek akkor a legerjedelmesebbek, ha a szólásként használt szókapcsolat abban a formában nincs benne a Bibliában, hanem valamely bibliai történetből alakult ki. Ilyen – sok más mellett – a *Bálám számara* szócikk; a címűl írt szókapcsolathoz magyar és angol nyelven mintegy húsz-húsz soros bibliai részlet csatlakozik, a bibliai történet részletes idézése. Számos további adatot lehet említeni erre a megoldásra: az *Apostolok lován* [megy] ’gyalog’ – sőt a *bolygó zsidó* (ang. the Wandering Jew) szintén nem szerepel a Bibliában, hanem középkori legenda alapján terjedt el.

Nagyon érdekes az a jelentésváltozás, amelynek folyamán a *fekete bárány* szókapcsolat mai, metaforikus jelentése kialakult. Jákób történetében ugyanis nincs negatív jelentése: Jákób Ráchel megszerzésért sok évig pástorkodott Lábánnál, és fizetségként a juhok közül a pettyeset, tarkát és feketét alkudta ki díjúl.

Ki gondolna bibliai vonatkozásra, amikor a *botránykő* szót hallja vagy éppen használja? Hosszas bibliai szövegrész idézéséből megtudjuk, hogy Péter apostol első leveléből származik, és már itt is szimbolikus értelmet nyert a szó.

Fontos, sokrétű nevelői hatását lehet várni annak, hogy *miatyánk* címszó alatt közli a kötet az imádság teljes szövegét magyarul és angolul, megtudjuk, hogy ez „A Jézustól tanult imádság »hivatalos« szövege!” A lutheránus templomok homlokzatának felirata: *Erős várunk az Isten*, illetve Luther Márton éneke, az *Erős várunk nekünk az Isten* kezdetű szintén bibliai mondatból eredeztethető: *Erős váram az Isten, az én hűségem Istenem* – idézi a Zsoltárok könyvéből.

Számtalan egyéb kitűnő és érdekes fejtegetést idézhetnénk még; befejezésül azonban ide kíváncskodik annak a megállapítása, hogy Magay Tamásnak ez a munkája azt példázza, hogy az ismeretterjesztő célú és főként az ifjúságnak szánt műveket is olyan szakmai színvonalon, olyan alapos-sággal lehet és kell megalkotni, mint más, szigorú értelemben vett tudományos munkákat.

T. Litovkina Anna: Aki keres, az talál. Bibliai közmondások szótára. Tinta Könyvkiadó. Az Ékesszólás Kiskönyvtára 48. Budapest, 2017. 226 lap

A szerző ismert kutatója a magyar frazeológiának: a jelen könyve a hetedik ebben a témában; emellett számos tanulmányt tett közzé folyóiratokban, felsőoktatási intézmények tudományos közleményeiben, a magyaron kívül angol és orosz nyelven a szólásokról, közmondásokról.

A jelen kötetet nagy terjedelmű előszó vezeti be (7–44), ez valójában igényes tudománytörténeti összefoglalása a kérdéskörnek. További négy lapon közli az ehhez felhasznált szakirodalom jegyzékét magyar és nemzetközi viszonylatban: a legkorábbi idézett mű Margalits Ede 1897-ben megjelent gyűjteménye, a legfrissebb Wolfgang Mieder tanulmánya 2014-ből. Ez utóbbi már egészen a szerző szűkebb témájához kapcsolódik – a Bibliából eredeztethető frazémáknak a modern irodalomban, a médiában, sőt a karikatúrákban való megjelenéséről szól. Litovkina a magyar szólás-kutatás eredményein kívül a német, angol, orosz, francia szakmunkákat is számon tartja.

A továbbiakban taglalja a frazémák meghatározásának a típusait. A magyar szerzőktől idézett definíciók közül láthatóan O. Nagy Gábor, Paczolay Gyula és Szemerkenyi Ágnes fogalomér-

telmezéseit fogadja el. Whiting angol szerzőnek 1931-ben megjelent művében levő meghatározást Litovkina fordította magyarra, és ezt idézi: „*A közmondás olyan aranyköpés...*” – indítja a szöveget.

A magyarban azonban az *aranyköpés* szónak szótáraink szerint bizalmas, gyakran gúnyos stílusminősítése, stílusértéke van, szellemeskedő mondásként tartható számon. Kiss Gábor Magyar szókincstár (Tinta Könyvkiadó, 1999) című kötetében az *aranyköpés* címszóként szerepel, a *bemondás*, *aranymondás*, *tréfa*, *elméncség* szinonimák sorakoznak fel utána. Nem jelenik meg viszont az *aranyköpés* szó a *szólás*, *szólásmód*, *szólásmondás*, *közmondás* sorokban. Úgy látszik, az angolban nincs a magyaréhoz hasonló stílusértéke az *aranyköpés*nek megfelelő szónak. Ha ragaszkodik a szerző a „szó szerint” hűséges fordításhoz, olyan megjegyzéssel kellene ellátni, amely rávilágít a magyarban meglévő stílusminőségre.

Az Előszó további érdekes kérdéseket vet fel: szállóigének vagy közmondásnak tarthatjuk-e a bibliai eredetű mondásokat. Érvélese szerint mindkét minősítés érvényes lehet a bölcsességekre; azaz aki jól ismeri a Bibliát, és úgy tekint valamely mondásra, mint amely a Szentírás szövegéből származik, az szállóigének minősítheti, aki viszont eredetét nem ismerve vagy arra nem gondolva széles körben elterjedt mondásként, bölcsességgként él vele, az közmondásnak tartja. Fontos megállapítás az is, hogy kevesek tudatában kapcsolódik sok frazéma a Bibliához, bár annak szövegéből ered, főként pedig nem tudja a beszélő a pontos előfordulási helyüket megadni. Különösen igaz ez az olyan mondásokra, amelyek a Biblia több könyvében is előfordulnak. Találó az a megállapítása is, amely szerint vannak olyan ismert mondások, amelyek utalnak ugyan valamely bibliai történetre, személyre, vagy éppen magukba sűrítenek valamely bibliai történetet, de abban a formában, ahogy frazémaként ismerjük, nem szerepelnek a Szentírásban. *A tiltott gyümölcs édesebb* közmondás jó példa a fenti jelenségre; a bibliai történetet ismerve alkotta meg a beszélő, több változatban is (*A tiltott alma jobb ízű*), sőt szólásként is ismeretes (*tiltott gyümölcs*), mindezek frazémaként metaforikus jelentést kaptak. Vannak továbbá mondások, amelyeknek csak a gondolata egyezik valamely bibliai részlettel – mondja a szerző –, szóállománya teljesen eltérő, új. Az ilyenek kialakulása a Biblia ismeretének tudható be: *Előbb kaszálják a szénát, mint a sarjút* 'Nem szokás a kisebbik lányt férjhez adni a nagyobbik előtt'. A mondás Jákób történetére utal, ő Lábán lányai közül Leát kapta meg feleségül elsőként, csak utána Ráchelt, a fiatalabbat.

További elgondolkoztató kérdés az is, hogy számos ismert mondás nemcsak a Bibliában lelhető fel, hanem a görög és latin szerzők műveiből is ismerjük őket. Ezeknek tartalmi csoportjai az emberi lét legalapvetőbb fogalmaihoz kapcsolódnak – beszéd, munka, család, isten(ek), ember, barátság stb. –, ezért sok nép fogalmazhatja meg hasonlóan a velük kapcsolatos tapasztalati igazságokat. Emellett a Földközi-tenger környékének népei az ókorban is érintkeztek egymással, és lehetnek közöttük kulturális hatások, vallási képzeteikben is lehetnek közös vonások, így keletkezhetnek hasonló bölcsességek, közkeletűvé váló megállapítások.

Litovkina felveti azt a kérdést, vajon léteztek-e az általunk bibliai eredetűként ismert mondások a Biblia egyes könyveinek ismertté válása előtt, azaz a bölcséleti iskolák mestereitől származnak-e, vagy korábban keletkeztek. Több kutató szerint – teszi hozzá – már az írásbeliséggel nem rendelkező társadalmak emberének is voltak, lehettek közmondásai (miként voltak munkadalai, barlangrajzai).

Ilyen érdekes témákkal foglalkozik a kötet előszava, gazdag szakirodalomra – 64 munkára – hivatkozva. A továbbiakban szól a szerző a szótár felépítéséről, majd 213 bibliai eredetű közmondást tárgyal. Megtudjuk, hogy csak olyan frazémákat vett be anyagába, amelyek előfordulnak az utóbbi három évszázad magyar szépirodalmában, illetve az utóbbi három évtized magyar publicisztikájában – tehát feltehetően találkozik vele a magyar olvasó. Ebben a szótárban azonban szépirodalmi és publicisztikai előfordulásokat nem idéz a szerző, hanem a frazémákká vált mondatok bibliai előfordulását, előfordulásait sorakoztatja fel. Irodalmi-publicisztikai megjelenésükről a szerzőnek nagy terjedelmű Magyar közmondástár című kötetéből (Tinta Könyvkiadó, 2005, 816 lap) tájékozódhat az érdeklődő olvasó.

A bibliai idézetek főként a Károli Bibliából származnak, ritkábban a Katolikus Bibliából veszi a példákat. A gondos és gazdag irodalomjegyzékben azonban van egy sajnálatos elírás: „Új fordítású revideált Károli Biblia” A Károli Bibliát valóban revideálták, sőt újonnan revideálták, létezik a Bibliának új fordítása is (Biblia. Istennek az Ószövetségben és Újszövetségben adott kijelentései.

Magyar nyelvre fordította a Magyar Bibliatársulat Szöveggondozó Bizottsága. 2016), a Károli Bibliát újra lefordítani azonban nyilvánvaló lehetetlenség.

A kötetet értékelve megállapítható, hogy alapos és hosszú elméleti fejezte alkalmas arra, hogy a fiatal (középiskolás vagy egyetemi hallgató) olvasót bevezesse a tudományos munka módszereibe, ösztönözze hasonló szakmai munkára; szótári része pedig, mivel anyagát olyan frazémák teszik ki, amelyek a magyar szépirodalomban és publicisztikában előfordulnak, hozzásegít ahhoz, hogy ezeket a szövegeket az olvasó pontosan tudja értelmezni.

V. Raisz Rózsa

ny. tanszékvezető főiskolai tanár
Eszterházy Károly Egyetem, Eger

Implicit tudás, anyanyelvi hallgatólagos tudás

Szívós Mihály könyve Polányi Mihály elméletéről

A hallgatólagos tudás általános elmélete. Magyar szemiotikai tanulmányok 40. kötet. Magyar Szemiotikai Társaság, Loisir Könyvkiadó, Budapest, 2017. 334 lap

A munka célja, szerkezete

Szívós Mihály filozófus és szemiotikus kutatásainak célját könyve utolsó harmadának bevezetőjében így fogalmazza meg: „A filozófia története arról tanúskodik, hogy egy-egy elmélet keletkezéstörténetének vizsgálata során fontos módszertani lépés az, hogy feltárják azokat a keletkezési kontextusokat és szerzői célkitűzéseket, amelyek egyrészt a létrehozását elősegítették, másrészt bizonyos mértékig a tartalmát is meghatározták. [...] ezért ama szerzői tudományfilozófiái, világnézeti, filozófiatörténeti és eszmetörténeti pozicionálásokkal foglalkozom, amelyek a hallgatólagos tudás elméletének kialakulását és tudományos nyilvánosság elé kerülésének módját alapvetően befolyásolták” (210). Szívós Mihály könyve aprólékos filológiai módszerrel tárja fel a téma keletkezéstörténetét (az első könyvben az elsőtől a nyolcadik részig), ezt követi a téma utólagos reflexiója (kilencedik rész: A hallgatólagos tudás és a kognitív tudattalan kutatása 1976 és 2014 között), majd pedig egy teljesen önálló téma, úgy is jelöli a szerző, hogy: Második könyv: A hallgatólagos tudás általános elmélete (255–316).

Első könyv:

Fordulópontok a hallgatólagos tudás és a tudattalan felfedezéstörténetében

A hallgatólagos tudás (először mint személyes tudás) elméletét a 20. század ötvenes-hatvanas éveiben Polányi Mihály (1891–1976) dolgozta ki. A hallgatólagos tudás tömören így fogalmazható meg: „többet tudhatunk annál, mint amennyit el tudunk mondani” (29). A hallgatólagos tudás az explicit (vagy artikulált) tudással áll szemben. A hallgatólagos tudás működésének alapját az észlelési módok különbözősége jelenti. A gondolatnak (észlelésnek) vannak a figyelem szempontjából távoli és közeli (disztális és fokális) elemei. Az ezek közötti „mozgás”, változás (*tól-ra* viszony, Szívós Mihály szavaival: *hózzászervezés*), az első és a második, a közeli és távoli elem észlelése közötti integráció jelzi a hallgatólagos és explicit tudás közötti különbséget. A hallgatólagos tudást a „küszöb alatti észlelés”, a nem tudatos mozzanat is jellemzi. A hallgatólagos tudást Polányi fenomenológiai, funkcionális, ontológiai, szemantikai aspektusból ragadja meg. A szemantikai aspektus lényegét a szerszámhasználattal érzékelteti: az értelmezésre törekvés jelentés nélküli érzéseket alakít át jelentést hordozó érzésekké: ezzel az eredeti érzéstől távolabbra kerül a jelentést hordozó érzés. Ennek az integratív folyamatnak a leírásában használja Polányi a „benne lakozás” vagy később

Magyar nyelvre fordította a Magyar Bibliatársulat Szöveggondozó Bizottsága. 2016), a Károli Bibliát újra lefordítani azonban nyilvánvaló lehetetlenség.

A kötetet értékelve megállapítható, hogy alapos és hosszú elméleti fejezte alkalmas arra, hogy a fiatal (középiskolás vagy egyetemi hallgató) olvasót bevezesse a tudományos munka módszereibe, ösztönözze hasonló szakmai munkára; szótári része pedig, mivel anyagát olyan frazémák teszik ki, amelyek a magyar szépirodalomban és publicisztikában előfordulnak, hozzásegít ahhoz, hogy ezeket a szövegeket az olvasó pontosan tudja értelmezni.

V. Raisz Rózsa

ny. tanszékvezető főiskolai tanár
Eszterházy Károly Egyetem, Eger

Implicit tudás, anyanyelvi hallgatólagos tudás

Szívós Mihály könyve Polányi Mihály elméletéről

A hallgatólagos tudás általános elmélete. Magyar szemiotikai tanulmányok 40. kötet. Magyar Szemiotikai Társaság, Loisir Könyvkiadó, Budapest, 2017. 334 lap

A munka célja, szerkezete

Szívós Mihály filozófus és szemiotikus kutatásainak célját könyve utolsó harmadának bevezetőjében így fogalmazza meg: „A filozófia története arról tanúskodik, hogy egy-egy elmélet keletkezéstörténetének vizsgálata során fontos módszertani lépés az, hogy feltárják azokat a keletkezési kontextusokat és szerzői célkitűzéseket, amelyek egyrészt a létrehozását elősegítették, másrészt bizonyos mértékig a tartalmát is meghatározták. [...] ezért ama szerzői tudományfilozófiái, világnézeti, filozófiatörténeti és eszmetörténeti pozicionálásokkal foglalkozom, amelyek a hallgatólagos tudás elméletének kialakulását és tudományos nyilvánosság elé kerülésének módját alapvetően befolyásolták” (210). Szívós Mihály könyve aprólékos filológiai módszerrel tárja fel a téma keletkezéstörténetét (az első könyvben az elsőtől a nyolcadik részig), ezt követi a téma utólagos reflexiója (kilencedik rész: A hallgatólagos tudás és a kognitív tudattalan kutatása 1976 és 2014 között), majd pedig egy teljesen önálló téma, úgy is jelöli a szerző, hogy: Második könyv: A hallgatólagos tudás általános elmélete (255–316).

Első könyv:

Fordulópontok a hallgatólagos tudás és a tudattalan felfedezéstörténetében

A hallgatólagos tudás (először mint személyes tudás) elméletét a 20. század ötvenes-hatvanas éveiben Polányi Mihály (1891–1976) dolgozta ki. A hallgatólagos tudás tömören így fogalmazható meg: „többet tudhatunk annál, mint amennyit el tudunk mondani” (29). A hallgatólagos tudás az explicit (vagy artikulált) tudással áll szemben. A hallgatólagos tudás működésének alapját az észlelési módok különbözősége jelenti. A gondolatnak (észlelésnek) vannak a figyelem szempontjából távoli és közeli (disztális és fokális) elemei. Az ezek közötti „mozgás”, változás (*tól-ra* viszony, Szívós Mihály szavaival: *hózzászervezés*), az első és a második, a közeli és távoli elem észlelése közötti integráció jelzi a hallgatólagos és explicit tudás közötti különbséget. A hallgatólagos tudást a „küszöb alatti észlelés”, a nem tudatos mozzanat is jellemzi. A hallgatólagos tudást Polányi fenomenológiai, funkcionális, ontológiai, szemantikai aspektusból ragadja meg. A szemantikai aspektus lényegét a szerszámhasználattal érzékelteti: az értelmezésre törekvés jelentés nélküli érzéseket alakít át jelentést hordozó érzésekké: ezzel az eredeti érzéstől távolabbra kerül a jelentést hordozó érzés. Ennek az integratív folyamatnak a leírásában használja Polányi a „benne lakozás” vagy később

embodiment (megtestesülés) fogalmát, amely azóta a kognitív nyelvészetben nagy utat futott be. A periférikus vagy disztális érzékelésből származó tudáselem egy fokálisan érzékelthez integrálódik; ezáltal a „test kiterjesztődik” (ez utóbbira korábban Samuel Butler is felfigyelt: a szerszám „testünk érzőképes kiterjesztése”). A magam kiegészítése szerint ez McLuhan „a média az érzéktérületeink kiterjesztése” gondolatának alapja is: „Az érzékek különféle kiterjesztései által eredményezett érzékszervi aránymódosulások ismerete nélkül nem alkotható meg a kulturális változás elmélete” (McLuhan 2001: 57). A hallgatólagos tudás létét egyértelműen nyelvi jelenséggel (negatív nyelvi jelenséggel) lehet bizonyítani: azzal, hogy a hallgatólagos tudás nagyrészt nem verbalizálható (az explicit tudással együtt használatos, de nem externalizálható). Polányi közismert példája: a kerékpározás megtanulása, amelyet „szóban” lehetetlen tanítani, csak gyakorlatban nyert tapasztalatok, próbálgatás (utánzás) útján tanulható meg. Az emberek csak nagyon kis része nem tud megtanulni kerékpározni.

De megkülönböztetendő a hallgatólagos tudás és a hallgatólagos tanulás. Polányi példái (mint a kerékpározás megtanulása is) jórészt a hallgatólagos tanulásra vonatkoznak. A hallgatólagos tudásra a legjellemzőbb példákat a tudatküszöb alatti észlelés, másként a periférikus figyelemmel való észlelés köréből lehet venni, hívja fel a figyelmet Szívós Mihály. A hallgatólagos tudásra jó példa lehet az emberi arc felismerése; még érdekesebb, hogy az állattartó felismeri háziállata „arcát” (pofáját), míg a nem állattartó számára minden állat csaknem ugyanolyan. A hallgatólagos tanulásra a már említett kerékpározás megtanulása mellett a nyakkendő vagy cipőfűző bekötése lehet a legjobb példa. (Próbáljuk meg valakinek szavakkal elmagyarázni, megtanítani, hogyan kell egy nyakkendőt vagy cipőfűzőt bekötni.)

Szívós Mihály könyve a hallgatólagos tudás elméletének előzményeiről (felfedezéstörténetéről) és következményeiről (továbbgondolási lehetőségeiről) szól széles és színes, a szemiotikai szemléltre jellemző multidiszciplináris keretben.

Már az ókorban, Arisztotelésznél felbukkan a habitus (alkat) kérdése, amely akaratlagosan nem befolyásolható. Ilyen kérdés az ízlés: az egyén tudatától függetlenül változhat és változik is az ízlés tartalma, amelynek csak az eredménye tapasztalható: az ember egyszer csak másképpen hall és lát, és képessé válik újfajta műalkotások befogadására. (Izgalmas kérdése és feladata ez a művészeti oktatásnak éppúgy, mint a közművelődésnek.) Ugyancsak az ókorból származik a sensus communis (közös érzék, érzéklet), az érzékszervekben keletkező benyomások összehangolódásának a vizsgálata. Mindebből az is következik, hogy a hallgatólagos tudás többnyire interszubjektív természetű, csoportosan végezhető tevékenységekben nyilvánul meg. Legfrissebb élményem a 2017. december 30-i Csík-koncert a Bok-csarnokban: ez egy rendszeresen ezen a napon megrendezett koncert, öt éve minden alkalommal ott vagyok. Mindig nagyon jó a hangulat, van taps, füttyülés, kezekkel integetés, úgynevezett „csápolás”. Először a jelzett évben lehetett megfigyelni, hogy a koncertlátogatók tömegesen a mobiltelefonjuk lámpafényével „csápolnak”. Nyilván egyvalaki elkezdte, ez átragadt másokra is, és hamarosan az ötezes koncertterem mindegyik részében elkezdtek világító üzemmódban mozogni a mobiltelefonok. Az eset a Dawkins-féle úgynevezett mémphipotézis olyan példáira emlékeztet, amelyeket a „ragályszerűen” terjedő divathóbort körébe sorol. Ilyen például a megfordított baseballsapka divatja. A gyerekek „kényszeresen” utánozzák társaikat: „a saphahordó viselkedésük valóban, számszerűsíthetően a társaik saphahordó viselkedésének hatása alatt áll” (Dawkins 2008: 11). Quintilianus a hagyomány alapján kiemeli, a személyes tanítás és utánzás fontosságát (másoknál: tapasztalati tudásszerzés) és azt, hogy az élőszó az írottéhoz képest jobban hat. (Érdemes lenne ezen elgondolkodni a távoktatás híveinek.) Hogy a modern társadalomban ezen a téren mekkora hiány van, jól mutatják azok a jelenségek, amelyek a tapasztalati tudásátadás hiányosságát jelzik: szexuális tanácsadás, szoptatási tanácsadás, párkapcsolati tanácsadás, tréning, gyásztanácsadás; de gondolhatunk hagyományos falusi vagy mesterségbeli tevékenységek visszaszorulására, kihalására vagy olyan tapasztalatokra, hogy egyre kevesebben tudnak főzni, kötni, horgolni, barkácsolni.

A morális hallgatólagos tudás rejlik Szókratész daimónjában, a „Jelkiismeret hangjában”, a Platón, majd Epikurosz által leírt intuíción, az észjárásban (habit of mind, David Hume), az antik szkepticizmusra jellemző valószínűségi gondolkodásban (Gorgiasz), a hermeneutika korai megközelítéseiben (prebiblikus kutatások). Korán felfigyeltek arra is, hogy különösen a kézügyességre alapozott mesterségekben a jártasságok és készségek csak figyelemmel, gyakorlással és mester-tanítvány viszonyban sajátíthatók el. Tudományosan ezt a 20. században ezt az úgynevezett

Heisenberg-megfigyelés írta le: a cselekvő nem tudatosítja a cselekvésének részleteit, csak a célra koncentrálvá periférikus tudattal valósítja meg.

A hallgatóságos tudás összekapcsolódik a tudattalan fogalmával. Az európai filozófiában ehhez a kérdéskörhöz sorolható a figyelemmel kapcsolatos érdeklődés. Valószínűleg Leibniztől származik a „kis észlelések” (*les petites perceptions*) elnevezés, amellyel a figyelem fókuszán kívül eső számtalan apró, nem tudatos észlelésre utal: „ezer meg ezer jel van, amelyekből következtethetjük, hogy minden pillanatban végtelen mennyiségű percepció van bennünk, de tudatosság (apercepció) és reflexió nélkül; olyan változások ezek magában a lélekben, amelyeket nem veszünk észre, mivel ezek a benyomások vagy nagyon kicsinyek és nagyszámúak, vagy úgy összeolvadnak, hogy semmi egyéni megkülönböztethető vonás sincs bennök, de azért másokkal összekapcsolva nem szűnnek [sic!] meg hatást gyakorolni és összességükben legalább zavarosan magokat észrevétni”. Ebben a Leibniz-idézetben (128) már a hallgatóságos tudásba sorolt nem tudatos és nem reflektált elemekre történik utalás. Ezek az elemek leginkább az álmokból mutathatók ki: az álom nem tudatos, nem reflektált agyi működés, és egyes álmelméletek szerint az álom a nap közbeni tapasztalt, de nem tudatosított „végtelen mennyiségű percepció” egyik „terméke”: részben valamiféle feldolgozás, beépítés, részben szelektálás, kiürítés (vö. Balázs 2017).

Freud (1986: 48) az elvételek mellett „véletlen és tüneti cselekvéseket” említ és elemez, Wittgenstein az öröklött háttért hozza szóba (201). Ferdinand de Saussure fellépése, a nyelvi jel önkényes voltának túlhangsúlyozása akadályozta egy ideig a hallgatóságos tudás egyik fajtájának, a nyelvi hallgatóságos tudásnak a felfedezését. A szemiotikai ikonicitás elismerése azonban megnyitotta az utat ebbe az irányba. Charles Sanders Peirce a kortársi hatások alapján hangsúlyozza a tudatküszöb alatti eszmék által befolyásolt tudat predetermináltságát. A hallgatóságos tudás (különösen a nyelvi hallgatóságos tudás) fölfedezéséhez nagy lökést adott a korai pszichológia. Wilhelm Jerusalem, Freud és Hermann Imre nyomán Szívós Mihály egyetlen oldalon kétszer is idézi: „Az élőbeszéd pillanatról pillanatra tudattalan fokozatokról árulkodik” (166).

A hallgatóságos tudás felismerésének komoly retorikai (modern retorikai, politikai és marketingkommunikációs) hozadéka lehet. (Szívós Mihály könyve még a vezetés- és közgazdaságtudományt is megemlíti, és a személyes mellett – az újdonság erejével – még intézményközpontú hallgatóságos tudásra is utal.) Az ókori retorikusok által kidolgozott kétfelé való érvelés jelentősége abban áll, hogy segít előhozni (verbalizálni, explicálni) a rejtett előfeltevéseket, ám egyik racionálisan kifejtett álláspont sem lehet önmagában eléggé meggyőző, mert a tapasztalatnak és a benne rejlő hallgatóságos tudásnak is óriási befolyásoló („eltérítő?”) szerepe lehet az értelmezésben. Nagyon egyszerűen bizonyítható ez az emberek mindennapi politikai véleménynyilvánítása kapcsán: ha egy politikai irány vagy politikus személye számukra korábbi tapasztalatok alapján nem rokonszenves, akkor történhet bármi, véleményüket nem vagy csak nagyon nehezen változtatják meg. És akkor ezen lehet elgondolkodnia a politikai, a média- vagy a marketingkommunikáció kapcsán.

A hallgatóságos tudás recepciója során felvetődött kérdések kapcsán kiderült, hogy létezik kollektív jellegű hallgatóságos tudás is. Ez a kérdés talán rokonítható Jung kollektív tudatalattijával. Az elmélet továbbgondolását segítette a szemiotikai dimenzió bevonása: a hallgatóságos és az explicit tudás elemeinek jelviszonyként való elemzése. Például az arckifejezés értelmét keresve az arcon (nem tudatosított) eligazító jeleket keressük. Később Polányi foglalkozott a hallgatóságos tudás és a metafora kapcsolatával, utolsó könyvét pedig a jelentésről írta.

Polányi elméletének hiányosságai között említi Szívós Mihály a hallgatóságos tanulásra hozott példák bőségét és a hallgatóságos tudásra vonatkozó példaanyag háttérbe szorulását, illetve a nyelvi hallgatóságos tudás kifejtetlenségét. Magam annyit vetnék föl, hogy az említett intuíció kapcsán érdemes lenne hozzátenni az ugyancsak megragadhatatlan ihlet jelenségét; illetve a hatások vizsgálatába behozható lenne a pozitív pszichológia által kutatott flow-élmény (Csikszentmihályi Mihály ide kapcsolható kutatásaira nem történik említés). A magányos bahtyáni esztétika nemzetközi és magyar szempontú feldolgozottsága, recepciója viszont jóval terjedelmesebb, mint ahogy azt Szívós Mihály említi. Tehát ez a téma még kedvezően bővíthető, és úgy vélem, hogy nagyon sok irányba.

Második könyv: A hallgatólagos tudás általános elmélete

Szívós Mihály könyve elsősorban filozófiai-tudománytörténeti munka, a hallgatólagos tudás kritikája és továbbgondolása, elsősorban szemiotikai továbbvezetése, de fontos tanulsága az úgynevezett Máté-effektus bizonyítása is – Polányi Mihály és a hallgatólagos tudás elméletének kapcsán. A Máté-effektus lényege a tudománytörténetben az, hogy egyes tudósok saját korukban vagy az utókorban olyan helyzetbe kerülnek, hogy olyasmit is hozzájuk kapcsolnak, nekik tulajdonítanak, ami nem az ő alkotásuk („akinek van, annak adatik”). És ez természetesen jellemző a tudattalan és a hallgatólagos tudás felfedezéstörténetére is, amelyet a filozófus Szívós Mihály igyekezett ez alkalommal aprólékos filológiai módszerrel pontosítani.

Szívós Mihály a hallgatólagos tudás – általa felállított – új, általános elméletének középpontjába az emberi érzékszervek sajátosságait állítja. Polányi látáscentrikus szemléletmódja helyére a halláscentrikusságot helyezi: „Arra nemigen ébredünk fel, ha láttunk valamit, de arra már igen, hogy hallottunk vagy esetleg éppen szagoltunk valami szokatlant vagy veszélyt jelzőt. A hallószerv és a külvilág közötti folyamatos, megszakítatlan a kapcsolat” (262). Hallószervünkre a „külvilág hatásainak való folyamatos kitettség” (284) jellemző, és ez kiemelkedő tény lehet a hallgatólagos tudás jellemzésekor. Ennek egyik bizonyítéka: „az anyanyelvet, a gondolkodásunk nyelvét és a tudás egyik fő hordozóját elsősorban hallás útján és nem utolsósorban hallgatólagos tanulással sajátítjuk el” (263). Sőt ennek további következményei vannak: „az akusztikus úton szerzett tapasztalatainkat, beleértve a nyelveket is, az elménkben másképpen és talán máshol is tároljuk, mint a vizuálisakat” (264). A hallószerv esetében több (négy) figyelemszintet lehet megkülönböztetni: fokális figyelem (egy személy), disztális figyelem (mások reakciói), akusztikus háttér zajai, amelyek közül a hallószerv előnyben részesíti az emberi hangokat, tehát ez a figyelmi szint kettéosztódik: emberi és egyéb hangok megkülönböztetésére (285).

A szemiotikai kiterjesztésből adódó másik észrevétel: „az adott jelekre épülő hallgatólagos tudás dominánsan indexikus jellegére lehet következtetni” (269). A „hallgatólagos” (tacit) tudás megnevezés is újragondolásra érdemes, hiszen leginkább az akusztikus érzéki benyomásokra gondolhatunk, és ez elfed bizonyos alapvető különbségeket. Talán jobb lenne – a több nyelvben erre a jelenségre alkalmazott – implicit és explicit tudás megjelölés. És ehhez illeszkedik a Szívós Mihály által bevezetett fogalom: akusztikus hallgatólagos tudás.

A hallgatólagos tudás kapcsán érdemes hangsúlyozni Polányi gondolatát: többet tudunk, mint amennyit el tudunk mondani. Az anyanyelvi hallgatólagos tudás kapcsán pedig: „a nyelvi hibáinkat jobban észre tudjuk venni és így a kiigazításokat és javításainkat könnyebben tudjuk eszközölni, ha a szöveget halljuk, mint ha csak némán olvasni tudjuk” (288). Valóban így van. Általános gyakorlati tapasztalat, tanítjuk is, hogy a megírt szöveget érdemes hangosan felolvasni, rögtön jobban kiütköznek a hibák. „Elsődlegesen ez azt jelenti, hogy a hallás útján szerzett nyelvi hallgatólagos tudásunk sokkal erősebb és mélyebb, mint amit a néma olvasás, tehát a vizualitás útján szereztünk” (288).

A téma keletkezéstörténetének áttekintése így summázható: „A hallgatólagos tudás általános elmélete alapvetően új megközelítési módot kínál a *sensus communis* közel két és fél évezrede meglévő problémájához” (314).

Szívós Mihály stílusára jellemző az alapos, logikus kifejtés, egy-egy téma fölvezetése, kifejtése, majd – az angol esszéstílusra jellemző módon – összefoglalása, értékelése. Ez okból a műben nagyon sok az ismétlés. Az alapos olvasót ez akár meg is zavarhatja (például Wittgenstein egy idézete szerepel a 202. oldalon, de utána rögtön a 204. oldalon is), de az anyagot inkább áttekinteni akaró, gyorsabban olvasók számára felfogható előzőkenységnek is. A szerző, aki önmaga is nemcsak reflektálja, hanem kiegészíti Polányi munkásságát, érezhetően igényt tart a párbeszédre, arra, hogy az ő gondolatait is továbbgondolják, kiegészítsék. Erre kísérlet ez a reflexió is.

SZAKIRODALOM

- Balázs Géza 2017. *Az átom nyelve*. Inter, Budapest.
Dawkins, Richard 2008. Az elme vírusai. *PRAE* 34: 5–18.

Freud, Sigmund 1986. *Bevezetés a pszichoanalízisbe*. Gondolat, Budapest.

McLuhan, Marshall 2001. *A Gutenberg-galaxis*. Ford. Kristó Nagy István. Trezor, Budapest.

Balázs Géza

egyetemi tanár

ELTE – Partiumi Keresztény Egyetem

Benő Attila – Fazakas Annamária szerk.: *Stilus virum arguit – A stílus elárulja az embert. Köszöntő kötet Máthé Dénes 65. születésnapjára.* Egyetemi Műhely Kiadó – Bolyai Társaság, Kolozsvár, 2017. (Egyetemi füzetek 34.)

A kötet a szerkesztők köszöntő írásával kezdődik, amelyből Máthé Dénes életútja, nyelvfilozófiai, stilisztikai, retorikai és művelődéstörténeti munkásságát ismerheti meg az olvasó (11–2). Ezt az ünnepelt szaktudományi munkáinak jegyzéke egészíti ki (225–30). A könyv az erdélyi és a magyarországi kollégák írásait három csoportba foglalva közli.

A stílus az ember az első fejezet címe. Parti Nagy Lajos angolra fordíthatóságának nehézségeivel foglalkozik Ajtay-Horváth Magda (15–30), aki megállapítja, hogy a „[...] sokszor öncélú nyelvi bravúrnak az átültetése a legjobb fordítói készség és igyekezet ellenére is lehetetlen” (29). Benő Attila *Nyelvi játék, jelentés és fordíthatóság* című dolgozata (31) egyebek mellett a szójátékok, a hangalaki hasonlóságon és többértelműségen, valamint egyéb jelenségeken alapuló formák fordítási kérdéseit vázolja. Mindkettőjük tanulmányának esetleges pontosítását, továbbfejlesztését segítheti Forgács Erzsébet monográfiája, amely fordítási kérdésekre is kitér (2005: 34–46). Szintén a (mű)fordítás problematikáját boncolgatja Goron Sándor: *Arany János és Eugen Nida* [: Eugene Albert Nida] *fordítási elvei* című munkája (54–64). Megállapítja, hogy Arany nem egy dologban egy évszázaddal megelőzte elveivel a „tudományos diszciplínaként” nem létező fordításelméletet (63). – Büky László Füst Milán szóhasználatának hálózati pontjait mutatja be mint a fiatal Weöres Sándorra ható stíluselemeket (*Füst-jegyek egy Weöres Sándor-versben*, 41–53). – Kemény Gábor egy Kosztolányi-oximoron (*ájult bánatok*) Adytól eredeztethető előzményéről ír (65–8). – Keszeg Vilmos az osztályharcos idők ifjúsági irodalmában megjelenő, a kommunista nevelést szolgáló (magyar) néprajz- és népmeseellenességének történetét tárja az olvasó elé (*Az 1950-es évek hétfejtű sárkánya: a népmese* [69–91]). – Málnási Ferenc egy Szilágyi Domokos-vers látnivalón szövegteni indítatású elemzése éppen szövegteni alapozottságában lazán bánik a fogalmakkal (pl. a kohézióval: 82; a szövegmondatokkal: 87). – Nagy L. János népdallá alakult Arany- és Petőfi-versekkel, illetőleg zeneiségükkel foglalkozik, a nem egy esetben fölöslegesnek látszó kották és szolmizációk közlése mellett kevésbé meggyőző következtetésekkel (egyes „[...] Petőfi-sorok jó néhány ponton kevésbé sikerültek, mint a folklorizálódott változat sorai”, 94).

A kötet második fejezete: *Szókincs térben és időben*. Ebben Both Csaba Attila a székely nyelvjáróterület egyik falujának, Oklándnak nyelvjárásának és nyelvföldrajzi kapcsolatainak mintaszerű leírását adja (az adattári és terjedelmi lehetőségeken belül, 115–25). – Dimény Hajnalka a hangulatfestő szavak használati kérdéseiről és e szavak szerepköréről esszéjellel ír, egyes megállapításait nem támasztja alá forrás, pl. „[...] kevesen és ritkán használjuk őket” – mondja *andalog, ballag, bandukol, battyog* stb. szavakról. – Fazakas Emese tanulmánya a *stilus* és a hozzávehető szinonimák, valamint a *stilizál* szó régiségbeli jelentéseire, erdélyi használatára összpontosít pontos, megbízható adatolással (*A pennától a szólás módjáig*, 131–38). – Minya Károly az általa a korábbi években készített áttekintését „[...] egy újabb szempont alapján kívánja rendszerezni a neologizmusokat: az eredet szerint” (143). Korábbi felosztásában (maga a szerző is látja) van némi partatlanság, kivált a fogalmi tartalom szempontjából (uo.), ezért megbízhatóbb alap a hagyományos fölosztás (fogalmi, jelentésbeli, alaki szempont alapján). – Simoncsics Péter etimológiákat adott a kiadványba, a *fejt* ’kihüvelyez; enthülsen’ és a *hasít* ’szétrepeszt’ igék eredetét keresi. Előbbit a *fej, fő* ’caput; Kopf’, utóbbit a *has* ’venter; Bauch’ származékának véli. – Nagy Erika művelődéstörténeti tanulmánya Teleki Mihály erdélyi kancellár és Kászonyi Márton szatmári jezsuita közötti levelezése a 17. század világába viszi az olvasót (153–61). – Tánzos Vilmos egy csiki faluban használatos nyelvi megnyilatkozásokat jelölő tájszavakat gyűjtötte össze tanulmányában (162–78), Zsemlyei

Freud, Sigmund 1986. *Bevezetés a pszichoanalízisbe*. Gondolat, Budapest.

McLuhan, Marshall 2001. *A Gutenberg-galaxis*. Ford. Kristó Nagy István. Trezor, Budapest.

Balázs Géza

egyetemi tanár

ELTE – Partiumi Keresztény Egyetem

Benő Attila – Fazakas Annamária szerk.: Stílus virum arguit – A stílus elárulja az embert. Köszöntő kötet Máthé Dénes 65. születésnapjára. Egyetemi Műhely Kiadó – Bolyai Társaság, Kolozsvár, 2017. (Egyetemi füzetek 34.)

A kötet a szerkesztők köszöntő írásával kezdődik, amelyből Máthé Dénes életútja, nyelvfilozófiai, stilisztikai, retorikai és művelődéstörténeti munkásságát ismerheti meg az olvasó (11–2). Ezt az ünnepelt szaktudományi munkáinak jegyzéke egészíti ki (225–30). A könyv az erdélyi és a magyarországi kollégák írásait három csoportba foglalva közli.

A stílus az ember az első fejezet címe. Parti Nagy Lajos angolra fordíthatóságának nehézségeivel foglalkozik Ajtay-Horváth Magda (15–30), aki megállapítja, hogy a „[...] sokszor öncélú nyelvi bravúrnak az átültetése a legjobb fordítói készség és igyekezet ellenére is lehetetlen” (29). Benő Attila *Nyelvi játék, jelentés és fordíthatóság* című dolgozata (31) egyebek mellett a szójátékok, a hangalaki hasonlóságon és többértelműségen, valamint egyéb jelenségeken alapuló formák fordítási kérdéseit vázolja. Mindkettőjük tanulmányának esetleges pontosítását, továbbfejlesztését segítheti Forgács Erzsébet monográfiája, amely fordítási kérdésekre is kitér (2005: 34–46). Szintén a (mű)fordítás problematikáját boncolgatja Goron Sándor: *Arany János és Eugen Nida* [: Eugene Albert Nida] *fordítási elvei* című munkája (54–64). Megállapítja, hogy Arany nem egy dologban egy évszázaddal megelőzte elveivel a „tudományos diszciplínaként” nem létező fordításelméletet (63). – Büky László Füst Milán szóhasználatának hálózati pontjait mutatja be mint a fiatal Weöres Sándorra ható stíluselemeket (*Füst-jegyek egy Weöres Sándor-versben*, 41–53). – Kemény Gábor egy Kosztolányi-oximoron (*ájult bánatok*) Adytól eredeztethető előzményéről ír (65–8). – Keszeg Vilmos az osztályharcos idők ifjúsági irodalmában megjelenő, a kommunista nevelést szolgáló (magyar) néprajz- és népmeseellenességének történetét tárja az olvasó elé (*Az 1950-es évek hétfejtű sárkánya: a népmese* [69–91]). – Málnási Ferenc egy Szilágyi Domokos-vers látnivalón szövegteni indítatású elemzése éppen szövegteni alapozottságában lazán bánik a fogalmakkal (pl. a kohézióval: 82; a szövegmondatokkal: 87). – Nagy L. János népdallá alakult Arany- és Petőfi-versekkel, illetőleg zeneiségükkel foglalkozik, a nem egy esetben fölöslegesnek látszó kották és szolmizációk közlése mellett kevésbé meggyőző következtetésekkel (egy es „[...] Petőfi-sorok jó néhány ponton kevésbé sikerültek, mint a folklorizálódott változat sorai”, 94).

A kötet második fejezete: *Szókincs térben és időben*. Ebben Both Csaba Attila a székely nyelvjáróterület egyik falujának, Oklándnak nyelvjárásának és nyelvöldrajzi kapcsolatainak mintaszerű leírását adja (az adattári és terjedelmi lehetőségeken belül, 115–25). – Dimény Hajnalka a hangulatfestő szavak használati kérdéseiről és e szavak szerepköréről esszéjellel ír, egyes megállapításait nem támasztja alá forrás, pl. „[...] kevesen és ritkán használjuk őket” – mondja *andalog, ballag, bandukol, battyog* stb. szavakról. – Fazakas Emese tanulmánya a *stílus* és a hozzávehető szinonimák, valamint a *stilizál* szó régiségbeli jelentéseire, erdélyi használatára összpontosít pontos, megbízható adatolással (*A pennától a szólás módjáig*, 131–38). – Minya Károly az általa a korábbi években készített áttekintését „[...] egy újabb szempont alapján kívánja rendszerezni a neologizmusokat: az eredet szerint” (143). Korábbi felosztásában (maga a szerző is látja) van némi partatlanság, kivált a fogalmi tartalom szempontjából (uo.), ezért megbízosabb alap a hagyományos fölosztás (fogalmi, jelentésbeli, alaki szempont alapján). – Simoncsics Péter etimológiákat adott a kiadványba, a *fejt* ’kihüvelyez; enthülsen’ és a *hasít* ’szétrepeszt’ igék eredetét keresi. Előbbit a *fej*, *fő* ’caput; Kopf’, utóbbit a *has* ’venter; Bauch’ származékának véli. – Nagy Erika művelődéstörténeti tanulmánya Teleki Mihály erdélyi kancellár és Kászonyi Márton szatmári jezsuita közötti levelezése a 17. század világába viszi az olvasót (153–61). – Tánzos Vilmos egy csiki faluban használatos nyelvi megnyilatkozásokat jelölő tájszavakat gyűjtötte össze tanulmányában (162–78), Zsemlyei

Borbála pedig az Erdélyi magyar szótörténeti tár lexikalizálódott kicsinyítő képzős származékait (179–88).

A könyv tanulmányait *Ember és nyelv* címen zárják a harmadik szakasszal a szerkesztők. Ebben Balázs Géza az 1996-ban elhunyt Török Gábor stilisztikai munkásságát, illetőleg nézeteit foglalja össze, amelyekben szerinte egy általános stíluselmélet lelhető föl (101–202). – Molnár Bodrogi Enikő a Svédország északi részén saját státuszú nyelv, a meänkieli nyelvi tervezésének első lépéseiről ír (203–15). E kisebbségi anyanyelv megőrzése szempontjából felbecsülhetetlen jelentősége volt annak – írja a szerző –, hogy Bengt Pohjanen lefordította az evangéliumokat és más vallási szövegeket meänkieli nyelvre. Egyébként Pohjanen Jopparikuninkhaan poika című regényét (Pohjanen 2011) M. Bodrogi Enikő fordította magyarra (vö. Büky 2011), ennek utószavában *meänkieli* gyanánt szerepel a Tornio-völgyi finnség nyelve (i. m. 201). „[A] meänkielik több generációjában gyökeret vert az a meggyőződés, hogy saját kisebbségi nyelvük értéktelen” (210) – állapítja meg Molnár Bodrogi Enikő. – Zimányi Árpád a nyelvújítás korába vezet dolgozatával: *Egy méltatlanul elfeledett nyelvtudós: gróf Teleki József* (216–23). Teleki munkásságát Csüri (később *Csüry*) Bálint, Tolnai Vilmos, Éder Zoltán és Balázs János is számon tartotta, amint Zimányi ismerteti is, mégis hasznos felkelteni az érdeklődést a jobbara politikusként, történészként ismeretes gróf iránt (vö. MNLex. XVII: *Teleki József*).

Az emlékkönyvek tabula gratulatoriái többnyire sokféle személyiség nevét sorjazzák, akik nem ritkán legfőljebb a szakmából ismerik valamelyest egymást, néha még az ünnepeltet is, ám az ilyen köteteknek ajánlott dolgozatok, ha nem is a személyes kapcsolatot, de a szakmait föltétlen megteremtik, ápolják. Mindebben a jelen emlékkönyv sem kivétel, hűsz tanulmánya mutatja, hogy artificium virum arguit.

SZAKIRODALOM

Büky László 2011. Bengt Pohjanen: A csempészkirály fia. Koinónia, Kolozsvár, 2011. 207 l. *Magyar Nemzet* 2011. november 12., 35.

Forgács Erzsébet 2005. *Nyelvi játékok. Keativitás a vicekben, a reklámyelven, a sajtónyelvben és az irodalmi szövegekben*. SZEK Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó, Szeged.

Bengt Pohjanen 2011. *A csempészkirály fia*. Koinónia, Kolozsvár. Ford. M. Bodrogi Enikő. MNLex. = *Magyar nagylexikon*. Magyar Nagylexikon Kiadó, Budapest.

Büky László

Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar
Magyar Nyelvészeti Tanszék

Írások vásárhelyi nyelvön. A kötetet szerkesztette: Benkő László, Földesi Ferenc, Fülöpné Rákos Éva. Készült a Norma Nyomdász Kft. műhelyében. Hódmezővásárhely, 2016. 279 lap

1. A fenti címmel nemrég sajátos tárgyú könyv jelent meg Hódmezővásárhelyen, amelynek a középpontjában egyetlen tájnyelvi jelenségnek, a labiális *ő*-zés vásárhelyi megőrződésének a részletes bemutatása áll. Az alábbiakban a jelentős terjedelmű kiadványnak a kissé talán szokatlan formában való bemutatását tekintheti át az olvasó. Mielőtt a szóban forgó, becses értékű kötet fölépítését, tartalmát és az adatgyűjtéshez felhasznált forrásait sorra venném, fontosnak tartom, hogy a köznyelvi és a nyelvjárásokbeli (a zárt *ē* hang helyén előforduló) *ő* fonéma keletkezéséről, főként pedig a magyar nyelvterületen való elterjedéséről vázlatos áttekintést nyújtsak.

2. Az *ő* fonéma kialakulásával már jó néhány évtizeddel ezelőtt kiváló nyelvtörténészek (pl. Bárcki Géza, Benkő Loránd, Losonczy Zoltán) meggyőző kutatásokat folytattak. Mivel ennek eredményeit *Az ő hang eredete és az ő-zés elterjedése a magyar nyelvjárásookban* című írássomban részletesen összefoglaltam (vö. Absztrakció és valóság. *Békési Imre köszöntése*. JGYTF Kiadó, Szeged, 1996. Főszerkesztő: R. Molnár Emma, Szerkesztők: Galgóczi László, Nagy L. János, 295–301), ennek alapján tömörített formában igyekszem áttekinteni ezt a problémakört. Ez pedig a következő: „Bárcki Géza véleménye szerint az *ő* és az *ő*-zés keletkezésének helye – egyik góca legalábbis – a Dráva-torok vidéke lehetett, s innen áradt szét a nyelvterület több vidékére a XV–XVI. század-

Borbála pedig az Erdélyi magyar szótörténeti tár lexikalizálódott kicsinyítő képzős származékaikat (179–88).

A könyv tanulmányait *Ember és nyelv* címen zárják a harmadik szakasszal a szerkesztők. Ebben Balázs Géza az 1996-ban elhunyt Török Gábor stilisztikai munkásságát, illetőleg nézeteit foglalja össze, amelyekben szerinte egy általános stíluselmélet lelhető föl (101–202). – Molnár Bodrogi Enikő a Svédország északi részén saját státuszú nyelv, a meänkieli nyelvi tervezésének első lépéseiről ír (203–15). E kisebbségi anyanyelv megőrzése szempontjából felbecsülhetetlen jelentősége volt annak – írja a szerző –, hogy Bengt Pohjanen lefordította az evangéliumokat és más vallási szövegeket meänkieli nyelvre. Egyébként Pohjanen Jopparikuninkhaan poika című regényét (Pohjanen 2011) M. Bodrogi Enikő fordította magyarra (vö. Büky 2011), ennek utószavában *meänkieli* gyanánt szerepel a Tornio-völgyi finnség nyelve (i. m. 201). „[A] meänkielik több generációjában gyökeret vert az a meggyőződés, hogy saját kisebbségi nyelvük értéktelen” (210) – állapítja meg Molnár Bodrogi Enikő. – Zimányi Árpád a nyelvújítás korába vezet dolgozatával: *Egy méltatlanul elfeledett nyelvtudós: gróf Teleki József* (216–23). Teleki munkásságát Csüri (később *Csüry*) Bálint, Tolnai Vilmos, Éder Zoltán és Balázs János is számon tartotta, amint Zimányi ismerteti is, mégis hasznos felkelteni az érdeklődést a jobbara politikusként, történészként ismeretes gróf iránt (vö. MNLex. XVII: *Teleki József*).

Az emlékkönyvek tabula gratulatoriái többnyire sokféle személyiség nevét sorjazzák, akik nem ritkán legfőljebb a szakmából ismerik valamelyest egymást, néha még az ünnepeltet is, ám az ilyen köteteknek ajánlott dolgozatok, ha nem is a személyes kapcsolatot, de a szakmait föltétlen megteremtik, ápolják. Mindebben a jelen emlékkönyv sem kivétel, hűsz tanulmánya mutatja, hogy artificium virum arguit.

SZAKIRODALOM

Büky László 2011. Bengt Pohjanen: A csempészkirály fia. Koinónia, Kolozsvár, 2011. 207 l. *Magyar Nemzet* 2011. november 12., 35.

Forgács Erzsébet 2005. *Nyelvi játékok. Keativitás a vicekben, a reklámyelven, a sajtónyelvben és az irodalmi szövegekben*. SZEK Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó, Szeged.

Bengt Pohjanen 2011. *A csempészkirály fia*. Koinónia, Kolozsvár. Ford. M. Bodrogi Enikő. MNLex. = *Magyar nagylexikon*. Magyar Nagylexikon Kiadó, Budapest.

Büky László

Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar
Magyar Nyelvészeti Tanszék

Írások vásárhelyi nyelvön. A kötetet szerkesztette: Benkő László, Földesi Ferenc, Fülöpné Rákos Éva. Készült a Norma Nyomdász Kft. műhelyében. Hódmezővásárhely, 2016. 279 lap

1. A fenti címmel nemrég sajátos tárgyú könyv jelent meg Hódmezővásárhelyen, amelynek a középpontjában egyetlen tájnyelvi jelenségnek, a labiális *ő*-zés vásárhelyi megőrződésének a részletes bemutatása áll. Az alábbiakban a jelentős terjedelmű kiadványnak a kissé talán szokatlan formában való bemutatását tekintheti át az olvasó. Mielőtt a szóban forgó, becses értékű kötet fölépítését, tartalmát és az adatgyűjtéshez felhasznált forrásait sorra venném, fontosnak tartom, hogy a köznyelvi és a nyelvjárásokbeli (a zárt *ē* hang helyén előforduló) *ő* fonéma keletkezéséről, főként pedig a magyar nyelvterületen való elterjedéséről vázlatos áttekintést nyújtsak.

2. Az *ő* fonéma kialakulásával már jó néhány évtizeddel ezelőtt kiváló nyelvtörténészek (pl. Bárcki Géza, Benkő Loránd, Losonczy Zoltán) meggyőző kutatásokat folytattak. Mivel ennek eredményeit *Az ő hang eredete és az ő-zés elterjedése a magyar nyelvjárásookban* című írássomban részletesen összefoglaltam (vö. Absztrakció és valóság. *Békési Imre köszöntése*. JGYTF Kiadó, Szeged, 1996. Főszerkesztő: R. Molnár Emma, Szerkesztők: Galgóczi László, Nagy L. János, 295–301), ennek alapján tömörített formában igyekszem áttekinteni ezt a problémakört. Ez pedig a következő: „Bárcki Géza véleménye szerint az *ő* és az *ő*-zés keletkezésének helye – egyik góca legalábbis – a Dráva-torok vidéke lehetett, s innen áradt szét a nyelvterület több vidékére a XV–XVI. század-

ban.” Lényegében véve Benkő Loránd is a Dráva-torkolathoz közeli tájegységet tekinti az *ő*-zés kiindulópontjának, amikor azt írja, hogy: „A legerősebben *ő*-ző terület – különböző jelekből ítélve – a délkelet-dunántúli lehetett, az a vidék, amely az *ő*-zés részleges előzményének tekinthető *ü*-zésnek is góca volt korábban. Az *ő*-zés innen már valószínűleg a XV. században kiterjeszkedett észak felé, a Duna mentén egészen Budáig” (Magyar nyelvjárástörténet. Tankönyvkiadó, Budapest, 1957, 74). – A török hódoltságbeli magyar hatóságok különféle írásai és a basák őrdeákjainak levelei arról tanúskodnak, hogy a 16. században a hódoltság területére, legalábbis elég nagy részére *ő*-ző norma volt jellemző. Az *ő*-zés akkortájt már a Dél-Dunántúlon, Hódmezővásárhely–Makó–Szeged térségében, a Duna–Tisza közén is uralkodóvá vált, és hogy az *ő*-zésnek mégsem jutott fontos szerep irodalmi nyelvünkben, arra – miként azt Losonczi Zoltán kifejtette (Nyelvtudományi Közlemények XLV: 259–60) –: „A feleletet a történelem adja meg. Sok nyom arra mutat, hogy *ő*-ző nyelvjárásaink egykor az Alföldön terültek el. Az Alföld azonban 1526 után egész terjedelmében a török hatalmába jutott. Ez magyarázza meg, hogy az *ő*-zés lassanként tért visszített az irodalmi nyelvben.” Hogy az *ő*-zés nem jutott irodalmi és köznyelvi szerephez, és máig a nyelvjárásiasság és a regionális köznyelviség szintjén maradt, az azért sajnálatos, mert – amint a különböző hangstatistikák is jelzik – az összes magánhangzót tekintve nyelvünkben az *e* hangok (a zárt *ē* és a nyílt *e*) gyakorisága igen nagy (25 százalék körül mozog), és ez bizony a hangzás szempontjából kedvezőtlen csengésűvé, kissé monotonná teszi a magyar kiejtést. Az *ē* hang helyén jelentkező *ő*-zés viszont szerencsésen ellensúlyozza a zárt *ē* és a nyílt *e* hangok előfordulását, és ezért tehetné volna az *ő*-zés nagyobb gyakorisága nyelvestétikai tekintetben szebbé, jobb hangzásúvá nyelvünket, ha az írott és beszélt nyelvi normában egyaránt nagyobb szerephez jutott volna, ahogy Bálint Sándor néprajzi előadásain is gyakran emlegette. A történelem eseményei, fordulatai nemcsak a népek, nemzetek sorsát alakítják, hanem azzal szoros összefüggésben a nyelv életére, jövőjére is maradandó hatással vannak.

További – meglehetősen problematikusnak látszó kérdés az is: hogyan keletkezett az *ő*-zés azokon a területeken, amelyek földrajzilag távolabb esnek a Dráva-torok vidékétől, amely – amint már utaltam rá – Bárczi Géza szerint az *ő*-zés bölcsője lehetett. Dél-Dunántúl, Szlavónia, Sárköz, a Duna-mente, Szeged–Makó–Hódmezővásárhely környékének és a Duna–Tisza közének *ő*-zéséről – a lakosságának a törökök előli menekülését, északabbra húzódását és a viszonylagos közelséget is figyelembe véve – föltehetjük, hogy a Dráva-torok vidékének belső keletkezésű *ő*-zésére vezethető vissza” (298–9).

3. A szerkesztők az *Előbeszéd* bevezetésében a kiadvány tartalmára, a visszaszorulóban lévő hódmezővásárhelyi nyelvjárás megőrzésének, használatának fontosságára hívják föl a figyelmet, amely „még nem az elsüllyedt régmúlt rekvizituma, mint a *sulyok*, a *suba*, az *előte* vagy az *öszöke*. A tájnyelv még élő valóság, mindennapi kenyér, helyesebben: ige, ha keveredőben, visszaszorulóban van is. Legigazibb formája a hangzó beszéd, mert nemcsak fonetika, hanem dallam, muzsika is. [...] Itt most vásárhelyi tájnyelven írott szövegeket kap az olvasó. Régieket és újabbakat is. Ez utóbbiak nem csupán azt tanúsítják, hogy vannak még ismerői és helyesen beszélői a vásárhelyi nyelvnek, de bizonyítékai annak is, hogy milyen mély nyomokat hagyott a lelkekben a gyakran sorscsapásokkal sújtó, csak nagyritkán arcsimogató magyar közelmúlt” (5)

Az első fejezetben három szerző írása foglalkozik a hódmezővásárhelyi nyelvjárás egyes sajátosságaival, elsősorban pedig az *ő*-zés megőrzésének, használatának a kérdésével. Ezeket az alábbiakban veszem sorra.

3.1. Szentí Tibor: Könyörgés gyönyörű tájnyelvünkért (7–9)

Írásának középpontjában a hódmezővásárhelyi nyelvjárást markánsan jellemző *ő*-zés áll. Sajnálatos, hogy az *e* helyén előforduló *ő*-zés köznyelvi hatásra visszaszorulóban van. Erről a folyamatról Szentí Tibor a következőket írta: „Nagy József [...] a Magyar Televízió *égyik* főoperatőre éretlen ifjúként került el szülővárosából, Hódmezővásárhelyről. Hamarosan átvedlött a hivatalos nyelvhasználatra és „mekögni” kezdett. Amikor ritkán hazagyűtt, vallomása szerint, „...ahogy átlíptem a körtétést, rögtön »ő-zni« kezdtem. Majdnem hasonló vót az én helyzetöm is Obudán, amikor a szakmámat tanultam. [...] Kezdtém vóna áttérni a hivatalos nyelvhasználatra, de gyakran kevertem e két változatot. Figyelmeztettek, hogy inkább beszéljek rőndösen, ahogy otthon szoktam, mert úgy jobban mögértének. Így is cselekedtem, mégis a mögszégönyítés olyan mélyen hatott, hogy

amikor csoport előtt köll mögyszólalnom, sajnos gyakran keveröm a szavak ejtésit. [...] Legényként Amerikába került fiam jobban ö-zik, mint én, mivel új otthonában nincs, akivel magyarul beszéljön, ezért mögtartotta a családban a gyerekként tanultakat, és ebből sömmit sē felejtött. Nyelvjárásunkat lányom is jól beszéli, különösen, amikor együtt vagyunk. Az unokáim, akik mán nem Vásárhelyön nyöttek föl, csak az irodalmi nyelvet használják. [Bekezdés.] Szomorú vagyok. Ki viszi tovább a legfontosabb értéköt, a magyar nyelvet, annak is egyik legösibb változatát? Hun van mán Bálint Sándor *szögedi* nyelvezete, amelyet napjainkban főleg helyösen – Marjanucz László történész egyetemi tanáron kívül – városában is alig beszélnek. Az *európanizálódó*, népeiségeiben alaposan keverödött, nagyvárosi kultúra mindönt elnyel, ami a régi paraszti világbul ránk maradt. Egyáltalán, hun van mán a paraszt, abban az érteőmben, ahogy őseim jelentős részínél a hivatalos papírokon, a mestörségüket nagyon szépon így jellemözték: *szántövetö*” (7–8).

A szerző megállapításait én is megerösíthetem. Mivel dialektológusként az országban és a határon túli magyar helységekben – az adatközlök érdeméböl – sokszínü nyelvjárásí adatot sikerült gyűjtenem, mindig úgy gondoltam, hogy a tájnyelvben megözött archaikus, értékes nyelvi kincseket minden lehetséges módon össze kell gyűjteni, föl kell jegyezni a kutatások számárá. A nyelvjárások özöit, beszélöit pedig arra kell biztatni, hogy az adódó, megfelelő nyelvi helyzetekben mindenkor bátran éljenek színes tájnyelvük használatával.

3.2. Benkő László: Helyi értékünk: egyedi nyelvjárásunk (11–43)

Nyelvjárásunk történeti visszatekintöje (11–20)

Dolgozatát a szerző ekként kezdte: „Nyelvjárásaink kialakulása az ösmagyar korba visz. A különbözö faji, nyelvi és életmódbeli különbségeket viselő magyar törzsek, nemzetségek nyelvjárásban beszélhettek” (11). Ezt követően pedig a Magyar költészet kincsestára címü kiadványsorozat köteiböl nagyszámü ö-zö adatot mutatott be a magyar nyelvterület különbözö vidékeiröl (12–8). A példák alapján a következö összeggést fogalmazta meg: „Amint láttuk az ömagyar és a középmagyar kor nyelvezetére, irodalmi és énekköltészetére, korábban a kolostori nyelvre, de még a kódexaink szóhasználatára is erös hatása volt a magyar nyelvü déli nyelvjárásnak. A török kori elzártág, az ekkor kialakuló irodalmi nyelv terjedése, a reformáció nyelvezete, a Habsburg-uralom hivatali és államnyelve, majd végül a reformkori nyelvújítás is mind az ország északi, északkeleti nyelvjárásának előretörését és a déli nyelvjárás visszaszorulását hozta” (18).

Rövid kitekintö a rokon nyelvjárásí területekre (20–5)

Ez a fejezet áttekintést nyújt a magyar nyelvterület azon tájegységeiröl, településeiröl, amelyekre az ö-zés jellemzö. Benkő László írása alapján ezeket az alábbiakban veszem sorra.

„A Dél-Dunántúl három megyéjén átívelö nyelvjárásí terület az Örség déli részéröl kiindulva, Dél-Somogyon és Dél-Baranyán át húzódik. Itt egy délszláv és sváb etnikai sáv választja el a Duna bal partja mentén elterülö (Sárköz) keskeny ö-zö nyelvjárásí területétöl. A Fehér megyei Páty és Sukoró ö-zö nyelvjárásí szigeteket képez a Dunántúl keleti részében. [Bekezdés.] A Duna jobb partjától indul a Dél-Alföld összefüggö – majd szaggatott – nyelvjárásí területe a Tiszáig és azon túl a Körös-Maros közéig [Itt helyezkednek el Hódmezövásárhely és a környék hasonlóan beszélö települései is, mint Mártély, Mindszent, Algyó, Tápé.] Ezt a nyelvjárásí területet egészítik ki északi irányban a Kiskunság egyes sávjai, egészen Kecskemetig, dél felé pedig kisebb-nagyobb nyelvjárásí szigetek találhatók a bácskai, bánági és temesi részeken. [Bekezdés.] [...] Nagyobb hangképzési és szóhasználati különbségeket mutat Erdély szívében, a Székelyföldön elterülö ö-zö nyelvterületünk. Az Udvarhely-szék környékén lévö összefüggö nyelvjárásí területet egészítik ki a Kis- és Nagy-Küküllö környékén fekvö falvak, nyelvi szigetek. [Bekezdés.] A legkisebb és egyben legkülönösebb eredetü, ö-vel beszélö nyelvterületünk Észak-Magyarországon található. A nagyobbik nyelvsziget Kassától keletre terül el, Abatúj-Torna vármegye füzéri járásában. A másik sziget, amely egy falura korlátozódik, a »Gömör-orozági« – Rozsnyó fölött elhelyezkedö – Csucsom falva. Mind a két nyelvszigeten az ö-zö nyelvjárás egy régiesebb, a Dél-Dunántúlon beszélt változatát használják ma is” (20–1).

„A Duna mindkét partján végighúzódik az erösen ö-zö települések sora, a Csepel-szigeti Makdától, Dunavecse, Madocsa, Dunapataj, Uszód, Gerjen, Fajsz, Érsekcsanád és Szeremle. Közvetlen

környékünk települései nagyrészt nyelvjárásunkhoz tartoznak, ő-vel beszélnek Tiszaszzigeten, Tá-pén, Algyón, Lelén, Földeákon, Székkutason, Mártélyon és Mindszenten stb.”

Külön kell megemlítenünk – testvértelepülésünk – Torontálvásárhely nyelvjárásziget-jel-legét. Az 1794-ben alapított települést többségében Hódmezővásárhely, Makó, Szeged környéki, ő-vel beszélő református családokkal népesítették be. Ugyanakkor a bihari Berettyó környékéről is költöztek ide családok, magukkal hozva közép-tiszántúli *i*-zű nyelvjárásukat. Az azóta közösen eltöltött idő alatt kialakult egy színes „nyelvjárás-szigeti” nyelv, amelyet még befolyásolt a Szerbi-ához csatolás óta eltelt majdnem száz év is. „Torontálvásárhely lakossága a község megalapításá-tól eltelt idő óta két, egymástól markáns jegyekben különböző nyelvjárástípus sajátosságait jórészt megtartva, azokat összeötvözve olyan helyi nyelvjárást teremtett, amely sajátosan egyedi, egyetlen más tájszólással sem téveszthető össze. [...] Észak-magyarországi nyelvjárási sziget: Pusztafalu és környéke. [...] Az ő-zést a következő falvakban tapasztalta a kutató: a mai Szlovákiához tar-tozó települések közül: Magyarböd, Petőszinye, Garbóc-Bogdány, Nagyszalánc, Rákos, Györke, Kisszalánc. Magyarországon: Füzér, Pusztafalu, Füzérkomlós, Füzérkajata, Pányok, Füzérradvány, Nagybózsza, Kisbózsza, Nyíri, Telkibánya, Kovácsvágás, Pálháza és Vily-Vitány. Vily-Vitányban csak a vilyi részen használják az ő hangot, Vitányban nem. Csucsom nyelvjárási szigetcskéről így ír a korabeli leírás: »A csucsomi nyelvjárás egy ő-ző nyelv-sziget, s a nép, mely ezt a dialektust beszéli, az ő-zést leszámítva, teljesen a nyitramegyei Egerszeg község népére, az ott egészen tótoktól kö-rülvett kis magyar szigetre emlékeztet. Általános jellege alapján a csucsomi beszéd palóc dialektus, amelyen a rosznyói íz is érezhető, de fő jellemvonása, hogy a szó utolsó mássalhangzója előtt álló e betűt (általam Sz. J. kijavítva: hangot) ő-nek mondja. Pl. szeretöm, megkövetöm, érdemös, leszök, szívös stb.«” (24–5).

A fenti fejezetben sorra vett ő-ző területek bemutatásával kapcsolatban megemlítendőnek tartom, hogy hasznos lett volna utalni arra is, hogy mely feldolgozások alapján vette számba Benkő László a szóban forgó településeket. Nemcsak korrekt, hanem szükséges lett volna, ha Torontálvásárhely, valamint Pusztafalu és környéke településeihez hasonlóan utalt volna azokra a forrásokra, amelyekből adatait merítette.

Vásárhelyi nyelvjárásunk helytörténeti adalékai (25–37)

„A hódmezővásárhelyi tájnyelv megőrzésében szerepet játszott a török uralom alatti népesség egy jelentős magjának helyben maradása, majd a nép visszatelepedésével, gyors szaporodásával és a kevés számú betelepülő jelentéktelen nyelvi hatása. A török utáni gyors népességemelkedés és a viszonylagos belterjesség miatt a nyelvet nem érte jelentős változás. A sokáig alacsony isko-lázottság is a beszélt nyelv megőrzését erősítette” (26). „A vásárhelyiek nyelvkincese gazdag szó-lásokban és közmondásokban is, mellyel leginkább Kiss Lajos foglalkozott behatóbban, néprajzi írásaiba »rejtve«. [...] Jellegzetes gondolkodásmód, népi furfang tükröződik ezekben: *Most gyűn a munka bőzögje!; Ha a hajnalt mögfújja a szél, egész nap szóró idő lössz.; Szömöd fényösödött, száz édesödött; Möglátszik az möntül elébb, melyik tejbül lössz a túru; Mögesik a földindulás (ittas-ság) édos minnyájunkkal!; Mindönütt fölakasza a szitát, ahun szöget tanál.* (A kikapós asszonyra mondták.); *Máshova jár tőteléket csinálni.* (Más asszonyhoz jár a házas férfi)” (31–2). Nagy Gyula, a vegyes lakosságú vásárhelyi pusztáról írt kitűnő munkájában, a Parasztlelet a vásárhelyi pusztában, rendkívül értékes tájszó- és szólásgyűjteménnyel gazdagította a helyi örökségünket. Az ő nyomdo-kain járva, de csak a tisztán vásárhelyi tanyavilágban, példátlan mennyiségű, nyelvi, népköltészeti, népeleti gyűjtést végzett Szentí Tibor. Az 1960-as évek második felében elindulva, a fogyatkozó vásárhelyi tanyavilágban végzett kutatómunkájával – amelyeket hangfelvételekkel is kiegészített – egyedülálló tájnyelvi adattárral gazdagította a helyi néprajz „kincsesládát”. A helyi szépirodalom alkotói is felhasználták a vásárhelyi nép nyelvét, regényeikben, novelláikban. Bibó Lajos írt először novelláskötetében (A búzáat azért learatják. Bp., 1934) a vásárhelyiek nyelvjárásában. A népi írók-hoz tartozó Kárász József számtalan, a paraszti életet hitelesen bemutató társadalmi regényében és novellájában adja a szereplők szájába, eredeti ő-zös nyelvüket. A Vásárhelyhez többszöri szállal kö-tődő Németh László korai regényeiben szívesen használja a nyelvjárási elemeket. Például a Gyász című regényében a magánhangzók tekintetében számos ő-ző alakot találunk: *nézöl, pörülés* stb. Ko-rai műveiben, így az Emberi színjátékban gyakoriak a nyelvjárásiasságok. A vásárhelyi származású irodalmár, műfordító Benyhe János 2007 és 2011 között megjelent, a magyar nyelv visszásságairól,

változásairól írt tárcájában, a Dohogóban, jó néhány értékes és érdekes cikkben foglalkozott a vásárhelyiek nyelvével (34–7).

Nyelvjárásunk mai állapota, gondjai (37–42)

„...*ízös tájnyelvünk az egyik legföltűnőbb magyar tájszólás*” (Benyhe János)

„A vásárhelyiek régen gyakrabban helyreigazították a „mekegve” beszélő idegeneket, de különösen azokat a helyieket, akik „urizálásból”, értelmiségi elkülönülés miatt beszéltek *e*-vel. Egy régi Tisza parti anekdota idéz egy ilyen beszélgetést: „[*volt idő, mikor*] *e*-vel beszélt a vásárhelyi ember is. *Urasan. Úgy, mint mikor boldogult Imre Lajos [gimnáziumi] igazgatónk vezetésével kirándultunk Porgányra, a zsiliphez és azt mondja Borsi [diák]: – Add ide pajtás azt a »kecseget«! Tudniillik aludtj volt egy edényben. Imre professzor elmosolyodott s kiigazította: – Nem kecseg az hé, hanem: »begré« [tejesbögref]” (37).*

Közismert, hogy Antal Imre, a kiváló televíziós személyiség mindig büszkén vállalta vásárhelyi származását. Tudjuk róla, hogy több idegen nyelvet is beszélt, ezért volt számára természetes a közszereplés közbeni irodalmi magyar nyelv használata. Amikor Vásárhelyre hazalátogatott, azonnal visszaváltott a nyelvére illő, megszokott vásárhelyi *ő*-zésre.

„Több vásárhelyi írás, tanulmány született, amely a helyi tájnyelvet dolgozta fel. Már 1935-ben megszületett az első kísérlet a tájszavak és szólások feltérképezésére: Zsoldos Margit későbbi tanárnő tanulmánya, majd Tóth Ilona és később Mihály Jánosné szakdolgozatai már szélesebb áttekintést adtak a vásárhelyi tájszólásról” (39).

Meggyőzőnek tartom Benkő László vélekedését, amelyet Hódmezővásárhely és Szeged *ő*-zéséről így foglalt össze: „Ma Vásárhelyen köznyelven írunk, tájias köznyelven vagyis *ő*-ző nyelvjárásunkban beszélünk, tehát többnyire a két nyelvtípust használjuk. A helyi születésű idősebbek a beszélt nyelvben megőrizték nyelvjárásukat, a fiatalok otthon és egymás közt még többnyire *ő*-znek, ám ha köznyelvi *e*-zéssel kérdeznak tőlük, vagy beszélnek hozzájuk, átváltnak ők is arra. [...] Hódmezővásárhelyen ezek a hatások kevésbé jelentkeztek. Iparosítása kisebb mértékű volt, itt a környék – túlnyomó része is *ő*-vel beszélő, korábbi paraszti rétegét – telepítették be a munkahelyekre. A diákság megoszlása is hasonló volt, így kisebb számú „idegen beszédű” nem tudta nagymértékben befolyásolni tájnyelvünket” (40). Hódmezővásárhely nyelvhasználatáról pedig a következőket írta: „Valami nagyon mélyen gyökerező, helyi nyelvében ösztönös erő tartja fenn vásárhelyi nyelvjárásunkat, amelyet legtöbbször olyan „természetősnek” tartanak, hogy soha nem is gondolnak rá, és nem is fogalmazzák meg, csak önkéntelenül beszélnek. Beszédünk, mint arcunk egyik vonása, olyan jellemző ránk, felismerhető mások számára. A nagyszámú »nyelvi mag«, őrzi és használja egyedi nyelvjárását, elsősorban a családon belül, baráti közösségekben. Valószínűsíthető, hogy a város és környéke – mint nagy és összefüggő nyelvjárási terület – még nagyon sokáig megőrzi és használja őseitől kapott helyi anyanyelvét, az elkerülhetetlen és állandó változások mellett. Nagyszüleinktől kapott, mélyen meggyökeresedett nyelvi örökségünket – vásárhelyi anyanyelvünket – őrizzük, ápoljuk és unokáinknak adjuk tovább” (42).

Összegzésül azt állapíthatom meg, hogy Benkő László írásának mindegyik önálló egysége értékes adatokat, megállapításokat foglal magában. Úgy vélem, hogy kutatási eredményeit nemcsak a dialektológiai vizsgálódásokban lehet hasznosítani, hanem az iskolások hon- és népismeret óráin, továbbá a magyar szakos egyetemi és főiskolai hallgatók képzésében is.

Kitűnő ötletnek tartom, hogy a könyv további részében a vásárhelyi nyelvhasználat grammatikai sajátságainak bemutatásán kívül szépirodalmi művekből és a helyi sajtóból átvett adatok is bekerültek. Az *ő*-zéssel kapcsolatban még ennél is meglepőbb az az adatgazdagság, amelyet a „Mögmutatjuk, mennyire *ő*-zünk” címmel meghirdetett pályázatra küldtek be a téma iránt érdeklődők. Az így összegyűlt értékes anyagból ötvenötöt tartalmaz a kiadvány (133–276). Mindebből a továbbiakban adok ízelítőt.

3.3. Földesi Ferenc Anyanyelve: vásárhelyi magyar (45–78)

A vásárhelyi beszéd hangzása 1900–1970 között

A szerző dolgozatának céljaként a következőket fogalmazta meg: „Korszakunkban, a 21. század elején egyre kevesebben beszélnek tájszólásban [...] Szülővárosomban, Vásárhelyen is. [...] írásom

műfaja nem nyelvtudományi dolgozat. Az olvasó csak olyan nyelvtani fogalmakkal, szakszavakkal fog találkozni, amiket már az általános iskolában megtanulhatott [...] Summa summarum: a cél az, hogy az olvasó megértse és elhiggye azt, amit nekünk hajdan a szegedi egyetemen Mészöly Gedeon és Nyíri Antal professzor úr a lelkünkre kötött: a tájnyelv érték, gazdagítja az egyetemes magyar nyelvet, családi körben beszéljetelek tájszólásban! Az ő-ző nyelvjárásokról szólván úgy vélekedtek, hogy sokkal szerencsésebb lett volna, ha a magyar irodalmi nyelv évszázadokig tartó kiformalódása végén nem az északkeleti magyarság győzedelmeskedik” (45–6).

Mit akarunk ezzel az 1900–1970-es időhatárral?

A szerző ebben a fejezetben főleg azokat a társadalmi, gazdasági változásokat vette számba, amelyek Hódmezővásárhely nyelvhasználatára is kisebb-nagyobb mértékben hatással voltak. „– A városnak és határának településszerkezete, lakosságának összetétele nagyjából az 1970-es időhatárnál változott meg annyira, hogy a vásárhelyi beszédmód egyre kisebb átmérőjű körökre szorult vissza. Ennek két oka volt:

1. A mezőgazdálkodás erőszakos átalakítása (állami gazdaságok, téeszek) a kiterjedt tanya-világot elsorvasztotta. Korábban a 60 ezerből mintegy 20 ezer vásárhelyi tanyán élt.
2. Az ipari üzemek alapítása jelentős számú szakmunkás és szakértelmiségi idetelepülésével járt. Ők félig-meddig átvették az itteni beszédmódot, többségük azonban megtartotta korábbi nyelvhasználatát” (52).

Az 1900–1970 közötti beszédmód általános jellemzése

A jelzett tárgykörből a következőket emelem ki: „A fentebb említett településszerkezetet nagy általánosságban az jellemezte, hogy a gazdálkodók jó részének volt tanyája, a városban pedig egy háza. Az öreg gazdáék laktak a városban, a módosabbak gyerekei innen jártak iskolába. A tanyán élők gyerekeinek többsége azonban a tanyai iskolákba járt. [Bekezdés.] Az Eötvösnek, Trefortnak köszönhető kötelező népoktatásnak természetes következménye az anyanyelv fokozatos elszíneződése, körének kitágulása az irodalmi (köz-)nyelv tartományáig. Ez részben az ejtésmód változataihoz vezetett, másrészt a szókincset gazdagította. Ugyanilyen hatása volt a templomba járásnak is. [Bekezdés.] A beszédmód oldaláról ez azzal járt, hogy az ő-zés [...] bizonyos szavakban észrevétlenül bilingvisse: az ő-s és az e-s ejtésváltozat egyenjogúan elfogadóvá lett. [Bekezdés.] Bár nem azonos mértékű, de hasonló következményekkel járt a 19. század második harmadától főlgyor-suló [...] polgárosodás. Ez a társadalom rétegződését, vele a nyelvhasználat differenciálódását és e hatások szétszórását eredményezte. E folyamatot erősítette az általános katonai szolgálat, továbbá az újságolvasás, majd – szűk körben – a rádióhallgatás, a mozizás, továbbá a Nyári Szinkör (faszínház) előadásainak látogatása” (53).

Földesi Ferenc írásának záró része – a hangtanti kérdéskörön és szólásokon át beszédünk hangzásáig – Vásárhely nyelvjárásának jó néhány sajátosságát érinti (60–77). Ezek közül a *Képzők, ragok, jelek* alcsoportból mutatok be néhány példát. Ezek a következők: „A ragokat illetően a nyelvtudósok azt állítják, hogy a legősibbek a helyviszonyokat jelölők. [...] A vásárhelyi nyelvben nincs *-ban -ben*, csak *-ba -be*. [...] Ezzel szemben él még az ősi, *hová?* kérdésre felelő *-á -é : világgá mönt*. [...] De hogy ez már elhomályosult jelentésű, bizonyítja, hogy a *hová? Szögedébe* szóba így két határozórag is belekerül. Biztos, ami biztos. [...] – ő lesz viszont a kötőhang a magas hangú, több szótagú *mellettek* után: *melegőt, hidegőt, kerekőt (nem szögletest)*. Akkor is, ha a több szótagú magas hangú névszóban nem csak *-e* van: *négyzetőt, kíméletőt, itéletőt*” (69–70).

3.4. Néhány szólás és szóláshasonlat (74–6)

A közmondásokkal is felesleges lenne bíbelődni. A vásárhelyiek elég kevésszer mondták őket, akkor is az országszerte használatosakat. Ott van O. Nagy Gábor *Mi fán teremje*, amelynek gazdag készletét a tudós még akkor elkezdte gyűjtögetni, mikor még Otrókocsi Nagy Gábor néven a Református Bethlen Gábor Gimnázium ifjú tanára volt.

Ennek a nagy közmondásasztagnak nálunk jó, ha egy ezredrészét csépeleték. Azt viszont nem bírjuk, nem is akarjuk megállni, hogy a lépten-nyomon használt idiómák közül a leggyakrabban mondottakat föl ne idézzük. Ezzel Sipka tanár úr emlékének is tartozunk, aki szintén gyakorta élt velük. Különösen az *Olyan sē nem sömmi, sē sömmi embör* minősítő szólás tetszett neki (74). Ezt

követően kb. ötven példát mutatott be a vásárhelyiek használta szólások és szóláshasonlatok köréből (74–5).

4. A következő szerkezeti rész a hódmezővásárhelyi ő-zés gazdag példaanyagát három forrás alapján tartalmazza. Ezeknek mindegyikéből ízelítőül csak néhány példát mutatok be, természetesen abban a sorrendben, ahogy a kötetben előfordulnak.

4.1. Szépirodalmi szömlényök (79–109)

Nyelvjárásunk a magyar irodalomban

Csorcsán Szűcs Imre: A vőfélykódésról

„Nagyon szerettem vőfélyködni! Ezt is az ötvenes években kezdtem el. Évente 3-5 alkalommal is elhívtak, de sohase hivatásszerűen végeztem, csak kedvemből. Nem ebből éltem. A legnagyobb hatást ebben is az öreg Rakonczai Ferenc tette rám. Ű vót köztünk a legnagyobb! [...]

A szertartás nagyon fontos része volt, hogy mindön érkező vendégöt külön köszönteni köllött. Legtöbbször ösmertük a möghívottakat, és előre elkészült a rájuk szabott vers, de rögtönözni is köllött. Itt aztán vágni köllött az észnek, hogy a mondóka rímöljön, mulatságos is lögyön, jellemző is, de ne sértsön. [Bekezdés.] A legváltozatosabb versök az <étkök köszöntésire> születtek. Ahány finomságot hoznak, mindegyikre köll faragni néhány rímöt. [...] Éjfélkor kezdődik a mönyecsketénc, előtte a vőfély bevezeti a fiatal párt. Ezzel a vőfély teljesítötte a köteleességit. Egy maradt még hátra: az, hogy elbúcsúzzon” (107).

Tollbamondta Csorcsán Szűcs Imre parasztverselő Szeñti Tibornak 1980-ban. In: Csorcsán Szűcs Imre: Parasztversek. Hódmezővásárhely, 1997, 219.

4.2. Válogatás a helyi sajtóból (111–29)

Szürös Szabó Gazsi:Tói csösz

De ménkü sok galibát okoz néköm ez a veszendö kóty. Mindönki arra ácsingözök, pedig hát nem is Banga tekintetös úr fájtája. Hát még ha a vóna. A múltkor is, hogy léñn vót a nagyasszonyom tejesasszony lánya, aszonta, hogy öregöm, ken tán mindég dinnyével él, hogy ojan nagyon fogy a mi kótyunk. Pedig abbul, isten láttya lelkömet, égy fíja-fatytyát sé szakítottam, mer hogy csak öt vagy hat darab vót rajta, az is mind Löríczös. Essön belé a jószág. Csak van annyi esze az ilyen fajta csösz embörnek is, hogy a javát kóstolgyatya, nem pedig a veszötytyit. Osztán arrul szödöget az embör, amelyikön égy kicsit többecke van. Az urakét mög nem szoktuk mögdézmálni, csak a parasztokét, mer azoknál néha kidukál égy kis pálinka, vagy más öñni való féle. De a paraszt a fülit sé moztgyatya, ha panaszkodunk is néki. A jó pásztor embör pedig ilyenkor pórolja mög a könyér mellett a zsiradékfélét, mer a szalonna még lábön jár. A szöllö pedig még csak zsöndül, pedig az is olyan apró, hogy verebeket löhetne vele löñni. Még a seregélynek is borsödzik tüle a háta; nem is szükséges most azoknak a kereplö, úgy is elvadult mán mind. Hanem az inaskölköknek sömmi sé savanyú. Kerüjünk égygyet no! (116).

Karikás, 1894. október 28. 42. sz. II. évf. 5.

Pöcsy Mihály: Turungel mögismerködése a zannyukkal

Turungel: Na ödöczczimborám: nevezetes nap ám néköm is ez az innep szombatytya!

Dobogó Bús Gergö: Hogy-hogy?

T. Ma ötvenkét esztendeje, hogy mögismerköttem a párommal. Azúta oszt dögönyözük eszt a világot úgy ahol löhet. Hej! Bion régön vót, mikor íg innep szombatytyán gyüttem hazafelé a hatrongyosi uton égy kocsi derék izik tetejin, mikor möglátok az árokparton kosztolni égy takaros kis döcze-faros lánt, bokor-ugró rokojába, mögszöllítom oszt: tipj föl ide mellém szentöm maj' hamarabb hazaérünk. Pedig dehogy értünk! Ámmint a két szömibe bele tekintéjöztem, vagy akartam vagy nem, möghúzta a karom a gyöplúszárat azután oszt nem ígön koczogtak a lovak, csak lípisbe halatunk, de azért sose vót ojan közel a város mint akkor! Kérdöm oszt, hogy kinél szögálsz babám?

Mongya oszt, hogy Böggönyakú Balog Ferkénél (kötölöültető-cseléd) mán harmadik eszten-deje. Oszt ott nyomba' föl is monta, hogy van néki az árvaszékön nyöczvan forintja. Mikor oszt haza

értünk, ű lészállott a szen' jánosnál, de fölkerdöztem, hogy mondok hónap mik templomba mégy szógám? Mongya oszt, hogy az öregbe, mer' az apjájék a tabányi lányoskola körül laknak. Még azt is hozzá tötte, hogy estére mög Magyar Ferkéhön mén el a bálba. Na mondok szentöm, ott löszök mind a két hejjön, mer' most a gazdám úgy eresztött el, hogy itthon innepölhetök, ugyan az öcsémet ki is küdöm mondok, hogy hejbsbiescsön addig (122).

Hódmezövásárhely, 1902. május 18. (kézirat)

4.3. „Mögmutatjuk, mennyire ö-zünk” (131–276)

Válogatás a Wass Albert Irodalompartoló Egyesület által meghirdetett nyelvjárási pályázatra beérkezett írásokból, 2011–2015

Szenténé Kálvai Mária: Hogyan kezdődött tanítóságom

Szögedébe éltem akkoron, midőn a középiskolát végöztem. A tanítónőképzőbe az utolsó évesöknek az osztályfőnök határozta mög, hogy hová möhetnek gyakorló évküre. Mögkaptam a címöt, hogy Felgyö. Ha Algyö a közelünkbe terjöszködik, akkor ez sē löhet messzire – gondótam. [...] Mögérköztem. Az iskola kihalt. A tanítói lakásokba sönki. Végül mögtanáltam az igazgatóhelyöttest. Eligazítása elkészerítött. Még három kilométört möhetök az én tanyai iskolámig. Neköm köll az 1–4 osztályt tanítani egyelőre, mer a társam beteg. Az idő remökölt, a nap melegön süttöt. Elindultam a lóré sinök között céloomig. Közbe váltig az járt a fejembe, hogy milyen löhet az életöm a következő időbe. Reményködtem, hogy tudok majd föstögetni mög rajzolni. [...] Magányos létömbé elhatároztam, hogy itt, de mán most befejezöm tanítói pályám, ami még el sē kezdődött. Fölültem egy buszra oszt hazamöntem. Otthon mögijjedtek, hogy nem akarom létöteni a gyakorló évem. Édösanyám mögvigasztalt, ígerte, hogy összeszödnek bútorokat a szobámiba, mög néhány napra ű is kigyün hozzám. Másnap édösapám oldalkocsis motorján némi szükségös holmival visszavitt. Végül mögszoktam, a mögszerötött gyerököket lelkösen tanítottam. Fölfödöztem a tájba rejló szépségöket. Sokat csavarogtam a Tisza partján lévő erdőbe, rajzolhattam mög föstögethettem. Ezön képeim látván fölügyelöm hozzásegítött, hogy rajztanár löhessek. Ha nem adjuk föl álmainkat, vágyaink végül mégis teljesülhetnek (139–40).

Dr. Major Erzsébet: Anna nap a Pusztán

Anna nem vöt sē a Füredi Anna bál, sē a Kakasszéki Anna bál szépe. Bizonyára nem is vött részt ezökön az eseményökön. Magas, karcsú, tiszta tekintetü, melegszívü, erős akaratü, Istenhívö parasztasszony vöt. [...] Történetünk Anna későbbi életiröl beszél, amikor az életbe maradt három gyeröke mán párt választott, mögnösült, illetve lánya férhön mönt, s gyerökeik löttek. Anna egyedül maradt kis tanyájába, s akkor még maga gazdálkodott. Szöröncsés vöt Anna, mert fiai jóravaló mönyecsékét választottak, oszt veje is jóravaló férfi lött. A család szeretetben élt, segítötték, támogatták együmet, amiben löhetött. [...] A család gyökerei a paraszti élethön kapcsolódnak, ahun természetös vöt a vendégszeretet. Ha vendég – különösen rokon – gyütt a házhön váratlanul, a nap bármely szakában, köszönés után az első kérdésök egyike az vöt hozzá, öttél-ē, éhös vagy-e? Szinte választ sē várva a ház asszonya hozta az aszalterítöt, ha más nem volt, könyeret, szalonnát, kolbászt tött az asztalra, oszt möginvitálták a vendégöt. Számon tartották, – mög a Kincösös Kalendáriumba külön mögjegyzötték – eren az családi névnapokat, oszt ezt ünnepként ülték mög. [...] Anna névnapja a naptár szerint az év július 26-án van. A családi összegyüvetel e körül a nap körül szokott lönni, de mindig egy vasárnapi napon. Anna ezt mögelözöen mindön gyerökihön elmönt személyösen egyeztetni az időpontot mög möghinni üket a névnap ebédre. „Ebéd lösz fiam, gyertök el minnyájan”. Nem köllött sok szó, értötték egymást, hisz az esemény mindön évbe ismétlödött (151–2).

Nyalka, mint a vásárhelyi cipó

A könyérrel, könyérsütéssel kapcsolatos vásárhelyi szólások-mondások

A hagyományös vásárhelyi önnivalók alapja, legfontosabb étele a mindönnapi „áldott könyér” volt, oszt maradt talán ma is. Ezt bizonyítja, hogy a szépszámü vásárhelyi szólás közt [...] ami az ételökrül mög az italökrül szól, a legtöbb szólás-mondás a könyérrel születött a vásárhelyiek ajkán. Számtalan vásárhelyi gyerökvers, játék, mondóka szövegibe került be a könyér, a könyérsütés folyamata. A különbözö korokban élt vásárhelyiek legkedvesebb gyerökkori élményei között szinte min-

dig a kenyérsütésre emlékeznek, a kovásztövésre, a kenyérdagasztásra, a kemőnce fölfűtésire, míg az akkor készített lángosok, bodagok, kiscipók ízire. Az alföldi míg a helyi irodalom is szívesen foglalkozik az életet mögteremtő paraszttal, a kenyér körüli társadalmi, míg érzelmi viszonyokkal. A vásárhelyi határ néhány helye is őrzi nevében az egyik legfontosabb élelmünk nevét: Konyeré-hát, -ér és -part, Konyér-halom, Konyérváró-halom. A városközei határban dolgozó parasztembőr még az Ótemplom nagyharangjának dallamára is azt mondogatta: „Van búza, jó búza, / Van búza, jó búza...”

Ezt követően néprajzi gyűjtések alapján 93 szólásmondás fősorolását találjuk, melyekből néhányat az alábbiakban mutatok be.

Aki Úrnapján [Pünkösöd után a tizedik nap] *süt, annak kívé válik a konyere.*

Befogják a konyeres szákja száját. (Leintik a beszédről, befogják a száját a sokat beszélő gyerekeknek.)

Ellopták a kovászomat, mögrontották vele a konyeremet. (Hiedelem, ezért vigyáztak a régi asszonyok a kovászukra, nem adtak belőle másnak.)

Két asszony közt csinált kovász. (Nagyboldogasszony [augusztus 15.] és Kisasszony [szeptember 8.] között készítette legtöbb vásárhelyi gazdasszony a korpaélesztőt, párkovászt.)

Kis falat szalonnát, nagy falat konyeret! (A beosztással gondolkodó ember mondása.)

Nem igön öszik égyest a hasával. (Nem lakik jól, nem ehett annyit, amennyit szeretne.)

Sáját konyerin van. (Maga keresi a kenyérét, van önálló keresete vagy magányos.)

Tavasza a kenyér is feketődik [a krumplici is kifújja magát]. (Fogy a búzaliszt, más liszttel keverik.)

Török Károly, Kiss Lajos, Nagy Gyula, Szentí Tibor, Herceg Mihály és mások után, valamint saját gyűjtéséből összeállította Benkő László (155–9).

Samu János: A két gyerekek míg a gém

Mind a két gyerekek Vásárhelyön született, ott nevelkedett, ott járt iskolába, ott vót először szerelmes. Olyan mindőnnapi, szögényebb családbul valók vótak. Az apjuk, aki csak három osztályt járt ki, utána cseléd lött, oszt most míg hetfüt kivéve mindön napján röggel hátul úgy délután kettő-háromig dógozott kinn a szabadba, ha esött, has fűjt, ha ünnepe vót, ha nem. A gyerekek anyja ugyan öt osztályt járt ki, de utána el küllött mönni neki szögálni. Ű, a történet idején neccöléssel keresött egy kis pénzt.

A gyerekek jó testvérek vótak, míg jó tanulók is, pedig a tudományokba apjuk, anyjuk nem igen tudott segíteni, de böcsületes munkára, míg tisztösséges életre mögtanították a fiukat. Akkoriba viszont a tudományok mellett az iskolába is ugyanarra tanították a gyerekeket. Szóval, ahogy szögényebb helyeken szokás vót, a gyerekeknek nem vót sömmit zsebpezük de nem is éroztték, hogy arra nagy szükségük lött vóna. Péz nélkül is mögtanálták gyerekkori örömeiket. Ha valami nagyon köllött, míg éppen vót egy kis péz otthon, akkor kaptak rá anyukátul (224).

Blaskovics Ferenc: Hódmezővásárhely ő-vel

(*Nyelvi játék*)

[...] Vót égyször egy nálam sokkal okosabb embőr, aki azt mondta, hogy az embőr azért van a világon, hogy valahol otthon lögyön benne. Szent igaz, neköm is ez a véleményöm. Ez a [...] hely neköm Hódmezővásárhely, mer én itt születtem, mán ölég régön. Mindön ideköt. Neköm itt van a világ közepe. [...] A legfurcsább az, hogy most mégis Szögedön lakok. A sors különös fintora, hogy unokáim mellé, Szöged külvárosába kötöztem, több mint tizenhat éve. Az Új-Petőfi telep van legközelebb Hódmezővásárhelyhez. Ha kérdözik, mi a legjobb Szögedön, mindig azt válaszolom: az, hogy közel van Vásárhelyhez. [...] Ha csak töhetöm, gyakran át-átjárok Vásárhelyre. [...] Itt rám köszönnek az embőrök. Tanálkozok a régi ösmerősökkel, házakkal, terekkel, mögörülünk égymásnak. Ha csak töhetöm, végigmögyök az ötven év óta alig változott Konyves uccán, ahun régön oskolába igyeköztem. Rám köszönnek a másnak sömmit mondó régi házak, öreg akácfa. Én lélokbe itt élök. Szögedön lakok, de itt élök, itt érzöm jól magam. Itt-honn vagyok. Neköm ez a hely a világ közepe, Hódmezővásárhely (274–6).

Annak magyarázatára, hogy milyen okokból, milyen motívumok alapján készülhetett el ilyen adatokban gazdag kiadvány mint az *Írások vásárhelyi nyelvön* című kötet. Blaskovics Ferenc főn-

tebb bemutatott pályamunkája meggyőző választ adhat. Aki távolabb talál otthonra szülőföldjétől, az jobban érezheti annak hiányát, ezért időnként vissza-visszavágyik szűkebb pátriájába. Ezért nagyon megértem Blaskovics Ferenc szép vallomását, és nagy elismeréssel tekintek azokra a tájnyelvűket használó vásárhelyi lakosokra (adatközlőkre, gyűjtőkre, kutatókra), akik részt vettek vagy bármilyen formában közreműködtek az ismertetett kiadvány megjelentetésében. Ezáltal ugyanis maradandó értéket teremtettek. Ez tette lehetővé, hogy egyetlen sajtóság (a labiális *ő*-zés alapján) – összefogással, kiváló csapatmunkával rendkívül értékes könyv láthasson napvilágot.

Hódmezővásárhelyhez, tájnyelvéhez és annak legmarkánsabb, legszínesebb sajtóságához, az *ő*-zéshez való ragaszkodás, a hagyományok őrzése és megbecsülése a kiadvány egészére jellemző. Bizony nagyon fontos lenne, ha a fölnövekvő újabb és újabb nemzedékek, még ha kisebb mértékben is, őrzői és továbbadói lennének a vásárhelyi *ő*-zésnek, s ezzel együtt a régi hagyományoknak is.

Szabó József

ny. egyetemi tanár
Szegedi Tudományegyetem

A szlovákiai magyar tankönyvkutatás legújabb eredményeiről a Selye János Egyetem Magyar Nyelv és Irodalom Tanszéke mellett működő Variológiai Kutatócsoport munkásságának a tükrében

A tankönyvkutatás, a tankönyvi anyagok elemzése a pedagógiának nagyon fontos részét képezi, hiszen a taneszközök anyagának minőségén múlik, hogy a felnövekvő generációk milyen ismeretek birtokába jutnak. A tankönyvek természetesen csak közvetítő médiumok, így az is fontos, hogy a tanár és a tanító (aki alkalmazza őket) megfelelő szakmai felkészültséggel rendelkezzen. A tankönyvek minőségének vizsgálata a kisebbségben élő nemzetiségek anyanyelvének megtanulása és megőrzése szempontjából is kiemelkedően fontos, hiszen a nemzetiségi tankönyvek sok esetben az anyaországi tankönyvekhez képest kevesebb ismeretet közölnek, alacsonyabb színvonalúak, azaz szükség lenne a korrekciójukra.

De melyek is a „jó” tankönyv ismérvei? A tankönyvíróknak nagyon sok követelményt kell figyelembe venniük, hiszen a tankönyveknek szaktudományi, pragmatikai, nyelvi, pedagógiai-didaktikai, illetve egyéb gyakorlati szempontoknak is meg kell felelniük. A szerzőknek mérlegelniük kell, melyek a feltétlenül szükséges ismeretek – amelyek egyben biztosítják az iskolák közötti átjárhatóságot is –, és mi az, ami az elődökhöz képest már elavult, ezért korszerűbb ismeretekkel kell felváltani. Ezen kívül ismerniük kell a záróvizsga követelményeit, és nem utolsósorban pontosan meg kell találniuk a diákok életkorának megfelelő nyelvezetet és stílust is.

A tankönyvek kapcsán meg kell említenünk a szlovákiai magyar tankönyvkutatást is, amely 2010-től új kutatási területként jelentkezett a Selye János Egyetem Tanárképző Karán. A Magyar Nyelv és Irodalom Tanszéken dolgozó nyelvészek kutatómunkájuk összehangolására 2010. április 23-án megalakították a Variológiai Kutatócsoportot. A kutatócsoport munkájában a Selye János Egyetem Magyar Nyelv és Irodalom Tanszékének nyelvészein és doktoranduszain kívül az ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszéke, a pozsonyi Comenius Egyetem Magyar Nyelv és Irodalom Tanszéke, az egri Eszterházy Károly Egyetem Magyar Nyelvészeti Tanszéke, a Nyugat-magyarországi Egyetem Magyar Nyelvészeti Tanszéke, a nagyváradi Partiumi Keresztény Egyetem Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Tanszéki Csoportja, a Miskolci Egyetem Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézete, a Nyíregyházi Egyetem Magyar Nyelvészeti Intézeti Tanszéke, valamint a pozsonyi Állami Pedagógiai Intézet és az OFI (amely szerkezetileg már az EKE része) kutatói vesznek részt. Ez az együttműködés biztosítja, hogy a tankönyvek, munkafüzetek és oktatási dokumentumok (tantervek, műveltségi sztenderdek) szaktudományi, elméleti, didaktikai és szak módszertani kérdéseivel a legfelkészültebb szakemberek foglalkoznak. A kutatócsoport figyelmen kívül hagyja az elsősorban a szlovákiai magyar anyanyelvtankönyvek állnak, amelyeket ugyan nem szlovák nyelvből fordítanak, részben mégis eltérnek a magyarországi tankönyvektől. A kutatócsoport tagjai azonban az anyanyelvi tankönyveken kívül egyéb szlovákiai magyar (pl. történelem) és magyarországi (pl. az OFI kísérleti) tankönyvek szakmaiságát is vizsgálják. A kutatócsoport eddigi kutatási eredményeiről hét nemzetközi szimpóziumon adott számot, amelyek anyaga négy kötetben – *Tanulmányok a tankönyvkutatás feladatairól, módszereiről* (Lőrincz J. – Simon – Török szerk. 2014); *A tudományoktól a művészetekig* (Zimányi szerk. 2015); *Acta Academiae Agriensis. Sectio Linguistica Hungarica* (Lőrincz J. – Lőrincz G. szerk. 2016); *A tankönyvkutatás szakmai módszertani kérdései* (Lőrincz J. – Simon szerk. 2017) – és két digitális adathordozón (CD-n) – *Az anyanyelvoktatás dokumentumainak szakmai, módszertani vizsgálata* (Lőrincz J. – Simon – Török szerk. 2014); *Innováció és kreativitás az oktatásban és a tudományban – A modern (anya-, másod-, és idegen) nyelvi nevelés tantervei és tankönyvei – egynyelvű és többnyelvű környezetben* (Juhász főszerk. 2015) – jelent meg.

A hetedik, *A tankönyvkutatás szakmai módszertani kérdései* című kötet huszonnégy tanulmányt tartalmaz, amelyek sokoldalúan közelítenek a különböző oktatási kérdésekhez. A kiadványban található többek között kisebbségi oktatáspolitikával (Simon Szabolcs), a tankönyvi anyagok kreatív és interaktív feldolgozásával (Antalné Szabó Ágnes), a szövegértés és -alkotás (Takács Edit), illetve a helyesírás kisebbségi helyzetben való tanításával (Misad Katalin), kisebbségi tankönyvpolitikával (Ledneczky Gyöngyi), a stilisztikai ismeretek taníthatóságával (Pethő József), a tankönyvi instrukciók szerepével (Lőrincz Julianna), a meseregénnyel (Domonkosi Ágnes), illetve a csallóközi tájszavak felhasználhatóságával (Lőrincz Gábor) foglalkozó tanulmány is. A fenti felsorolás jól mutatja, hogy a kutatócsoport tagjainak érdeklődési köre átfogja az anyanyelvoktatásnak szinte minden részterületét. A kutatók törekvéseinek végső célja éppen ezért az, hogy kutatási eredményeiket a tankönyvszerzők is megismerjék, és figyelembe vegyék, hogy a diákok (a lehető legrövidebb időn belül) megfelelő szakmaiságú tankönyvekből tanulhassanak.

A Variológiai Kutatócsoport azonban nem csak tankönyvkutatással foglalkozik, amint azt a legutóbb megjelent *Aranyul – magyarul* című kötetük (Lőrincz J. – Lőrincz G. – Simon szerk. 2018) is bizonyítja. A kiadvány az Arany János születésének bicentenáriuma alkalmából rendezett szimpózium előadásainak írott változatát tartalmazza. A szerzők tanulmányaikban Arany nyelvezetét (Vörös Ottó), a modern nemzeti nyelv kialakításában játszott szerepét (Simon Szabolcs), „nyelvrontó” újításait (Füzfa Balázs), a költeményeiben előforduló archaizmusokat és ezek fordítási lehetőségeit (Lőrincz Julianna), illetve a nemrégiben megjelent Arany-szótár anyanyelv-oktatásbeli felhasználhatóságának lehetőségeit (Lőrincz Gábor) taglalják.

A kutatócsoport következő konferenciájára – amely szintén tágabb keretet biztosít majd a meghívott előadók számára – 2018 novemberében kerül sor. A közeljövőben az eddig megjelent kötetek mindegyike elektronikus változatban is elérhetővé válik majd a Selye János Egyetem Tanárképző Karának honlapján, ezáltal a kutatási eredmények eljuthatnak a gyakorló pedagógusok és a szakemberek szélesebb köréhez.

Lőrincz Gábor

Selye János Egyetem TTK Magyar nyelv
és Irodalom Tanszék, Komárom